

# УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№1 (544)  
січень-лютий  
2019

**Головний науковий редактор:**  
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

**Наукова рада:**

*Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),  
*В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджей Поппе* (Варшава,  
Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков*  
(Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Тайрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська  
Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флора* (Москва, Російська Федерація)

**Редколегія:**

*Г.В.Боряк*, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*,  
*В.М.Даниленко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*,  
*О.Є.Лисенко*, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Рєєнт* (заст.  
гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*,  
*В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Трощинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

**Наукові редактори:**

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Рєєнт*,  
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України  
НАН України, протокол №1 від 31.01.2019 р.

**Відповідальний секретар:**  
*В.В.Григор'єв*

**Електронна версія:**  
[www.history.org.ua](http://www.history.org.ua)

**Редактори:**  
*В.В.Григор'єв*  
*О.М.Донік*

«УІЖ» індексується в міжнародних  
наукометричних базах даних:  
EBSCO, Google Scholar, Slavic  
Humanities Index, РИНЦ

**Макет і верстка:**  
*А.О.Михайлова*

Формат 70x100/16  
Гарн. Century Schoolbook  
Папір офсет. №1. Друк офсет.  
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21  
Тираж 400 прим. Зам. №17  
Підписано до друку 26.02.2019 р.  
Свідоцтво про державну реєстрацію  
КВ №263 видане Держкомвидавком  
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета  
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149  
від 12.12.2002 р.  
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400  
м. Київ, Україна, 03022  
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15  
E-mail: [dia\\_1997@ukr.net](mailto:dia_1997@ukr.net)

**UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL**

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.  
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the edi-  
torial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax  
+380 (44) 279-63-62, e-mail: [uhj@history.org.ua](mailto:uhj@history.org.ua)

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001  
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: [uhj@history.org.ua](mailto:uhj@history.org.ua)

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

# ЗМІСТ

## ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

- Русина О.** Українські реалії в літературному доробку Михалона Литвина ..... 4
- Заяць А. (Львів).** Правове становище волинських міщан у XVI – першій половині XVII ст. .... 25
- Доманова Г. (Чернігів).** Чернігівський магістрат за гетьманування К.Розумовського: проблема взаємовідносин із місцевою козацькою адміністрацією ..... 54
- Верстюк В.** Соборність в українській суспільно-політичній думці та реальній політиці (до 100-річчя проголошення Акта злуки) ..... 67
- Бикова Т.** Політика Кремля щодо ісламу у Кримській АСРР (1921–1928 рр.) ..... 94

## МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Машталір В.** З історії Головного військово-історичного музею-архіву при Генеральному штабі Української Народної Республіки ..... 121
- Мельник О. (Торчин), Трофимович В. (Острог).** «Вони повірили в мене, а я повірив у них» (особливості наукової школи М.Ковальського) ..... 137

## ДИСКУСІЇ

- Реєнт О. (Київ), Великочий В. (Івано-Франківськ).** Державотворчі процеси на західноукраїнських землях крізь призму національно-демократичної революції 1914–1923 рр. .... 166

## РОЗДУМИ ІСТОРИКА

**Якимович Б. (Львів).** Причини поразки ЗУНР: вторгнення, бездіяльність чи зрада? ..... 180

## РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Обличчям до Європи: Наддніпрянська Україна в європейських науково-освітніх відносинах (друга половина XIX – початок XX ст.): Збірник документів і матеріалів (**О.Черевко**) ..... 194

Сергій Єфремов: Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917–1920) (**І.Гирич**) ..... 199

## ХРОНІКА

**Пастушенко Т.** Презентація Концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру ..... 208

**Кульчицький С.** Мій канадський speaking-tour у листопаді 2018 р. .... 218

**Vilkul T.** International Scientific Conference "The Byzantine Heritage of Rus'-Ukraine" ..... 224

## ЮВІЛЕЇ

**Реєнт О., Даниленко О.** До 60-річчя доктора історичних наук, професора Б.Андрусихина ..... 229

**Надходження** до бібліотеки Інституту історії України НАНУ ..... 236

# ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ



УДК 94(477)

**ОЛЕНА РУСИНА**

кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця,  
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,  
Інститут історії України НАН України  
(Київ, Україна), erusina@ukr.net

## УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ В ЛІТЕРАТУРНОМУ ДОРОБКУ МИХАЛОНА ЛИТВИНА

*Статтю підготовлено в контексті студіювання креативного потенціалу віленського писарського середовища. Останнім часом до нього зараховують автора латиномовного трактату «Про норони татар, литовців і москвитян» (бл. 1550 р.), відомого за скороченою версією, надрукованою в Базелі Й.Грассером (1615 р.) – Михалона Литвина. Уважається, що під цим псевдонімом приховав своє справжнє ім'я секретар литовської великокнязівської канцелярії Венцеслав Миколайович, до біографії якого авторка додає декілька нових фактів. Побіжно розглянувши оцінки праці Литвина в поточній історіографії, авторка зупиняється на хибих її останньої за часом публікації (неповнота бібліографічних даних, некоректні переклади, ігнорування специфіки базельського видання та інформації, наявної в передмові Й.Грассера), а також на тематичних лакунах у дослідженнях Литвинового твору. До них належать, зокрема, деякі українські (передусім кийвські) реалії трактату, аналіз яких дає можливість, з одного боку, пролити додаткове світло на особливості творчості Михалона Литвина, а з іншого – простежити долю його ідей у пізнішому письменстві. Ідеться про міфологему «Київ = Троя», несамохіть продюговану Литвином, а також про зафіксовані ним зразки усної традиції й інформацію стосовно взаємин Києво-Печерського монастиря та урядових кіл Московської держави. Останній сюжет, на перший погляд мало-значущий, змушує придивитися до дій московських володарів щодо захисту інтересів «закордонних» монастирів і церков, які зберегли свою власність на території, втраченій Литвою на початку XVI ст. Ця політика зміцнювала промосковські настрої у середовищі українського православного духовництва, які вповні виявилися в постберестейський період.*

**Ключові слова:** Михалон Литвин, Велике князівство Литовське, Київ, Києво-Печерський монастир, Іван IV Грозний.

Написаний близько 1550 р. трактат Михалона Литвина «Про пороки татар, литовців і москвитян» («De Moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum»), адресований королю Сигізмунду Августу й вибірково надрукований у Базелі Йоганом Якубом Грассером (1615 р.)<sup>1</sup>, поза сумнівом, один із найяскравіших латиномовних творів, які постали на теренах Великого князівства Литовського. Утім лише в останні десятиліття ХХ ст. він став об'єктом ґрунтовного наукового студювання, чому значною мірою сприяли академічні публікації литовською (1966 р.) та російською (1994 р.) мовами<sup>2</sup>.

Принциповий внесок у дослідження трактату зробив відомий польський науковець Є.Охманський, котрий висунув оригінальну теорію щодо особи його автора, який приховав своє ім'я під псевдонімом «Михалон Литвин». Цю гіпотезу, уперше сформульовану 1976 р.<sup>3</sup>, фахівець згодом включив до своєї «Історії Литви»<sup>4</sup>, а також репродукував її у збірці вибраних статей 1986 р.<sup>5</sup>, додавши невеликий коментар стосовно власного відкриття, яке справедливо порівняв із віднайденням голки у стогу сіна. Більше до цього питання він, по суті, не повертався – хіба що зауважив в одній зі своїх останніх публікацій, що працю Литвина мав в особистій бібліотеці Соломон Рисинський<sup>6</sup>.

Висновки Є.Охманського з ентузіазмом підтримали дослідники з теренів колишнього СРСР, при цьому переклади удоступнили його статтю для російських і литовських читачів<sup>7</sup>. Щоправда, не можна не відзначити, що російська версія містить низку невдалих скорочень, які подеколи порушують логіку авторського викладу та просто спотворюють текст<sup>8</sup>, тож дослідникам краще звертатися до доробку вченого в оригіналі.

Заслуга Є.Охманського полягає в тому, що він піддав ревізії думку про тотожність Михалона Литвина з Михайлом Тишкевичем, усталену з кінця

<sup>1</sup> Це видання містило також три праці Яна Ласицького (бл. 1534 – після 1599 рр.), адресовані ним у 1580 р. князеві Олександрові Слуцькому, котрий тоді здійснював освітню подорож Західною Європою, збираючи надзвичайно щедрий «урожай» присвячених йому творів (див.: *Скеп'ян А.А.* Князі Слуцкія. – Мінск, 2013. – С.136–141). Із цих трьох праць («Про богів Жемайтії», «Про релігію вірменів», «Про початок правління Стефана Баторія») зазвичай згадують тільки першу, згодом перевидану польською (1823 р.) та литовською (1969 р.) мовами. Другу було перекладено на російську в 1962 р. (див. републікацію: *Дашкевич Я.* Ян Ласицкий и его очерк об армянах на Украине в 70-х гг. XVI ст. // *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Л., 2007. – С.74–76).

<sup>2</sup> *Mykolas Lietuvis.* Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius. – Vilnius, 1966; *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и москвитян. – Москва, 1994.

<sup>3</sup> *Ochmański J.* Michalon Litwin i jego traktat «O zwyczajach Tatarów, Litwinów i Moskwićinów» z połowy XVI wieku // *Kwartalnik Historyczny.* – 1976. – №4. – S.765–783.

<sup>4</sup> *Ochmański J.* Historia Litwy. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1990. – S.119.

<sup>5</sup> *Ochmański J.* Dawna Litwa: Studia historyczne. – Olsztyn, 1986. – S.134–157.

<sup>6</sup> *Ochmański J.* Najdawniejsze księgozbiory na Litwie od końca XIV do połowy XVI wieku // *Europa Orientalis: Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność.* – Toruń, 1996. – S.83 (przyp.51). Щодо цієї бібліотеки див.: *Lukšaitė I.* Biblioteka Salomona Rysińskiego // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce.* – Т.30. – Warszawa, 1985. – S.191–206; *Русина О.* Радзивілли й Україна: соціокультурні аспекти взаємин (XVII – середина XVIII ст.) // *Український історичний журнал.* – 2018. – №1. – С.25–26.

<sup>7</sup> Див.: *Охманский Е.* Михалон Литвин и его трактат о нравах татар, литовцев и москвитян середины XVI в. // *Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв.* – Москва, 1979. – С.97–117; *Ochmanski J.* Senoji Lietuva. – Vilnius, 1996. – P.157–185.

<sup>8</sup> Скажімо, втрачено смисловий зв'язок між 2-м і 3-м абзацами на с.110, а покликання на працю Генрика Барича (прим.43), пересунуте на інше місце й подане без дотичного коментаря Є.Охманського, узагалі втрачає будь-який сенс.



Ілюстр. 1. Надгробок А.Гаштольда у Вільнюському кафедральному соборі. Фото авторки

XIX ст.<sup>9</sup> і згодом підкріплену авторитетом М.Любавського<sup>10</sup>. В основу такої ідентифікації було покладено розуміння імені «Михалон» як латинизованого варіанта «Михайла», а також присутню у трактаті згадку про перебування автора у Криму за часів хана Сагіба Гірея (1533–1551 рр.). М.Тишкевич, справді, їздив туди посланцем у 1538 р. Натомість Є.Охманський виявив низку специфічних рис, притаманних авторові твору, які не мали жодного стосунку до М.Тишкевича (литовське походження, католицьке віросповідання, участь у посольстві до Москви та ін.)<sup>11</sup>. Водночас відтворений польським дослідником образ письменника корелював з особистими характеристиками й фактами біографії секретаря великокнязівської канцелярії Венцеслава (Венцлава) Миколайовича (бл. 1490–1559/1560 рр.) – дрібного шляхтича з

Майшаґали, якого «господар» відряджав до Криму та Москви й котрий належав до кола довірених осіб канцлера Альбрехта Гаштольда (див. ілюстр. 1).

До фактів, викладених Є.Охманським, додамо те, що на рубежі 1530–1540-х рр. Венцеслав робив «наїзди» на сусідні Жижмори, пожалувані «господарем» утікачеві з Московської держави – князеві Семенові Федоровичу Бельському (той упродовж 1536–1541 рр. не бував у Литві, шукаючи за її межами союзників для реалізації своїх авантюричних планів). Дотичні до цього

<sup>9</sup> Ідеться про два київських видання праці Литвина: Мемуары, касающиеся истории Южной России, с пред. проф. В.Б.Антоновича // Киевская старина. – 1889. – Т.25. – Апрель – июнь. – Приложения. – С.7–8; Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып.1 (XVI ст.) / Пер. К.Мельник (под ред. В.Антоновича). – К., 1890. – С.4–5.

<sup>10</sup> *Любавский М.К.* Кто был Михайло Литвин, написавший в первой половине XVI в. трактат «О нравах татар, литовцев и москвитян» // Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук: Уч. зап. Ин-та истории. – Т.4. – Москва, 1929. – С.49–54. Зауважимо, що переклад статті М.Любавського ввійшов до литовського видання твору Литвина 1966 р., і це, власне, і підштовхнуло Є.Охманського до пошуків більш вірогідного «кандидата» на авторство. До нього сумніви щодо особи М.Тишкевича висловлював І.Лаппо, однак спеціально на цьому питанні не зупинявся. Позицію М.Любавського обстоювали литовські науковці Й.Іонінас і Ю.Юргініс. Останній навіть уживав словосполучення «Михайло Литвин-Тишкевич» і «Тишкевич-Литвин» (див.: *Юргініс Ю.М.* Посольство Михайла Литвина у кримського хана в 1538–1540 гг. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – Москва, 1979. – С.93–95) і використовував ці імена як взаємозамінні. Звідси «роздвоєння» письменника в деяких наукових публікаціях. Скажімо, О.Філюшкін посилається на твір Михалона Литвина й, паралельно, пише про меморандум М.Тишкевича (див.: *Філюшкін А.И.* Легендарные родословия великих князей литовских и великих князей московских: принципы построения // Русский родословец. – 2001. – №1. – С.7).

<sup>11</sup> Пізніше було відзначено, що не на користь М.Тишкевича свідчить і його вигідний шлюб з удовою князя М.Глинського, оскільки Михалон Литвин виступав проти права вдів успадковувати земельну власність (див.: *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.135).



конфлікту документи (щоправда розпорошені) зберігаються нині у Стокгольмі, у Державному архіві Швеції (фонд замку Скуклостер/Skoklosters samlingar, спр.352)<sup>12</sup>. Це списки того, «што Вентиславус побрал у Жижморах статки князя Бельського», скарги на «Вентиславуса и на Богдана Коробку, который был с Вентиславусом, коли Вентиславус статок побрал у нас у пана нашего, князя Бельського, в Жижморах», «реестр того, што Богдан Коробка побрал вместе с Вентиславусом», «реестр тых шкод, што побрал Венциславус в Жижморах»<sup>13</sup>. Подібні протиправні дії Венцеслава дещо «приземлюють» його як людину, але, очевидно, не дають суттєвих підстав для сумнівів у тотожності нашого героя з Михалоном Литвином (хіба що роблять його трохи схожим на Тартюфа)<sup>14</sup>.

Ґрунтовність аргументації Є.Охманського забезпечила його гіпотезі швидке й широке визнання. Її розвинули литовські фахівці М.Рочка, Г.Забуліс, Е.Римша та інші, з'ясувавши, зокрема, генеалогію Венцеслава<sup>15</sup>, долю його близьких (передовсім сина – відомого культурного діяча Венцлава Аґріппи, про якого не знав Є.Охманський). Їхні праці зреферовані в передмові до московського видання трактату<sup>16</sup>, про яке йтиметься нижче. Воно, як уже відзначалося, стимулювало науковців до подальших пошуків. Зокрема Михалон Литвин став об'єктом компаративістських досліджень: його доробок порівнювали з творами Івана Пересветова (Г.Хорошкевич)<sup>17</sup> і Федора Євлашевського (Д.Вілімас)<sup>18</sup>. У Білорусі постала гіпотеза про Литвина як автора хронологічно першого плану Мінська<sup>19</sup>.

Що стосується української історіографії, то тут і досі можна натрапити на ототожнення Михалона Литвина з Михайлом Тишкевичем<sup>20</sup>. Подеколи

<sup>12</sup> Принагідно дякуємо керівництву Baltic and East European Graduate School (Södertörns högskola) за можливість ознайомитися з ними de visu.

<sup>13</sup> Про цей конфлікт див. також: *Bachus O. Treason as a Concept and Defections from Moscow to Lithuania in the Sixteenth Century // Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte. – Bd.15. – Berlin, 1970. – S.132.* Латинізована форма «Венциславус»/«Вентиславус» зустрічається й в інших документах (див.: *Lietuvos Metrika. – Knyga №564. – Vilnius, 1996. – P.28, 32, 36.*) Можливо також, що як «Venceslaus Lithuanus» Венцеслав здобував освіту у Краківському університеті (див.: *Ochmański J. Dawna Litwa: Studia historyczne. – S.150.*)

<sup>14</sup> Литвин у своєму трактаті виступає радше як жертва подібних конфліктів, скаржачись на брак єдиної підсудності з багатшим за себе сусідом, а також нарікаючи на високу вартість судових позовів (див.: *Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.82–83.*)

<sup>15</sup> Варто занотувати, що Венцеслав мав, очевидно, не двох, а трьох дружин: дослідники не зауважили потвердний акт 1518 р. на «куплю» Юрія Радзивілла в боярині майшагальської Ядвіґи Венцлавової (див.: *Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – Т.21. – Москва, 1915. – С.237. – №35.*) У цьому контексті згадується, що Михалона Литвина дратувала економічна самостійність литовського жіноцтва, а також схвалення ним багатоженства (див.: *Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.89–91.*)

<sup>16</sup> *Дмитриев М.В., Старостина И.П., Хорошкевич А.Л. Михалон Литвин и его трактат // Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.6–56.*

<sup>17</sup> *Хорошкевич А. Михалон Литвин и Иван Пересветов // Мappa mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Л.; К.; Нью-Йорк, 1996. – С.207–211.*

<sup>18</sup> *Вілімас Д. Михалон Литвин и Федор Евлашевский – два взгляда на реформу судов Великого княжества Литовского 1564–1566 гг. // Наш радавод. – Кн.7. – Гродна, 1996. – С.214–219; Vilimas D. Mykolas Lietuvis ir Teodoras Jevlaševskis: du požiūriai į 1564–1566 m. LDK teismų reformą // Lietuvos valstybė XII–XVIII a. – Vilnius, 1997. – P.159–172.*

<sup>19</sup> *Баравы Р. Менск у XVI ст.: першы «генеральны» план горада і яго магчымы аўтар // Беларуска гістарычны агляд. – Т.11. – Мінск, 2004. – Сп.1/2.*

<sup>20</sup> *Казаков О. Київська трагедія 1482 р.: Історико-дипломатичний аналіз // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2012. – №2. – С.180. Див. також: *Котляр Н.Ф.**

навіть у фахових виданнях присутня плутанина. Скажімо М.Ковальський, коментуючи лекційний курс В.Антоновича, стверджував, що згадане ототожнення було запропоноване М.Любавським<sup>21</sup>, натомість уперше воно постало в редакціях В.Антоновичем «Мемуарах до історії Південної Русі» (в передмові до Литвиного твору в перекладі К.Мельник).

Варто занотувати й деякі «відкриття» на межі наукового дискурсу та поза цими межами. Так, на початку 2000-х рр. твір Литвина «популяризував» О.Бузина, котрий, не усвідомлюючи або ж ігноруючи його публіцистичну загостреність, сприймав *ad verbum* ті пасажі трактату, де автор картає своїх співвітчизників за надмірне споживання алкоголю<sup>22</sup>. Тож журналіст угледів у цих інвективах «на диво просту» розгадку занепаду Великого князівства Литовського, яке він, з огляду на своє приголомшливе «відкриття», волів іменувати «Пропитим князівством Литовським». Мовляв, за часів Литвина (що його О.Бузина називав «Михайлом») «Велике князівство Литовське програло все, що змогло, тверезій Москві, ставши таким чином першою державою, яка занепадала від незмірного лібералізму<sup>23</sup> та пияцтва, [...] залишився тільки міф, пропахлий дешевою корчмою».

Дещо раніше побачила світ розвідка М.Жарких<sup>24</sup>, написана в дивній, як для наукового видання, стилістиці. Із нею узгоджується авторський підхід до сучасної «литвиники». Уже на самісінькому початку статті дослідник нотує: «Кажуть, що нове видання твору [Литвина] надруковано у Москві в 1994 р., але ми поки що не зуміли його знайти». Ця заувага, зроблена 2000 р. (а фактично у 2003 р., коли з'явився відповідний том «Записок НТШ»), виглядає доволі несподівано в публікації, автор котрої займається бібліографією української історії. Не менше дивують і його окремі висновки<sup>25</sup>, а також брак посилок на першоджерела<sup>26</sup>. Про подані в тексті формули та розрахунки (див. с.36), незбагненні для пересічного гуманітарія, годі й говорити.

Украинские земли под иноземным владычеством (XIV–XVI вв.) // Очерки истории Украины / Под общ. ред. П.П.Толочко – К., 2010. – С.138 (Литвин згадується як «литовський дипломат Михайл»). Характерно, що й при перекладі українською мовою «Мемуаров, относящихся к истории Южной Руси» (див.: Мемуари до історії Південної Русі. – Вип.1. – Дніпропетровськ, 2005) Литвина було названо «Михайлом».

<sup>21</sup> Антонович В. Лекції з джерелознавства. – Острог; Нью-Йорк, 2003. – С.188. У давнішій своїй праці (див.: Ковальський Н.П. Источниковедение и археология истории Украины XVI – первой половины XVII в. – Ч.2. – Днепропетровск, 1978. – С.80) дослідник стверджував, що це відкриття мало двох авторів – М.Любавського і А.Кримського. Натомість останній, користуючись згаданими вище «Мемуарами...», лише повторив (без будь-якої аргументації) висловлений там здогад: «Що ж до фамільного прізвища Михайла Литвина, то, мабуть, звався він Тишкевич» (див.: Кримський А. Історія Туреччини. – К., 1924. – С.169 (прим.2)).

<sup>22</sup> Бузина О. Тайная история Украины-Руси. – К., 2006. – С.100–103.

<sup>23</sup> Це ще одне авторське відкриття: «По суті, у Литві не забороняли нічого».

<sup>24</sup> Жарких М. Трактат Михалона Литвина 1615 року як соціальна утопія та історичне джерело // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.240. – Л., 2000. – С.7–42. Думку про «утопічність» трактату автор чітко не артикулював. Він стверджує, що «ідеальна країна М.Литвина зветься Кримом», і водночас «у М.Литвина антиутопія територіально розміщена в тому-таки Криму» (с.13, 24). Наприкінці статті наголошується, що Київ «радіше нагадує утопічний центр багатства (такий собі земний рай), ніж конкретний географічний об'єкт» (с.41).

<sup>25</sup> Скажімо, про те, що «знайомство [Литвина] з Біблією аж ніяк не зводиться до “курсу молодого бійця”», або стосовно того, що «до появи хронік Биховця і Стрийковського у хронології литовської історії була повна темрява».

<sup>26</sup> Так, М.Бельського автор цитує за «Історією України-Руси» М.Грушевського, Я.Длугоша – за «Історією Росії» Д.Гловайського, «Хроніку Польщі» М.Меховського – за працею Ю.Лимонова.



Автор, ознайомившись (у перекладі) зі статтею Є.Охманського, прагне «зробити ще одну революцію у справі М.Литвина» та на доволі хитких джерельних засадах створює розмаїті літературні фантоми. Передовсім по своєму «перереформатує» його трактат, виокремлюючи «вісім розділів, які утворюють симетричну стекову структуру», і припускаючи, що «першому розділу передував якийсь вступ, який [...] міг містити міркування на релігійну тему (тоді стекова структура твору набула б завершення: автор вдруге повертався до тем у порядку, зворотному до першого звернення)».

Дослідник вигадує текст, окреслений ним як «прото-Герберштейн», і кладе в його основу географічний опис України, нібито створений на замовлення Мартіна Ґаштольда після оволодіння ним Києвом (при цьому він переконаний, що той «не мав ніяких коренів та знайомств у місцевому середовищі» – вочевидь, не здогадуючись, що останній київський князь Семен Олелькович був одружений із сестрою Ґаштольда Марією)<sup>27</sup>.

Загалом головна теза М.Жарких – «трактат є наскрізь кабінетним літературним витвором» і «практично не має джерельного значення», – виразно суперечить висновкам групи науковців, котрі підготували й відкоментували московське видання праці Михалона Литвина, яке залишилося невідомим дослідникові<sup>28</sup>. Звісно, окрім вагомих достоїнств, воно має й певні вади. Неповна навіть бібліографічна довідка: у ній бракує, зокрема, публікації твору Литвина у 25-му томі «Киевской старины» (див. прим.9) та уривків із нього у збірці «Торгівля на Україні...»<sup>29</sup>.

Зроблений В.Матузовою переклад трактату подеколи викликає запитання й заперечення. Скажімо, не можна погодитись із тлумаченням фрази «in Russiae finibus» як «у межах російських»<sup>30</sup> – тим більше, що йдеться про здійснене польським королем надання розташованого у цих територіальних межах Київського воєводства. У сюжеті про київське «осьмицтво» згадується сарацинська «хтивість» («salacitas»), а не «жадібність»<sup>31</sup>, та й самий Київ був не володінням князів<sup>32</sup>, а їхньою столицею («regia»). Дивує і фраза про князів Можайського та Шем'ячича, інтерпретованих як «міста», що цілком

<sup>27</sup> Наведемо аргументацію автора щодо останнього з його відкриттів: «Опис України та Києва загалом не пасує до решти тексту трактату М.Литвина. Перш за все треба зауважити, що М.Литвин – не географ. Він практично не подає відомостей з географії власне Литви, тобто землі, яка була йому добре відома. Отже, мусимо припустити, що цей опис, який містить переліки рік, замків, урочищ, – слід використання якогось писемного джерела» (див.: *Жарких М.* Трактат Михалона Литвина 1615 року як соціальна утопія та історичне джерело. – С.38).

<sup>28</sup> Як важливе (а подеколи й унікальне) джерело розглядається твір Литвина і в новітній публікації: *Мікалаева Л.В.* Асаблівасці трактата Михалона Літвіна «Пра норавы татар, літвінаў і маскавітаў» як крыніцы па гісторыі знешняй палітыкі Вялікага Княства Літоўскага ў канцы XV – сярэдзіне XVI ст. // Часопіс Беларускага дзяржаўнага універсітэта: Гісторыя. – 2017. – №1. – С.104–108.

<sup>29</sup> Торгівля на Україні: XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина. – К., 1990. – №56. – С.76–78.

<sup>30</sup> *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.60. До речі, трохи вище, на с.58, подається коректний переклад визначення Рюрика як «князя всієї Русі» («totius Russiae princeps»).

<sup>31</sup> Там же. – С.100. У перекладі В.Матузової взагалі не йдеться про штраф, який стягувався за перелюб, хоча саме ці функції «осьминика» акцентовані не лише Литвином, а й на маргінесі видання Й.Грассера (с.36): «Poena scortatorum» («Кара розпусникам»).

<sup>32</sup> Там же. – С.102.

суперечить подальшій інформації про них як полководців і «людей підступних та віроломних, завжди нещирих і ненадійних»<sup>33</sup>. В оригіналі, розміщеному нині у Всесвітній мережі, вони зветься просто «hi» («ці»), а поряд на маргінесі є нотатка «Mosci mali» («ниці московити»).

Останнє, до речі, зайвий раз акцентує проігноровану публікаторами необхідність перекласти і внести в текст усі присутні у виданні 1615 р. маргіналії (незалежно від того, хто їх зробив – Литвин чи Й.Ґрассер). Слід було б також позначити наявні у трактаті смислові розриви, які з'явилися через редагування його базельським видавцем (із таким явним порушенням логіки викладу ми стикаємося, наприклад, на с.77, 88, 90, 96<sup>34</sup>). Характерно, що так само невправно Й.Ґрассер «обробив» праці Яна Ласицького. Їх порівняння «з іншими, прижиттєвими, виданнями його творів демонструє, що Ґрассер, вочевидь, багато разів прикладав свою “редакторську руку” до авторського тексту. Зокрема розірваність, непослідовність деяких суджень автора в нарисі “Про релігію вірменів”, безперечно, свідчить про зроблені редактором скорочення, котрі не пішли на користь первісному тексту»<sup>35</sup>.

Водночас, гадаємо, варта акцентування не тільки «редакторська техніка» Й.Ґрассера, а й написана ним передмова, адресована князеві Октавіанові Олександрові Пронському. Незрозуміло, чому її не відкоментували видавці, адже вона містить не тільки дифірамби на адресу можновладця, а й цікаві сюжети<sup>36</sup>, передусім генеалогічні. Октавіан Олександр був нащадком рязанських князів-Рюриковичів, однак у жодному випадку не «володарем Рязані», як його титулує Й.Ґрассер. У XV ст. шляхи князів цієї гілки розійшлися. Ті з них, хто емігрував до Литви<sup>37</sup>, проявили певну далекоглядність, позаяк їхні родичі, котрі залишилися у своїй «отчині», зрештою стали жертвами московської експансії. Чудовою ілюстрацією до цих історичних процесів може бути порівняння ґравірованого зображення Октавіана Олександра, поданого у виданні Й.Ґрассера (див. ілюстр.2), зі словесним портретом останнього володаря

<sup>33</sup> Там же. – С.96. Див. докл.: Русина О.В. Шем'ячичі та Можайські // Історія України в особах: Давньоруська держава. Литовсько-польська доба. – К., 2012. – С.275–279.

<sup>34</sup> В.Матузова лише обережно вказала на можливість «пропусків, які постали внаслідок скорочень» (див.: *Михалон Литвин*. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.57). Натомість у «Мемуарах...» було спеціально відзначено наявність речень, «зовсім не зв'язаних між собою за змістом і присвячених різним предметам»; акцентувалася недбалість Й.Ґрассера, котрий, «скорочуючи текст первотвору, часом вибирав фрази суто механічно» (див.: Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. – С.33–34 (прим.2)).

<sup>35</sup> *Дашкевич Я.* Ян Ласицкий и его очерк об армянах на Украине в 70-х гг. XVI ст. – С.72.

<sup>36</sup> Занотуємо, зокрема, наведений Й.Ґрассером «божественний вислів» про досконалість людини, для якої весь світ – чужина (див.: *Михалон Литвин*. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.58). У московському виданні він залишився неатрибутованим, хоч на маргінесі маємо посилання на «Hugo de sancto Victore in Didasc. L.3», тобто афоризм походить із 3-ї книги «Дидаскалікону» авторства богослова-містика XII ст. Ґюґо з паризького абатства Сен-Віктор. До речі, уже в наш час його повернула із забуття широковідома книга Е.Саїда «Орієнталізм». Щоправда, у «фаховому» українському перекладі цієї праці згаданий вислів перетворився на «вельми значущу цитату з «Дідаскалікона» св. Віктора, запозичену в Ґюґо» (див.: *Саїд Е.* Орієнталізм. – К., 2001. – С.335). Як тут не згадати історію про «меломана», який волів придбати в музичному магазині оперу «Ґуєноті», вимагаючи у продавчині «ноти Ґуґи»!

<sup>37</sup> *Флоря Б.Н.* Великое княжество Литовское и Рязанская земля в XV в. // Славяне в эпоху феодализма. – Москва, 1978. – С.182–189.

Рязані Івана Івановича, складеним у 1524 р.<sup>38</sup> Що ж до родоводу Октавіана Олександра, поданого у Грассеровій передмові, то він містить низку помилкових тверджень.

Так, прапрабабкою князя була княгиня Соломерецька, а не «Соломерська», прабабкою – дочка тивуна троцького Михна Івановича Подбійпета<sup>39</sup>, а не «тивуна віленського з роду Подбіпентів». Із легкої руки Й.Грассера відбулося й дивне «роздвоєння» діда князя – київського воеводи Фрідріха Пронського, «засновника міста Біла Церква», який виступає в передмові як дід і як прадід Октавіана Олександра. Водночас його дружина Федора, дочка підскарбія земського Богуша Боговитиновича, була не сестрою, а тіткою Катерини Тенчинської – матері останніх князів Слуцьких<sup>40</sup>.

Для вітчизняних фахівців інтерес становить інформація про батька Октавіана Олександра – князя Олександра Пронського, котрий, «захищаючи благоденство вітчизни не тільки порадами, а й з мечем у руках», уславився перемогами над татарами на теренах Волині та Галичини. Здобуті ним трофеї зберігались у Берестечку<sup>41</sup>. Він був похований неподалік, і його гробовець у ХІХ ст. помилково пов'язували зі знаменитою Берестецькою битвою<sup>42</sup>.

Зауважимо й непрямий зв'язок прадіда Октавіана Олександра – Гліба Юрійовича Пронського з таким цікавим персонажем нашої історії, як Василь Нікольський (Микольський)<sup>43</sup>. Після втечі останнього з Литви з князем



Ілюстр.2. Портрет Октавіана Олександра Пронського з базельського видання праці Михалона Литвина

<sup>38</sup> Сметанина С.И. Новый документ о пребывании рязанского князя Ивана Ивановича в Литве // Русский дипломатарий. – Вып.6. – Москва, 2000. – С.16.

<sup>39</sup> Див.: Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – Т.21. – С.76 (№534), 243 (№109).

<sup>40</sup> Власне, Й.Грассер об'єднав в одне ціле Федорину сестру Ганну, яка вийшла заміж за Станіслава Тенчинського, та її знамениту дочку від цього шлюбу. Заслугове на увагу й компліментарна характеристика батька Федори та Ганни Богуша Боговитиновича – «великої людини, дуже шанованої іноземними государями» (про його діяльність на дипломатичній ниві див.: Собчук В. Від коріння до крони: Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині ХV – першої половини ХVІІІ ст. – Кременець, 2014. – С.207–208).

<sup>41</sup> Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.60–61.

<sup>42</sup> Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S.402.

<sup>43</sup> Про нього докл. див.: Русина О. Політико-конфесійні орієнтири православних канцеляристів рубежу ХV–ХVІ ст. // Український історичний журнал. – 2017. – №5. – С.12–21.

Михайлом Глинським його двір Вакініки був переданий у «заставу», а потім перейшов у власність князя Гліба Пронського (1510 р.)<sup>44</sup>.

Усі ці сюжети не зацікавили московських колеґ-медієвістів. Утім у підготовленому ними виданні трактату Литвина було ретельно розглянуто полемічні прийоми письменника та його внесок у розвиток римської теорії походження литовців, а також здійснено фахову верифікацію наведених ним даних і вказано можливі літературні паралелі. Це, однак, не означає, що в дослідженнях твору не залишилося тематичних лакун. Уваги спеціалістів і досі потребує потужний шар українських реалій трактату, аналіз яких дає нам можливість, з одного боку, пролити додаткове світло на особливості творчої манери Михалона Литвина, а з іншого – простежити долю його ідей у пізнішому письменстві.

У цьому контексті цікаві відгомони «троянської ідеї» Литвина, до якої ми вже зверталися раніше<sup>45</sup>. Згадавши у своїй праці про «Овідове озеро» в гирлі Дністра, що його назва нібито зберегла ім'я колись засланою в ті краї славетного римського поета Овідія Назона (насправді той писав свої «Послання з Понта», відбуваючи покарання поблизу сучасного румунського міста Констанца), Литвин відзначав:

«Уважається, що й Іліон, або Троя, колись знаходилися на київській території, у родючих степах і мальовничих лісах. Тут можна побачити пам'ятки, від яких нині збереглися руїни, підземелля, гроти, мармурові плити й рештки міцних мурів. Це давно покинуте, але дуже зручне для життя місце зветься нині Торговиця»<sup>46</sup>.

Коли розуміти текст буквально, то з нього випливає, що, згадуючи про Трою, автор тільки зафіксував пов'язану з нею локальну традицію – хоча, бувало, подорожники видавали за перекази місцевих жителів дані, запозичені ними з інших джерел. Те, що на Подніпров'ї не існувало власної троянської традиції й що її появу слід приписати фантазії Михалона Литвина та його схильності до античних алюзій, виразно унаочнює подальший «дрейф» Трої: пізніші автори, витлумачивши «київську територію» як «територію Києва», і випустивши згадку про Торговицю (котру, вочевидь, зрозуміли як апелютив), ототожнили з Іліоном Київ, тож розмірковування над правомірністю такої локалізації легендарного міста перетворилися на загальник розмаїтих праць, де згадувалась київська минувшина.

Першим, здається, заперечив це ототожнення, апелюючи до власного досвіду, польський історіограф Мацей Стрийковський. У своїй «Хроніці» (1582 р.) він назвав «безумним» твердження, що «Троя була там, де тепер

<sup>44</sup> Lietuvos Metrika. – Knyga №8. – Vilnius, 1995. – №487. – P.353–354. Принагідно зауважимо дивне «перетворення» Василя Нікольського на Василя Микулинського (див.: *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). – Л., 2000. – С.213. – №18).

<sup>45</sup> Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – С.252–259.

<sup>46</sup> *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.99. М.Стрийковський у своїй «Хроніці» згадує Торговицю як «місто старе занепале в полях за Києвом, [як їхати] до Перекопу»; це «старі мури, де перед тим жили греки» (див.: *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Cz.I. – Warszawa, 1846. – S.64, 231).



Київ [...], оскільки Троя знаходилася над морем в Азії, де я й сам побував у 1574 р.»<sup>47</sup>. Зв'язок Трої з Києвом хроніст розумів фігурально, відзначаючи стосовно останнього, що тамтешні

«рештки вулиць, ринків, монастирів і церков (яких одних було колись 300) нині є єдиними свідками славної минувшини й вельможності київської; так що кожен русин, споглядаючи їх, може бідкатись, разом з Енеєм і Пантусом, словами Вергілія: “Була Троя, був Іліон і слава троянців безмежна”»<sup>48</sup>.

Цей крилатий вислів у дещо іншому контексті навів ще один польський історіограф, Александр Гваньїні, відкоментувавши його в такий спосіб: «Були, панували, славилися, а тепер нема нічого – навіть поля, де стояла Троя, не можемо знайти»<sup>49</sup>. Цілком очевидно, що він не був налаштований шукати її на київських пагорбах.

Не сподівався віднайти над Дніпром рештки стародавнього міста й київський католицький єпископ Йосиф Верещинський. У 1595 р. він занотував: «Київ – місто здавна знамените й до того ж предковічне, хоча він ніколи не був, як думають деякі люди, Троєю»<sup>50</sup>. Остання «лежить у Малій Азії, десь у 300 милях від Києва», – пояснював сучасник біскупа Мартін Груневеґ, котрий, чимало помандрувавши світом, дивувався вірі русинів у те, що «Троя стояла на тому самому місті», де згодом постав Київ<sup>51</sup>.

Нині складно судити, наскільки певними цього були самі кияни – звісно, якщо не брати на віру поетичні рядки Яна Домбровського, котрий у 1619 р. у своєму творі «Дніпрові камени» переконував нововисвяченого київського біскупа Богуслава Радошевського, що місцевий люд «і донині фрігійської давньої Трої марить ще снами, що так на життя їх сучасне не схоже»<sup>52</sup>. Інший поет, Себастьян Кльонович, описуючи у своїй «Роксоланії» (1584 р.) Київ, також згадував про «людей, що шукають тут залишків Трої», але водночас енергійно заперечував цю міфологему<sup>53</sup>.

Як би там не було, уперше її зафіксував М.Стрийковський (без посилань на джерело інформації) в 1582 р. Цікаво, що того-таки року пішов із життя базельський видавець П.Перна, котрий мав безпосередній стосунок до долі твору Михалона Литвина. За словами Й.Грассера, його трактат, як і збірку праць Я.Ласицького, написаних у 1580 р.<sup>54</sup>, П.Перні для публікації

<sup>47</sup> Локалізація Трої М.Стрийковським доволі загальна, однак він, очевидно, спирався на сталу місцеву традицію, занотовану, зокрема, ієродіяконом Зосимою, котрий, перетнувши Мармурове море й Дарданелли, занотував: «И ту бо бяше устие, выходя на великое Понетское море, еже зовется Белое море (суч. Егейське – *О.Р.*), ту стояше град Троя на самом устии» (див.: Книга хоженій: Записки русских путешественников XI–XV вв. – Москва, 1984. – С.125).

<sup>48</sup> *Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi.* – Cz.I. – S.155–156.

<sup>49</sup> *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – К., 2007. – С.688.

<sup>50</sup> Киев триста лет назад // Киевская старина. – Т.44. – Март. – К., 1894. – С.404.

<sup>51</sup> *Ісаевич Я.Д.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С.119.

<sup>52</sup> Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія. – Ч.2. – К., 1995. – С.201.

<sup>53</sup> *Кльонович С.* Роксоланія. – К., 1987. – С.70.

<sup>54</sup> Незрозуміло, чому в перекладі В.Магузової йдеться про те, що «книжечка» Я.Ласицького «була набрана» в 1580 р., тоді як в оригіналі маємо «conscriptus fuit», тобто «була написана».

надіслали з Польщі. Утім цим планам завадила смерть останнього. Зрештою всі ці твори опинилися в руках неназваного Грассероного друга<sup>55</sup>.

Чи є у цій історії місце для М.Стрийковського, котрий наприкінці 1570-х рр. (коли постала його праця «Про початки [...] славного народу литовського») ще не згадував про концепт «Київ = Троя»? Здається, що ні. У принципі, він міг апелювати до уявлень, уведених в інтелектуальний обіг Литвином (причому у хибній інтерпретації), не спираючись на його рукопис. Їх ретранслятором міг стати, наприклад, Августин Ротундус, чіми матеріалами скористався М.Стрийковський. Як відомо, із 1551 р. Ротундус був секретарем Сигізмунда Августа (котрому, нагадаємо, у 1550 р. адресував свій твір Литвин) і згодом написав історію Литви, яка не дійшла до нашого часу.

З іншого боку, у праці Й.Верещинського «Дорога певна» (1590 р.) ніби простежується зв'язок із текстом Михалона Литвина. Тут ми також натрапляємо на опис природних багатств Подніпров'я, порівняння його з «землею обітованою», яка «плине молоком і медом», та спостереження про «магнетичну» природу української землі, котра вабить до себе приходнів (Михалон Литвин: «зазнавши насолоди [вільного життя] в її фортецях, вони вже ніколи звідти не повертаються»; Й.Верещинський: «*tey ukráiny kto iey zákuší, zostać tam každy musi*»)<sup>56</sup>. Тож можна припустити, що праця Литвина поширювалась у рукописних списках.

Варто наголосити, що «троянська» ідентифікація Торговиці ґрунтувалась, вочевидь, на особистому досвіді автора трактату, адже йшлося про городище на шляху у Крим, куди його виряджав «господар». Бачив він і колишню литовську митницю поблизу Тавані, звану «Вітовтовою лазнею»<sup>57</sup>. Не міг Литвин оминати й Київ – «перший із-поміж інших фортець і земель». Тут він занотував «народну приповідку роксоланів»: «Із київських пагорбів можна

---

Наголосимо також, що на титулі Грассероного видання воно презентується як першодрук («*ex manuscripto authentico*»). Тож тут (як і в передмові Й.Грассера, знову-таки невірно перекладеній із латини) говориться про один «автентичний рукопис», тобто конволют, сформований, скоріш за все, Я.Ласицьким. У цьому зв'язку згадуються його компаративістські зацікавлення: у 1582 р. він видав збірку творів різних авторів (із власною працею включно) під титулом «Про релігію [...] русинів, москвитів і татар». Водночас постає запитання: чи мав в оригіналі трактат Михалона Литвина ту назву, яка подана Й.Грассером? І чи не походить вона від назви праці Філіпа Буонаккорсі-Каллімаха «*De Moribus Tartarorum*», знаної, на жаль, лише за згадкою у відомому каталозі Конрада Геснера (див.: *Elenchus scriptorum omnium*. – Basileae, 1551. – P.890)?

<sup>55</sup> *Михалон Литвин*. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.26, 28, 61. На думку М.Жарких, Литвин сам відіслав свою працю до Швейцарії, адже, не діставши підтримки при королівському дворі, «він вирішив домогтися свого апеляцією не до начальства, а до громадськості, і задля цього надрукувати твір» (див.: *Жарких М.* Трактат Михалона Литвина 1615 року як соціальна утопія та історичне джерело. – С.12).

<sup>56</sup> Пор.: *Михалон Литвин*. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.96–97, 99, 102; *Wereszczyński J.* Droga pewna // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – Вып.1. – Ч.2: Материалы. – К., 1911. – С.7–8.

<sup>57</sup> Ця та подібні «лазні» відомі й за іншими джерелами, ніяк не зв'язаними з трактатом Литвина. Генеза такого топоніма й досі не з'ясована, і чи не найпопулярнішим залишається дещо найвне пояснення: у цьому місці митники Вітовта нібито «обчищали» кушців. Див., зокрема: *Mickūnaitė G.* Making a Great Ruler: Grand Duke Vytautas of Lithuania. – Budapest; New York, 2006. – P.187 («Vytautas “washed” tradesmen of their goods and money»). Так міркував ще Ю.Крашевський: мовляв, подорожніх на митниці «обдирали й парили, як у лазні» (див.: *Kraszewski J.I.* Litwa za Witolda. – Wilno, 1850. – S.317).



побачити багато інших місць»<sup>58</sup>. Із нею виразно перегукується заклик із «Задонщини» («Въыдем на горы киевския и посмотрим славного [Д]непра, и посмотрим по всей земли Русской»)»<sup>59</sup>, а також слова, нібито адресовані кримським ханом польському королеві: «Зійшовши на київські гори, я б одним оком дивився звідти на свій Бахчисарай, а другим – на твій Краків»<sup>60</sup>. Варто згадати й зафіксоване Петром Могилою чудесне прозріння князя Курцевича на київській Уздихальниці, звідки він побачив усе, «далече сущая»<sup>61</sup>.

Те саме коріння має, напевно, і образ Києва як сторожової вежі, котрий фігурує в матеріалах Люблінського сейму 1569 р. поряд із метафорою «Київ – брама держави»<sup>62</sup>, що її першим зауважив М.Довнар-Запольський<sup>63</sup>. Щоправда, «воротами всего панства» вважався не тільки «славный замок Киев»<sup>64</sup>, а і його «пригородки» Черкаси та Канів<sup>65</sup>.

Ще одна усна традиція, занотована Михалоном Литвином, стосувалася фундаторів Литовської держави, які завдяки власним чеснотам «розширили свої кордони від одного моря до другого, і називали їх вороги “хоробра Литва”»<sup>66</sup>. Це словосполучення, транслітероване у трактаті латиницею, зацікавило О.Мильникова, котрий охарактеризував його як «формульний вираз, що мав східнослов'янське билинне походження». На підставі цього текстувального фрагмента він передатував найраніше свідчення щодо існування на Русі билин, яке раніше відносили до 1574 р. (йшлося про лист Філона Кміти до Євстафія Воловича, де згадувались Ілля Муравленин та Соловей Будимирович)<sup>67</sup>. Не заперечуючи цієї думки, хочемо все-таки наголосити на побутуванні виразу «хоробра Литва» й у позабилинному контексті як характеристики литовців (навіть за доволі скептичного до них ставлення)<sup>68</sup>.

<sup>58</sup> Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.96.

<sup>59</sup> Сказания и повести о Куликовской битве. – Ленинград, 1982. – С.7.

<sup>60</sup> Цит. за: Івакін Г.Ю. Историчний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – С.108 (дослідник свідомий того, що автентичність цього виразу дещо проблематична).

<sup>61</sup> Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – Ч.1. – Т.7. – К., 1887. – С.70. Про синхронні перекази, пов'язані з цією горою, див.: Сас П. «Єрусалимська» ідея 1620-х років Іова Борецького // Україна кризь віки. – К., 2010. – С.266–267.

<sup>62</sup> Дневник Люблинского сейма 1569 года: Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским / Изд. М.О.Коялович. – Санкт-Петербург, 1869. – С.403.

<sup>63</sup> Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив ЮЗР. – Ч.8. – Т.5. – К., 1907. – С.54.

<sup>64</sup> Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі – Акты ЗР). – Т.2. – Санкт-Петербург, 1848. – №144. – С.173–174 (1526 р.).

<sup>65</sup> Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków. – Т.6. – Lwów, 1910. – S.162–166, 170 (1553 р.). Ця емка метафора не дістала широкого розповсюдження, однак, поза сумнівом, саме вона дала життя сучасному образу України як «брами Європи», запровадженому С.Плохієм.

<sup>66</sup> Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.76.

<sup>67</sup> Мьльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: Представления об этнической номинации и этничности XVI – начала XVIII в. – Санкт-Петербург, 1999. – С.333–337.

<sup>68</sup> Як об'єкт іронії вони постають у літописній оповіді про те, як «князь Швидригайло Ольгердович, внук Гедиминово, его же все возносяца, глаголаху богатрство и удалство, и мужество велико в победах, а от Едигеевых татар утомился zelo, бегая со всею храброю литвою» (див.: Патриаршая или Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.11. – Москва, 1965. – С.211). Якщо ж звернутися до літературних творів, написаних «високим стилем», то в них можна знайти синонімічний, але яскравіший



Ілюстр.3. Корсунські врата.  
Софійський собор (Новгород).  
Фото авторки



Ілюстр.4. Двері Гнезненського  
кафедрального собору (джерело:  
<https://ru.wikivoyage.org/wiki/Гнезно>)

Повертаючись до суто київських реалій, зауважимо дещо сумбурний сюжет про хрещення київського князя Володимира, названого Литвином ще й володарем «стольного града Корсуня»<sup>69</sup>. Тут-таки йдеться про двері, які потрапили з Києва до гнезненської кафедри. Коментатори трактату при цьому згадують про так звані «корсунські врата» – хоча ті, як відомо, із середини XV ст. прикрашали новгородський Софійський собор, де їх впевнено локалізували С.Герберштайн і М.Стрийковський<sup>70</sup> (див. ілюстр.3). Натомість Литвин мав на увазі усну традицію про київські Золоті ворота, нібито вивезені до Гнезна (насправді двері тамтешньої кафедри зі сценами з життя св. Войцеха за спеціальним замовленням близько 1175 р. виготовили німецькі майстри; див. ілюстр.4).

Цей сюжет знаходимо, зокрема, у М.Груневега<sup>71</sup> та в літописному «Збірнику Кошчаківського» (XVII ст.). В останньому доля Золотих воріт

вираз – «гордонапорная Литва» (див.: Памятники литературы Древней Руси: Вторая половина XVI в. – Москва, 1986. – С.457).

<sup>69</sup> *Михалон Литвин*. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.64. Нижче, на с.102, охрещення Русі Литвин пов'язує не з Корсунем, а з Києвом, і при цьому на маргінесі трактату подано його дату («Anno 988»), якої немає у самому тексті.

<sup>70</sup> *Герберштейн С.* Записки о Московии. – Москва, 1988. – С.150, 330; *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszystkiej Rusi. – Cz.I. – S.130.

<sup>71</sup> *Исаевич Я.Д.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва. – С.125.

пов'язується не з Корсунем, а з легендарним переказом про їх «кресання» польськими королями. Це, по суті, пародія на історію про похід Болеслава Сміливого:

«Той король узяв Київ, а вїжджаючи до Києва, у місто, утяв мечем своїм фортку позлоцисту (тую фортку прозвали люди невігласи Золотими Воротами) й утяв угол тоєї фортки, на знак звитязтва київського, і взяв тую фортку з Києва [...] і вивіз до Гнезна, де й тепер есть у костелі»<sup>72</sup>.

Що ж до Литвина, то цілком зрозуміло, що йому, аби зафіксувати у своєму творі цю суто київську традицію, не треба було їздити у Гнезно, як про це писав Є.Охманський:

«Знайомство Михалона Литвина з Польщею уявнює одне дуже цікаве спостереження: говорячи про старожитність і багатство Корсуня, [він] зауважив, що саме з того міста походять двері гнезненської кафедри (I, 3). Не побувавши у Гнезно, звідки б [він] знав про цю славетну пам'ятку мистецтва і як міг би вказати (хай навіть помилково) на її походження?»<sup>73</sup>.

Вартий уваги ще один пасаж із праці Литвина, пов'язаний із київськими достопамятностями, із-поміж яких він виокремлював Печерський монастир. Ідеться про твердження, що «князь москвитян (мається на увазі Іван IV Грозний – *О.Р.*) щорічно отримує значні доходи з тих маєтностей цього монастиря, які до нього відійшли», і «не поспішає їх повернути»<sup>74</sup>. Цей фрагмент видавці трактату не прокоментували, однак невдовзі дотичний сюжет розглянув С.Каштанов<sup>75</sup>. Він проаналізував та опублікував документи з 2-ї книги «греческих дел», що стосувалися візиту до Москви печерських ченців улітку 1583 р. Вони привезли Іванові Грозному супліку архімандрита Мелетія (Хребтовича), котрий просив царя відновити «по прежнему преданию и обычаю предков» данину з сіверських земель<sup>76</sup>, яка надходила до монастиря ще за Іванових «прародителей». З'ясувалося, однак, що «старые книги в пожар погорели, и на Москве сыскать того не могли». Тож думному дякові Андрієві Щелкалову було наказано «послать сыскать в те города северские, ис которых городов в Киев к Пречистой Богородице в Печерской монастырь наша

<sup>72</sup> Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаника, відділ рукописів. – Ф Осол. – №2168. – С.135.

<sup>73</sup> *Ochmański J.* Dawna Litwa: Studia historyczne. – S.142. Пор.: *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.111.

<sup>74</sup> *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.102.

<sup>75</sup> *Каштанов С.М.* О взаимоотношениях Киево-Печерского монастыря с правительством Ивана IV в 1583 г. // Исторический архив. – 2002. – №4. – С.189–203.

<sup>76</sup> Нагадаємо, що Сіверщина, котра від середини XIV ст. становила частину Великого князівства Литовського, увійшла до складу Московії внаслідок війни з Литвою 1500–1503 рр., спричиненої переходом на службу до Івана III згаданих вище князів Семена Можайського й Василя Шем'ячича, чії батьки втекли до Литви з Московського князівства, зазнавши поразки в міжособній війні другої чверті XV ст. Див. докл.: *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С.184–201.

милостыня давана». Іван IV пообіцяв архімандритові після «сыску» видати «о той милостине указ свои» і запросив печерських ченців приїхати до Москви «иным временем, по зиме». Поза тим він наділив монастир «слехка», передавши «сто рублев денег» на поминання душі царевича Івана<sup>77</sup>.

Друкуючи ці документи, С.Каштанов не знав, що мав попередника в особі П.Кулиша<sup>78</sup>, котрий ще наприкінці XIX ст. опублікував царське рішення стосовно чолобиття Мелетія за іншою архівною копією, яка має вкрай незначні текстуальні відмінності<sup>79</sup>. Паралельно він відкоментував цей епізод:

«Печерський монастир указував власне на постійні пожертви московських государів, а вона (Москва – *О.Р.*) перевела справу на сіверські міста, з яких ішла “милостыня” в Київ до Пречистої Богородиці; та цар все-таки не відмовився від допомоги Печерському монастиреві. Грамота 1583 р., визнаючи за ним право на одержання від царя милостині, пояснює численні ходіння ченців до Москви по милостиню [...] Якщо, з одного боку, Київ уважався “отчиною” московського государя, то, з іншого, на Москву дивилися як на пристановище у церковних потребах. Слова “давние часы”, “прежнее предание и обычай” були для печерських ченців ніби ниткою, яка не давала їм втратити слід до руської політичної єдності»<sup>80</sup>.

Інтерпретація цього сюжету сучасним російським дослідником трохи інакша. Простудювавши зібрані матеріали, С.Каштанов припустив, що архімандрит Мелетій після завершення Лівонської війни (1558–1583 рр.) вирішив скористатися прикладом різних православних ієрархів, які мандрували через Київ до Москви, де їм надавали щедрю «милостыню». Він також відзначив, що початково подібна «милостыня» могла бути жертвою від князів московського походження, котрі володарювали на Сіверщині у другій половині XV ст.

Обидва трактування неточно передають зміст документів 1583 р., в одному з яких прямо йдеться про монастирські «угодья в северских городех»<sup>81</sup>. Однак для остаточного розв'язання цього питання слід залучити як раніші, так і пізніші за часом матеріали, що стосуються данини з сіверських земель. Від 1540 р. до нас дійшли дві грамоти великого князя литовського й польського короля Сигізмунда I, адресовані архімандритові Софронієві та київському воеводі. Вони містили «дозволенье» на відновлення збору печерськими ченцями «за границей», тобто на території Московської держави, данини, яка «с давних часов хоживала з украинских северских городов, з Стародуба и з Новагородка, к тому манастырю»<sup>82</sup>.

<sup>77</sup> *Каштанов С.М.* О взаимоотношениях Киево-Печерского монастыря с правительством Ивана IV в 1583 г. – С.193, 196–198.

<sup>78</sup> *Кулиш П.А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т.1. – Москва, 1877. – №7. – С.18–19.

<sup>79</sup> Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.124. – Оп.1583 г. – Д.1. – Л.2–4.

<sup>80</sup> *Кулиш П.А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т.1. – С.17–18.

<sup>81</sup> *Каштанов С.М.* О взаимоотношениях Киево-Печерского монастыря с правительством Ивана IV в 1583 г. – С.196.

<sup>82</sup> Акты ЗР. – Т.2. – №204. – С.368–370. Див. також републікації цих актів згідно з сучасними археографічними нормами: *Русина О.* До питання про земельні володіння Києво-Печерського



Отриманий ченцями дозвіл «по дань до Москвы посылати» в 1571 р., після інкорпорації Київщини Короною Польською, було підтверджено, на прохання печерського архімандрита Іларіона (Пясочинського), королем Сигізмундом Августом<sup>83</sup>. Очевидно, однак, що це підтвердження було суто формальним: під час Лівонської війни виплата данини мала припинитися. Лише після закінчення воєнних дій постала можливість для реалізації згаданого права, що нею одразу й скористався архімандрит Мелетій.

Зацитований актовий матеріал унаочнює, що в усіх цих випадках ішлося не про пожертви, а про регулярну данину з монастирських угідь. Щоправда, стосовно її походження та характеру у джерелах XV–XVI ст. немає ніякої інформації. Єдиний натяк на існування певного зв'язку між сіверськими землями й Печерським монастирем містить датована 1481 р. потвердна грамота патріарха Максима на ставропігію цьому монастиреві, де його «пределами» названо київську Микільську Пустинську обитель і три «монастыры Северское земли: черниговский, бранский и Новгородка Сиверского»<sup>84</sup>.

Проте цей документ, хоч інколи й фігурує в науковій літературі як автентичний, є фальсифікатом початку 1590-х рр., що в ньому відбилися історичні реалії того часу – передусім намагання печерського архімандрита підкорити своїй духовній владі сусідній Пустинський монастир (його унаочнює королівський лист Мелетієві (Хребтовичу) від 2 липня 1578 р. із заборонаю «без жадного права, над привилея и волность их, наданя и фундуши [...] монастыру Пустинскому надание [...] в повинность владзи и послушенства своего их мети»<sup>85</sup>), а також характерна для політичної ментальності XVI ст. відмова від остаточного визнання переходу Сіверської землі під зверхність Москви.

Достеменно з'ясувати питання про сіверську данину Печерському монастиреві дає можливість грамота сина й наступника Івана Грозного Федора, згідно з якою в 1586 р. він разом з іншими грошовими сумами надіслав архімандритові Мелетієві «50 рублев денег за оброк, что шло в Печерской монастырь с тех сел, которые были за монастырем в наших северских городех» (див. ілюстр. 5)<sup>86</sup>.

Таким чином, шляхом збирання данини реалізовувалося право Печерського монастиря на сільські угіддя, розташовані поблизу Новгородка-Сіверського та Стародуба. Можна, хоч і з певною обережністю, припустити,

---

монастиря на Лівобережжі (за актами XVI–XVII ст.) // Український археографічний щорічник. – Вип. 1. – К., 1992. – С. 302–304; Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга 28 (1522–1552). – Менск, 2000. – С. 68–69.

<sup>83</sup> Акты ЗР. – Т. 3. – Санкт-Петербург, 1848. – № 52. – С. 157–158; Русина О. До питання про земельні володіння Києво-Печерського монастиря на Лівобережжі (за актами XVI–XVII ст.). – С. 304–305.

<sup>84</sup> Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. – К., 1859. – № 1. – С. 1–2. Відзначимо, що брянський Свенський монастир опинився в підпорядкуванні Печерського монастиря значно пізніше, у 1681–1786 рр. (див.: Строев П. М. Списки иерархов и настоятелей монастырей российской церкви. – Санкт-Петербург, 1877. – Ст. 906–908). Причому це сталося саме на підставі згаданої грамоти (див.: Петров Н. И. Историко-археологический очерк г. Брянска, Орловской губ., и его отношение к Киеву // Труды Киевской духовной академии. – 1901. – № 1. – С. 26).

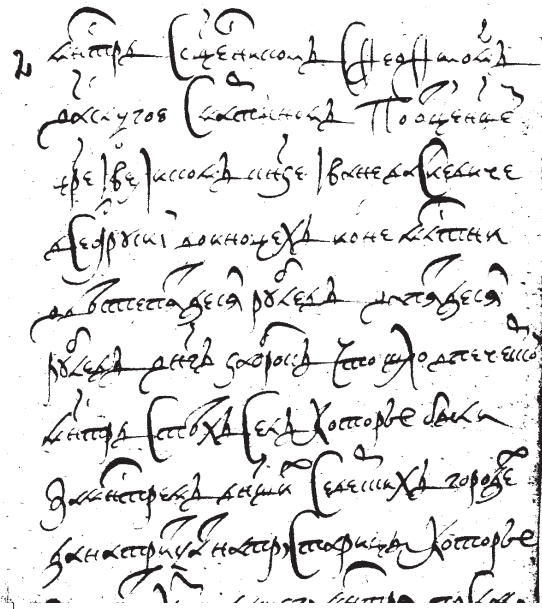
<sup>85</sup> Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6. – К., 1883. – № 31. – С. 63–64; № 36. – С. 73.

<sup>86</sup> РГАДА. – Ф. 124. – Оп. 1586 г. – Д. 1. – Л. 1–3. Ця грамота цитується у справі про приїзд до Москви печерських ченців у 1628 р. (див.: Там же. – Оп. 1628 г. – Д. 1. – Л. 38, 45).

що ці землі було надано обителі князями Можайськими (чий рід, до речі, фігурує в печерському пом'янику<sup>87</sup>) та Шем'ячичами, котрі впродовж другої половини XV ст. володіли цими містами. Принаймні, ці князі відомі як донатори. Збереглася грамота Сигізмунда I від 1509 р. на право щорічного виїзду до Московщини священників церкви Св. Миколи в Орші для збору данини з «земель бортных» у Гомелі (також захопленому Іваном III унаслідок війни 1500–1503 рр.), що його було надано храму князем Семеном Можайським<sup>88</sup>. Після повернення Гомельщини до складу Литовської держави право оршанських священників на цю медову данину підтверджували Сигізмунд I і Сигізмунд Август<sup>89</sup>.

Князь Василь Шем'ячич на початку XVI ст. дарував бортні угіддя в Рильському повіті місцевим церквам Миколи Чудотворця й Афанасія Олександрійського<sup>90</sup>. Що ж до сіл у згаданих вище «северских городех», то, за браком будь-яких документів стосовно генези тамтешньої данини<sup>91</sup> та навіть згадок про них у джерелах, їх зв'язок із Шем'ячичами й Можайськими залишається суто гіпотетичним (не слід забувати, що перші відомості про печерські маєтності сягають другої половини XI ст.).

Хоч би як там було, фактом залишається те, що в XV ст. на Сіверщині існували земельні володіння Печерського монастиря. Після включення Сіверської землі до складу Московської держави обитель зберегла права на ці маєтності, і згодом надходження пов'язаного з ними «стародавнього доходу і пожитку манастиря Печерского» відновилося. Тож, як бачимо, стверджуючи,



Ілюстр.5. Фрагмент грамоти царя Федора Івановича печерському архімандриту Мелетію (1586 р.)

<sup>87</sup> Голубев С.Т. Древний помяник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI ст.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1892. – Кн.6. – Приложение. – С.56.

<sup>88</sup> Акты ЗР. – Т.2. – №48. – С.59–60.

<sup>89</sup> Там же. – №208. – С.373; Т.3. – №9. – С.21–22.

<sup>90</sup> Анпилов Г.Н. Бортные знамена как исторические источники (по путивльским и рильским переписным материалам конца XVI и 20-х гг. XVII в.) // Советская археология. – 1964. – №4. – С.156.

<sup>91</sup> Їх не було в монастирській скарбниці вже у середині XVI ст. В укладеному 1554 р. реєстрі архіву Печерського монастиря серед розмаїтих актів на його «имения» фігурував лише «лист господарський дозволенный ездити до Москвы», в якому безпомилково вгадується один зі згаданих вище привілеїв – виданий Сигізмундом I у 1540 р. дозвіл архімандритові Софронію їздити «для дани до северских замков» (Голубев С.Т. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. – Т.1. – К., 1883. – Приложение. – С.13, 15).



що Іван Грозний привласнює доходи з сіверських маєтностей Печерського монастиря, Михалон Литвин, котрий у 1540-х рр. навідувався до Києва, був далеким від істини. Очевидно, у цьому фрагменті він намагався підкреслити підступність Івана IV. Хоча й не виключено, що його погано інформували про справжній стан речей<sup>92</sup>.

Водночас Литвин відзначав, що московський володар «понад усе прагне здобути це місто (Київ – *О.Р.*), яке йому до вподоби, стверджуючи, що він – нащадок Володимира, київського князя. Чимало ремствують і його люди, що не володіють цією давньою столицею царів та її святощами»<sup>93</sup>. Це зауваження цілком слушне, і його якнайкраще ілюструє ремарка одного з московських літописців часів Івана Грозного, котрий занотував: «Да видети бы нам государя на Киеве, православного царя, великого князя Ивана Васильевича всея Руси!»<sup>94</sup>. Справді, Іван IV претендував на контроль над Києвом та всіма руськими землями, покликаючись на прямий династичний зв'язок із давніми київськими князями Рюриковичами, чиї володіння він уважав своєю спадковою «отчиною».

Виникла навіть ідея, що Москва вже ввібрала у себе київську спадщину, що сама по собі вона є «другим Києвом». Вербальні маніфестації цієї теорії мінімальні, так що навіть такий компетентний дослідник, як Ч.Гальперин, в одній зі своїх праць зауважив, що вказана ідея не була зафіксована у джерелах<sup>95</sup>. Однак це не зовсім так, у чому переконує текст «Казанської історії» з її запальним вигуком: «Воссиял ныне стольный и преславный град Москва, яко вторый Киев [...] и третий новый великий Рим, провоссиявший в последние лета, яко великое солнце в велицей нашей Русской земли»<sup>96</sup>.

---

<sup>92</sup> Слід мати на увазі, що ченці нерідко приховували дотичну до їхніх доходів інформацію. Скажімо, ігумен київського Микільського Пустинського монастиря Макарій у 1511 р. отримав від Василя III грамоту на втрачені через війну угіддя в районі Путивля й Новгород-Сіверського. Одночасно, у березні того року, Микільський монастир на прохання того-таки Макарія дістав від Сигізмунда I одну службу людей як часткову компенсацію того, що «в них отошло за границу в Московщину» (див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1865. – №102. – С.126). Отже, приховавши від володаря Литви свої контакти з Василієм III, ченці поліпили матеріальне забезпечення обителі. У Сигізмундовому пожалуванні йшлося і про те, що Микільський монастир перестав отримувати медову данину з київського «ключа», що, вочевидь, також не відповідало дійсності: у колекції документів Київської археографічної комісії збереглися акти 1506–1507 рр., які зобов'язували київських воевод «с ключа своего» видавати ченцям одну колоду меду (див.: *Гіцова Л.З., Фаустова Н.М.* Доповнення до «Каталога колекції документів Київської археографічної комісії» // Архіви України. – 1974. – №1. – С.52 (№641), 53 (№643)).

<sup>93</sup> *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.102.

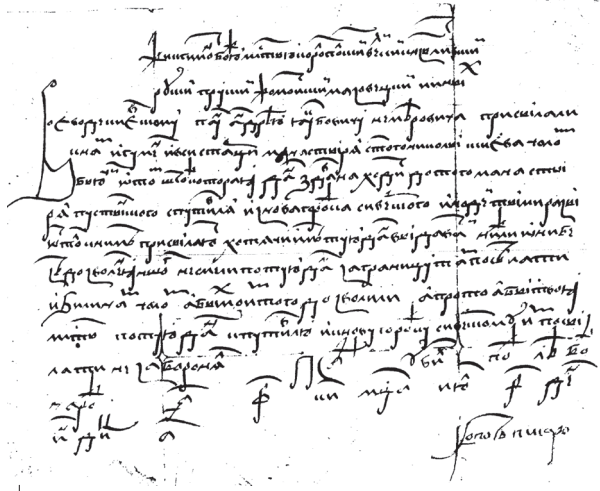
<sup>94</sup> Софийские летописи // ПСРЛ. – Т.6. – Санкт-Петербург, 1853. – С.315.

<sup>95</sup> «Implicitly Moscow was the New Kiev, an epithet unattested in the Muscovite sources» (див.: *Halperin Ch.J.* Kiev and Moscow: An Aspect of Early Muscovite Thought // *Russian History.* – 1980. – Vol.7. – Pt.3. – P.320). Наводимо слова Ч.Гальперина без перекладу, аби удоступнити їх для дослідників, знайомих із цією статтею лише за цитатами в інших публікаціях (напр.: *Ручка В.М.* «Київ – другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). – К., 2005. – С.207–210).

<sup>96</sup> Казанская история. – Москва; Ленинград, 1954. – С.57. Див. також коментар: *Pelenski J.* Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438–1560-s). – Hague; Paris, 1974. – P.114–117, 130, 289.

Завершуючи цей (звісно, далеко не повний<sup>97</sup>) огляд українських реалій Литвиного трактату, акцентуємо, що подеколи навіть малозначущі на перший погляд його фрагменти порушують важливі в історичній ретроспективі питання. Так, скажімо, сюжет про данину Києво-Печерському монастиреві змушує придивитися до дій московських володарів щодо захисту інтересів «закордонних» монастирів і церков, які зберегли свою власність на захопленій Московією території (див. ілюстр.6<sup>98</sup>). Ця політика, безумовно, зміцнювала промосковські настрої у середовищі українського православного духовництва, які вповні виявились у постберестейський період<sup>99</sup>.

У цілому, адекватне сприйняття окремих пасажів трактату Михалона Литвина можливе лише з урахуванням його мотивацій, назагал зрозумілих: він щиро дбав про зміцнення державного організму Великого князівства Литовського, який у середині XVI ст. потребував суттєвого реформування. Прикро, що ми не знаходимо відгомонів його ідей у тодішньому письменстві (за винятком проаналізованих вище рефлексій із приводу Києва як Трої, котрі сягають, однак, кінця XVI ст. й не мають експліцитних посилань на текст Литвинової праці)<sup>100</sup>. Ще сумнішим є те, яким було «застосування» самого Литвина: відомо, що в 1553 р. Венцеслав Миколайович контролював випасання худоби людьми «турецького цесаря» на півдні Литовської держави<sup>101</sup>. Цілком очевидно, що «коефіцієнт корисної дії» письменника міг бути значно більшим. Тож чи не ця марнотратність стосовно інтелектуальних ресурсів стала однією з причин того занепаду Литви, який так гнітив Михалона Литвина?



Ілюстр.6. Грамота Сигізмунда I київському воєводи Андрієві Немировичу з наказом не забороняти ченцям Микільського Пустинського монастиря виряджатися по данину до Путивля й Новгород-Сіверського (1528 р.)

<sup>97</sup> Ширше про українські сюжети в Литвина див. у нашому нарисі «Михалон Литвин і його опис України» (Котляр М.Ф., Русина О.В. Україна: Хронологія розвитку. – Т.3: Від Батиевої навали до Люблінської унії. – К., 2008. – С.418–421).

<sup>98</sup> Національна бібліотека України ім. В.Вернадського, Інститут рукопису. – Ф.301. – №595 (П.).

<sup>99</sup> Див. докл.: Русина О. Ходіння київських ченців до Москви: традиція та її історичне підґрунтя // Православ'я в Україні: Збірник за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції. – Ч.1. – К., 2017. – С.362–370.

<sup>100</sup> Щодо можливості впливу ідей Литвина на реалізацію судової реформи, яку він обстоював, див.: Ochmański J. Dawna Litwa: Studia historyczne. – S.153–154; Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.55–56.

<sup>101</sup> Lietuvos Metrika. – Кнуга №564. – Р.35–36.

## REFERENCES

1. Backus, O. (1970). Treason as a Concept and Defections from Moscow to Lithuania in the Sixteenth Century. *Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte*, 15, 119–144.
2. Buzina, O. (2006). *Tajna istoriya Ukrainy-Rusi*. Kiev: Dovira. [in Russian].
3. Dashkevych, Ya. (2007). *Postati: Narysy pro diiachiv istorii, polityky, kul'tury*. Lviv: Piramida. [in Ukrainian].
4. Filyushkin, A.I. (2001). Legendarnye rodosloviya velikikh knyazey litovskikh i velikikh knyazey moskovskikh: printsipy postroeniya. *Russkij rodoslovets*, (1), 6–14. [in Russian].
5. Florya, B.N. (1978). Velikoe knyazhestvo Litovskoe i Ryazanskaya zemlya v XV v. In: *Slavyane v epokhu feodalizma* (pp.182–189). Moskva: Nauka. [in Russian].
6. Halperin, C.J. (1980). Kiev and Moscow: An Aspect of Early Muscovite Thought. *Russian History*, 7/3, 312–321.
7. Histsova, L.Z. & Faustova, N.M. (1974). Dopovnennia do «Kataloha kolektsii dokumentiv Kyivs'koi arkhheografichnoi komisii». *Arkhivy Ukrainy*, 1, 50–63. [in Ukrainian].
8. Isaievych, Ya.D. (1982). Nove dzherelo pro istorychnu topografiiu ta arkhitekturni pamiatky starodavnoho Kyieva. In: *Kyivs'ka Rus': kul'tura, tradytsii* (pp.113–129). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
9. Ivakin, H.Yu. (1996). *Istorychnyi rozvytok Kyieva XIII – seredyny XVI st.* Kyiv: Instytut arkhheologii NANU. [in Ukrainian].
10. Kashtanov, S.M. (2002). O vzaimootnosheniyakh Kievo-Pecherskogo monastyrya s pravitel'stvom Ivana IV v 1583 g. *Istoricheskij arkhiv*, 4, 189–203. [in Russian].
11. Kazakov, O. (2012). Kyivs'ka trahediia 1482 r.: Istoryko-dyplomatychnyi analiz. *Visnyk DAKKKM*, 2, 177–180. [in Ukrainian].
12. Khoroshkevich, A. (1996). Mikhailon Litvin i Ivan Peresvetov. In: *Mappa mundi* (pp.207–211). L'viv; Kyiv; Niu-York: Vydavnytstvo M.P.Kots'. [in Russian].
13. Klonovych, S. (1987). *Roksolaniia*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
14. Kovalskij, N.P. (1978). *Istochnikovedenie i arkhheografiya istorii Ukrainy XVI – pervoj poloviny XVII v.* (Part 2). Dnepropetrovsk: DGU. [in Russian].
15. Lukšaitė, I. (1985). Biblioteka Salomona Rysińskiego. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, (30), 191–206. [in Polish].
16. Mickūnaitė, G. (2006). *Making a Great Ruler: Grand Duke Vytautas of Lithuania*. Budapest; New York: CEU Press.
17. Mylnikov, A.S. (1999). *Kartina slavyanskogo mira: vzglyad iz Vostochnoj Evropy*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie. [in Russian].
18. Ochmański, J. (1986). *Dawna Litwa: Studia historyczne*. Olsztyn: Pojezierze. [in Polish].
19. Ochmański, J. (1990). *Historia Litwy*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [in Polish].
20. Ochmański, J. (1976). Michalon Litwin i jego traktat «O zwyczajach Tatarów, Litwinów i Moskvicinów» z połowy XVI wieku. *Kwartalnik Historyczny*, 4, 765–783. [in Polish].
21. Ochmański, J. (1996). Najdawniejsze księgozbiory na Litwie od końca XIV do połowy XVI wieku. In: *Europa Orientalis: Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność* (pp.73–83). Toruń: UMK. [in Polish].
22. Okhman'skij, E. (1979). Mikhailon Litvin i ego traktat o pravakh tatar, litovtsev i moskvityan seredyny XVI v. In: *Rossiya, Pol'sha i Prichernomor'e v XV–XVIII vv.* (pp.97–117). Moskva: Nauka. [in Russian].
23. Pelenski, J. (1974). *Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438–1560-s)*. Hague; Paris: Mouton.
24. Rusyna, O.V. (1992). Do pytan'nia pro zemel'ni volodinnia Kyievo-Pechers'koho monastyria na Livoberezhzhi (za aktamy XVI–XVII st.). *Ukrains'kyi arkhheografichnyi shchorichnyk*, 1, 300–306. [in Ukrainian].
25. Rusyna, O.V. (2017). Khodinnia kyivs'kykh chentsiv do Moskvy: tradytsiia ta ii istorychne pidgruntia. *Pravoslav'ia v Ukraini*, (7/1), 362–370. [in Ukrainian].
26. Rusyna, O.V. (2017). Polityko-konfesiini oriientyry pravoslavnykh kantseliariystiv rubezhu XV–XVI st. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 5, 4–23. [in Ukrainian].

27. Rusyna, O.V. (2018). Radzyvilly i Ukraina: sotsiokul'turni aspekty vzaiemyn (XVII – seredyna XVIII st.). *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 1, 18–45. [in Ukrainian].
28. Rusyna, O.V. (2005). *Studii z istorii Kyieva ta Kyivs'koi zemli*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
29. Rusyna, O.V. (Comp.). (2012). *Istoriia Ukrainy v osobakh*. Kyiv: Ukraina. [in Ukrainian].
30. Said, E. (2001). *Orientalizm*. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
31. Sas, P. (2010). «Yerusalym's'ka» ideia 1620-kh rokiv Iova Borets'koho. In: *Ukraina kriz' viky* (pp.259–268). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
32. Skep'yan, A.A. (2013). *Knyazi Slutskiya*. Minsk: Belarus'. [in Belarusian].
33. Smetanina, S.I. (2000). Novyj dokument o prebyvanii ryazanskogo knyazya Ivana Ivanovicha v Litve. *Russkij diplomatarij*, (6), 14–16. [in Russian].
34. Vilimas, D. (1996). Mikhalon Litvin i Fyodor Evlashevskij – dva vzglyada na reformu sudov Velikogo knyazhestva Litovskogo 1564–1566 gg. *Nash radavod*, (7), 214–219. [in Russian].
35. Vilimas, D. (1997). Mykolas Lietuvis ir Teodoras Jevlaševskis: du požūriai i 1564–1566 m. LDK teismų reforma. In: *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.* (pp.159–172). Vilnius: Lietuvos istorijos institutas. [in Lithuanian].
36. Yurginis, Yu.M. (1979). Posol'stvo Mikhaila Litvina u krymskogo khana v 1538–1540 gg. In: *Rossiya, Pol'sha i Prichernomor'e v XV–XVIII vv.* (pp.87–96). Moskva: Nauka. [in Russian].
37. Zharkykh, M. (2000). Traktat Mykhalona Lytvyna 1615 roku yak sotsial'na utopiia ta istorychne dzherelo. *Zapysky NTSh*, 240, 7–42. [in Ukrainian].

**OLENA RUSYNA**

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Leading Research Fellow,  
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,  
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine  
(Kyiv, Ukraine), erusina@ukr.net

## UKRAINIAN ASPECTS OF MICHALONUS LITUANUS'S LITERARY OUTPUT

*The article focuses on the treatise "De Moribus Tartarorum, Litanorum et Moschorum" written in Latin ca.1550, presented to the Polish-Lithuanian ruler Sigismund August and fragmentarily published in 1615. Its author hid his name under the pseudonym Michalonus Litanus. The treatise is now attributed to Wenceslaw Mikolaewich, a Latin secretary of the Grand Duchy of Lithuania's state chancellery. Author adds some new facts to his biography and analyzes Ukrainian aspects of his literary work. This helps her to shed some additional light on the treatise as a monument of sociopolitical thought of the age. A special attention is paid to the concept "Kyiv as Troy" which is the only evidence of public reception of the treatise. Of no less importance is a controversial issue of relationship between Muscovite ruling circles and some Kyivan monasteries which lost their land property after the war between Muscovy and Lithuania (1500–1503). According to author's observations, in the 16<sup>th</sup> century in contradiction to what Litanus said Muscovite rulers recognized legal right of Kyivan monasteries to draw interest from monastic lands near Nouhorod-Siverskyi, Starodub and Putyvl.*

**Keywords:** Michalonus Litanus, Grand Duchy of Lithuania, Kyiv, Kyiv Cave Monastery, Ivan the Terrible.

кандидат історичних наук, доцент,  
доцент кафедри давньої історії України та архівознавства,  
Львівський національний університет ім. І.Франка  
(Львів, Україна), andrij\_zajac@yahoo.com

## ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ВОЛИНСЬКИХ МІЩАН У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

*Правове становище міщан Волині ранньомодерної доби передбачало як певні права, так і обов'язки. До перших відносимо право обирати й бути обраними до органів міської влади, право вільного вибору професійних занять та придбання нерухомості в місті. До обов'язків належали сплата податків і виконання повинностей. Основні засади правового становища міщан містилися у привілеях – як локаційних, так і окремих наданнях прав та вольностей міщанам. Найбільш докладно їх було виписано у привілеях, наданих власниками міст. З'ясовано, що рівень юридичних свобод міщан залежав від того, чи були міста привілейованими, тобто наділеними магдебурзьким правом, або ж непривілейованими, а також від майнової їх належності – королівські чи приватні. Зростання ролі міст у житті держави сприяло тому, що на законодавчому рівні ними щораз більше цікавилася центральна влада. Правове становище міщан проаналізовано за трьома параметрами: громадсько-політичні права, соціально-економічні права, право на утворення громадських організацій. Окрім того, міщани виконували обов'язки: грошові, натуральні, відробіткові. Міщани приватних міст уважалися підданими своїх власників. Прийняття до міського права вдалося простежити в Луцьку, хоча, очевидно, що його застосовували ще у Володимирі та Кременці.*

**Ключові слова:** Волинь, місто, міщани, правове становище міщан, міське громадянство.

Правовий статус і проблема міського громадянства міщан Волині ранньомодерної доби недостатньо вивчені в українській історіографії. Правове становище міщан частково у своїх працях досліджували М.Грушевський, П.Сас, В.Щербак, А.Заяць<sup>1</sup>. Натомість проблема міського громадянства (тобто прийняття до міського права) стосовно волинських міст взагалі випала з поля зору істориків. Правове становище передбачало комплекс як прав, так і обов'язків міщан. До основних прав належали право обирати й бути обраними до органів міської влади, право повноцінно займатися господарською діяльністю (найперше торговельною та ремісничою), право володіти

<sup>1</sup> Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.5. – К., 1994. – С.222–287, 342–355; Сас П.М. Феодальні міста України в концe XV–60-х гг. XVI в. – К., 1989. – С.153–162; Щербак В.О. Соціальне та правове становище міщанства Правобережної України // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – Вип.15. – К., 1989. – С.21–25; Заяць А. Правове становище міщан Правобережної України в XVI – першій половині XVII ст. // Ефективність державного управління: Зб. наук. пр. Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. – Вип.23. – Л., 2010. – С.149–157; Його ж. Міщани поміж литовськими статутами і практикою життя // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.9. – К., 2010. – С.9–19.



нерухомістю в місті. Щодо обов'язків міщан, то це найперше сплата податків і виконання повинностей.

Міщанами на Волині вважалися більшість мешканців міст. Правове становище їх не було однаковим у різних регіонах Великого князівства Литовського, а далі – Речі Посполитої, та в межах окремих земель/воеводств. Важливою була також майнова належність (приватні або королівські) міських поселень. Заснування міст на території Волині мало певні особливості. На відміну від Корони Польської, зокрема Руського, Белзького та Подільського воеводств, де передбачалося автоматичне надання міщанам маґдебурзького права, на теренах Волині, Київщини, Брацлавщини, які до Люблінської унії входили до складу Великого князівства Литовського, так було далеко не завжди<sup>2</sup>. В окремих випадках акт на заснування міського поселення містив відразу норму про надання «маґдебургії» (так званий локаційно-маґдебурзький привілей – за класифікацією М.Ковальського), однак ціла низка привілеїв давали право засновувати місто без надання самоврядування. Цей фактор був базовим для юридичного становища міщан, позаяк виразно поділяв міста (а з ними – міщанство) на привілейовані, тобто такі, що були наділені маґдебурзьким правом, і непривілейовані – котрі його не отримали. Слід зазначити, що в подальшому частина непривілейованих міст усе ж отримала таке право, а отже – стали привілейованими. За даними автора близько 85% волинських міст були наділені маґдебурзьким правом<sup>3</sup>. Великокнязівські/королівські міста Волині практично всі були привілейованими, чого не можна сказати про міста Київщини і Брацлавщини.

Певна різниця була й серед привілейованих міст – це залежало від того, яким було місто за правом власності: великокнязівським/королівським чи приватним (маґнатським, церковним/костельним). Обсяг прав і привілеїв, наданий великим князем/королем, був зазвичай більшим та, що важливо, стабільнішим. Дуже рідко король робив корективи в бік їх зменшення чи зовсім ліквідував їх. Натомість привілеї, надані міщанам їхніми приватними власниками, були більш гнучкими та цілком залежали від волі маґнатів. Міста цікавили шляхту передовсім із мотивів прагматичних, економічних. Навіть якщо на повітових сеймиках шляхта й боронила інтереси міст, то здебільшого переслідуючи власні інтереси. Слушно зазначив П.Кулаковський:

«[...] якщо до інструкцій (сеймикових ухвал – А.З.) і потрапляли прохання щодо міст, то вони насамперед відповідали інтересам їхніх власників, передбачаючи збільшення прибутків шляхом влаштування митниць, проведення ярмарків і торгів, звільнення від сплати податків до скарбниці [...]. Прохання

<sup>2</sup> Зяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. – Л., 2003. – С.91–105; Білоус Н. Приватні міста Київського воеводства в першій половині XVII ст.: кількість, особливості розвитку та функціонування // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.15. – К., 2015. – С.125–141.

<sup>3</sup> Zając A. Miasta prywatne Wołynia w XVI i pierwszej połowie XVII wieku: Liczba i specyficzne cechy funkcjonowania // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – T.LXXVII. – Warszawa, 2016. – S.188.



ж стосовно королівських міст мали на меті покращити якість приватного життя та публічної діяльності шляхти. Так, життєво важливим було підвищення обороноздатності міст, бо чимало шляхтичів володіло тут нерухомістю, а крім того, у містах зберігалися книги земських і ґродських канцелярій, що відігравали ключову роль у доведенні прав власності й шляхетства<sup>4</sup>.

Основні засади правового становища міщан містилися у привілеях – як локаційно-маґдебурзьких, так і окремих наданнях прав та вольностей міщанам. Королівські міста час від часу на прохання міщан отримували конфірмаційні (підтверджувальні) привілеї або й нові, що розширювали міські права: звільняли від підводної повинності, міських зборів, розширювали самоврядування тощо.

Інколи розширення міських прав було пов'язане з політичними причинами. Так, після укладення Люблінської унії король Сигізмунд II Август видав 18 липня 1569 р. привілей міщанам Луцька, яким не лише підтверджував попередні акти, а й до права безмитно торгувати луцьким купцям у межах Великого князівства Литовського додав таке ж право безмитної торгівлі й у Короні Польській, тобто на теренах усєї щойно утвореної держави – Речі Посполитої<sup>5</sup>. Зазвичай у текст підтверджувального привілею місту вносилися повні тексти попередніх привілеїв. Зокрема в 1576 р. король Стефан Баторій, підтверджуючи маґдебурзьке право Луцьку, долучив у привілей ще й тексти привілеїв місту за 1498, 1502, 1507, 1558, 1569 рр.<sup>6</sup>

Щодо приватних міст, то їхні королівські привілеї на маґдебурзьке право були більш лаконічними, оскільки проблеми самоврядування віддавалися на відкуп власникам. Окрім того, такі документи не містили положень про звільнення від сплати мит, зменшення чи скасування підводної повинності, заборону жовнірських постойів у містах (так званих «леж»). Натомість так звані локаційні документи, які приватним містам видавали їхні власники, набагато детальніше регламентували правове становище міщан і ширше – загалом життя міста, зокрема його самоврядування та співвідношення влади вїта й урядника, котрого призначав маґнат.

Мацей Лешневський у привілеї міщанам новозаснованого Лешнева (1627 р.) обумовив широкий спектр питань життя міста – від детальної розмітки терену та видачі «плаців» (ділянок) міщанам до організації управління. У місті дозволялося оселятися «людям різних народів як релігії римської католицької, так і релігії грецької»<sup>7</sup>. Останнім дозволено будувати стільки церков, скільки їм буде потрібно (натомість костел і монастир

<sup>4</sup> Кулаковський П. Перший образ ранньомодерного українського сеймику // Український гуманітарний огляд. – Вип.13. – К., 2008. – С.71–72.

<sup>5</sup> Луцьку 900 років: 1085–1985: Зб. док. і матер. – К., 1985. – С.281.

<sup>6</sup> Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов при киевском, подольском и волинском генерал-губернаторе (далі – АЮЗР). – Ч.5. – Т.1. – К., 1869. – С.17–27.

<sup>7</sup> Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.2228. – Оп.1. – Спр.316. – Арк.1 зв.

при ньому власник зобов'язувався звести власним коштом). Окремо згадувалося про вірмен, шотландців і греків, які могли вільно поселитися, безперешкодно купувати собі будинки на ринку, вулицях та передмісті. Нехіть М.Лешневський виявив лише до євреїв («не хочу мати в місті, а особливо в ринку»). Але в подальшому ця категоричність пом'якшилася, оскільки євреям таки було виділено п'ять будинків у східній частині ринку й вулицю, що виходила з ринку, на якій можна було збудувати до 50 будинків. Місту надавалося маґдебурзьке право, згідно з яким міщани мали судитися війтом, райцями, лавниками. Замковий («дворний») уряд не повинен був втручатися в міське судочинство, апеляція від якого скеровувалася власникові. Застерігалось, щоб війт, райці та лавники брали штрафи лише згідно з нормами маґдебурзького права. Натомість штрафи від «злодійського, гвалтовного і вогневого», що відповідало так званим «чотирьом артикулам» (тобто старостинській компетенції), мали належати до замкового суду. На час перебування на уряді війт і райці звільнялися від міських податків, але не від панських, а поза тим вони не звільнялися від робіт щодо зміцнення міста, позаяк «то є річ потрібна кожному». Міські податки спрямовувалися на потреби міста, передусім оборонні. Після закінчення терміну «волі» (міщани отримали її на 15 років) на користь міста повинні збиратися податки від продажу хлібопекарських виробів, риби, збіжжя. На потреби міста мали також збиратися оплати від постригальні, воскобійні й лазні, але за умови, що міщани збудують їх власним коштом. Після виходу терміну «волі» міщани зобов'язані були платити дідичному панові торгове, а на замок давати по лопатці м'яса. Власники повних волочних земельних наділів щороку мали платити по 1 золотому і мірку (так звану «мацу») вівса. Той, хто не матиме ріллі, повинен платити від ринкового будинку 1 золотий, а від городу та сіножаті – по 12 грошів. Лешнівці мали також два дні брати участь у жнивах на панських полях. Опікуючись католицькою парафією, М.Лешневський зобов'язав міщан (католиків і православних) щоквартально давати пробощу по 3 гроші. Зауважувалося, що нерухомість католиків може спадкуватися лише католиками. Якби хтось хотів покинути місто, то мав продати будинок і заплатити міському уряду 6 грошів (комірники платили тільки 3 гроші), і лише тоді вільно залишити місто<sup>8</sup>.

Поступове зростання ролі міст у житті держави сприяло тому, що ними щораз більше цікавилася центральна влада. Незважаючи на тогочасну специфіку управління, коли більшість міських проблем вирішувалися через надання відповідних привілеїв, усе ж міська проблематика потрапила до статей загальнодержавного зведення законів – Литовських статутів. Вони передбачали гарантії міщанам свобод і вольностей. У I Литовському статуті це відбито в такій формулі: «Зобов'язуємося своїм ім'ям господарським зберігати за всією шляхтою, княжатами, панами хоруговними і всіма боярами, *міщанами* і їхніми людьми свободи і вольності, що дані їм як нашими

<sup>8</sup> Заяць А. Заснування містечка Лешнів // Студії і матеріали з історії Волині: 2009. – Кременець, 2009. – С.86–91.

предками, так і нами»<sup>9</sup>. Аналогічна стаття є і у II Литовському статуті<sup>10</sup>. Сама присутність міщанства у зазначеному переліку доволі промовиста. Значною мірою розвитком та деталізацією цих свобод і були численні надання містам зазначених привілеїв, в яких підтверджувалися старі вольності й надавалися нові (магдебурзьке право, привілеї на торги, ярмарки, безмитну торгівлю тощо).

Литовські статuti регулювали низку важливих для функціонування міст питань. Зростання їх сприяло переселенню до них селян, більшість з яких робили це самовільно. Важливим для міської життєдіяльності був артикул 29 розділу III II Литовського статуту, в якому йшлося про втікачів до міст (за I ЛС (арт. 11, розд. XI) застерігалася можливість потрапити в місто лише челяді невольній, вигнаній паном під час голоду). Артикул хоча й однозначно відстоював інтереси шляхти, усе ж залишав деякі шанси втікачам.

З огляду на зростання значення міст як економічних центрів у статутах приділялася увага «економічним» питанням. Уже в I Литовському статуті з різних причин фігурували міські торги. В арт. 9 розд. XII вказувалося:

«Міщани і наші піддані за якісь свої кредити не повинні у місті на торгу свавільно відбирати власність селян наших, також чийсь іншу, духовних і світських грабувати, учиняти перешкоди і тим добиватися від них відновлення у правах, але стосовно цих боргів вони повинні добиватися повернення боргу від боржників у їхніх панів, а від наших підданих – у наших урядників»<sup>11</sup>.

II Литовський статут зафіксував втягнення шляхти у внутрішню та зовнішню торгівлю й лобювання нею своїх економічних інтересів. Це виявилось в тому, що шляхтичі звільнялися від сплати мита з товарів і збіжжя, вироблених в їхніх маєтках і транспортованих на продаж<sup>12</sup>. Шляхта ставала серйозним конкурентом міщан, ремісники та купці зазнавали від цього серйозних економічних збитків. Щоправда, великий князь у статуті суворо наказував, аби ніхто зі шляхти «не смів нових мит вимишляти, ані встановляти ні на дорогах, ні на місцях, ані на греблях, ані на річках, ані на торгах, ані в містечках»<sup>13</sup>. Водночас відомі десятки скарг на те, що шляхтичі незаконно збирали мито у своїх маєтках<sup>14</sup>. III Литовський статут, дбаючи про міські торги, забороняв ставити «ези» на річках, «бо щоб мав на ста підводах до міста [...]

<sup>9</sup> Статuti Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т.1: Статут Великого князівства Литовського 1529 р. – Одеса, 2002. – С.224 (далі – Перший ЛС). Див. також аналогічні застереження у II і III Литовських статутах: Там само. – Т.2: Статут Великого князівства Литовського 1566 р. – Одеса, 2002. – С.277 (далі – Другий ЛС); Там само. – Т.3. – Кн.2: Статут Великого князівства Литовського 1588 р. – Одеса, 2004. – С.45–46 (далі – Третій ЛС).

<sup>10</sup> Другий ЛС. – С.276.

<sup>11</sup> Там само. – С.287.

<sup>12</sup> Там само. – С.264.

<sup>13</sup> Там само. – С.263.

<sup>14</sup> Зяць А. Волинські міста XVI – першої половини XVII ст.: митна політика та організаційні засади торгівлі // Історія торгівлі, податків та мита: Зб. наук. праць. – Вип. 1. – Дніпропетровськ, 2015. – С.78–81.

живності, що не використаною залишалася, для продажу послати, то може судном (комягою) водним шляхом, тільки з кількома людьми відправити»<sup>15</sup>.

За III Литовським статутом<sup>16</sup> шляхта для примноження прибутків отримала право самостійно засновувати міста («хто б хотів на землі своїй містечко нове садити, то йому вільно буде те вчинити, і торгове в ньому згідно давнього звиклого звичаю, як те в містечках інших князівських і панських зберігається, встановити»<sup>17</sup>). Відповідний артикул отримав підтвердження на практиці, позаяк саме після 1588 р. почали з'являтися випереджаючі магнатські локаційні документи на заснування міст, які лише пізніше підтверджувалися королівськими локаційними привілеями<sup>18</sup>.

Статути врегульовували судову процедуру у суперечках між шляхтичами й міщанами. У I Литовському статуті зазначалося, що шляхтич у такій суперечці міг unikнути судового розгляду лише у трьох випадках: коли б він через державні справи був в ув'язненні в іншій державі; перебував на державній службі та не міг відлучитися з неї; був важко хворий, що мав підтвердити присягою<sup>19</sup>. Статут 1566 р. дещо видозмінював ці умови: пожежа чи затоплення маєтку, розбійницький напад на нього, зубожіння чи розорення шляхтича, які сталися заради державних справ<sup>20</sup>. Щодо стягнення боргу, то I Литовський статут у цьому питанні ще ліберальний: «щоби жоден шляхтич і міщанин не давав у борг без боргового запису більше десяти коп. А якби хто зі шляхтичів або міщан дав у борг без боргового запису більше десяти коп грошей, [...] то має втратити»<sup>21</sup>. Натомість II Литовський статут (арт. 26, розд. 7) більш категоричний: «міщани чи жиди, що не належать до шляхти, не можуть добиватися ніяких боргів жодними іншими документами, окрім записів в урядових чи церковних книгах»<sup>22</sup>, а шляхтичі могли домагатися виплати боргів через свідків і присягу, яка відігравала винятково важливу роль у шляхетському середовищі. Це підтвердив і статут 1588 р.<sup>23</sup>

Місто як економічний і торговельний центр «втягувало» у свою орбіту навколишні села, що сприяло підприємницьким контактам міщан із селянами. Відповідна стаття I Литовського статуту вноرمувала правові суперечки між міщанами й селянами на міських торгах<sup>24</sup>, а домагатися повернення боргу міщани мали у власників селян чи великокнязівських урядників. Статут 1588 р. мав цікаве доповнення: «міщани [...] як міст привілейованих, так і містечок менших наших, також князівських, панських і шляхетських»<sup>25</sup>,

<sup>15</sup> Третій ЛС. – С.68.

<sup>16</sup> Про застосування III Литовського статуту на Волині див.: Заяць А. Судочинство в приватних містах Правобережної України у XVI – першій половині XVII ст. // Кризь століття: Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя [Українознавча наукова бібліотека НТШ. – Число 33. – Л., 2012. – С.230].

<sup>17</sup> Третій ЛС. – С.66.

<sup>18</sup> Див.: Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... – С.103.

<sup>19</sup> Перший ЛС. – С.210.

<sup>20</sup> Другий ЛС. – С.317.

<sup>21</sup> Перший ЛС. – С.278.

<sup>22</sup> Другий ЛС. – С.350.

<sup>23</sup> Третій ЛС. – С.221–222.

<sup>24</sup> Перший ЛС. – С.287.

<sup>25</sup> Третій ЛС. – С.106.

тобто наводилося явно розширене коло міських поселень. Це мало б свідчити про зростання торгово-грошових стосунків села й міста та зростання ролі локальних ринків, осередками яких були невеликі міста. Розвиткові міської торгівлі мала сприяти також стаття II Литовського статуту про уніфікацію мір і ваг. У ній вказувалося, що в усіх великокнязівських та приватних містах на торгах збіжжя має продаватись однаковою мірою<sup>26</sup>. На практиці ця норма далеко не завжди виконувалася, адже й далі по містах міряли місцевими мірками<sup>27</sup>.

Звичним явищем у тогочасних містах були пожежі. На захисті майна міщан, яке ставало предметом крадіжок під час цих лих, був арт. 27 розд. XIV II Литовського статуту, який передбачав стягнення штрафу в розмірі чотириразової вартості речі<sup>28</sup>.

Литовські статuti гарантували міщанам право на заповіт. Арт. 9 розд. III звучав так:

«Після смерті батьків, діти: сини і дочки, не можуть бути позбавлені маєтків, отриманих у спадщину від батьків і діда, але ці маєтки відповідно до закону вони самі зі своїми нащадками отримують у повне володіння і як князата і пани хорюговні, шляхтичі та міщани Великого князівства Литовського володіють ними і мають від них прибуток»<sup>29</sup>.

Але статут 1566 р. обмежував спадкові права міщан непривілейованих міст, тобто, нагадуємо, таких, які не були наділені маґдебурзьким правом. Вони могли вільно заповідати лише третину свого рухомого майна, а дві третини мали переходити до дітей, а якщо б дітей не було, то до пана<sup>30</sup>. У королівських містах майно міщанина, який помер і не залишив спадкоємців, переходило до короля. Тобто і в першому, і у другому випадках майно переходило до власника.

Поступальний розвиток міст сприяв вивищенню міщанської верстви, інтереси котрої в багатьох випадках перетиналася з інтересами шляхти. Це призводило до протистояння, яке не завжди було мирним, а отже потребувало втручання держави. І Литовський статут у випадку побиття міщанином шляхтича передбачав: «Якщо ж на шляхтича підійме руку, поб'є його і пустить кров простий селянин або міщанин, а шляхтич би те довів, тоді селянина або міщанина має бути покарано тільки відтинанням руки [...], за винятком, якби той міщанин був радним»<sup>31</sup>. Тоді такий міщанин, як і шляхтич, мав би заплатити штраф 12 рублів грошей. Аналогічні артикули містили статuti 1566 і 1588 рр., із тією різницею, що вони вже регулювали випадки вбивства

<sup>26</sup> Другий ЛС. – С.289–290.

<sup>27</sup> Зяць А. Умови функціонування міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. (стримуючі фактори розвитку) // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Вип.37. – Л., 2000. – С.115–116.

<sup>28</sup> Другий ЛС. – С.406.

<sup>29</sup> Перший ЛС. – С.225.

<sup>30</sup> Другий ЛС. – С.353.

<sup>31</sup> Перший ЛС. – С.226.



шляхтича, що опосередковано може свідчити про загострення суперечностей між міщанами і шляхтою<sup>32</sup>. Водночас згадані артикули засвідчували не лише соціальне, але й правове розшарування міщанства, оскільки міські бурмистри фактично прирівнювалися до шляхти.

Артикули статутів 1566, 1588 рр. регламентували порядок розгляду судами справ між міщанами і шляхтичами. У випадку, коли правопорушення скоював міщанин із міста на маґдебурзькому праві, то його справу зі шляхтичем розглядав міський суд, а за відмови шляхтича – ґродський. Якщо ж злочин учиняв шляхтич проти міщанина, то розгляд такої справи покладался на земський суд<sup>33</sup>. У 1590 р. на луцькому ярмарку слуга князя Олександра Пронського Симон Крупа відібрав у долиньських міщан-купців волів та підводи з сілля. Спроба притягнути його до луцького міського суду викликала його протест у ґродському суді, в якому він зазначав, що, згідно з арт. 19 і 42 розд. IV він – саме ґродський підсудний<sup>34</sup>. Інколи міська влада вдавалася до хитрощів, зволікаючи з вирішенням справ. У 1587 р. служебник Януша Збаразького Григорій Дедеркал скаржився на кременецький міський уряд і вїйта Федора Новоселецького, адже в його справі з міщанином Павлом Бараном, який побив і поранив Г.Дедеркала, кременецький вїйт дозволив міщанинові апелювати до Львова як вищого суду<sup>35</sup>.

У 1561 р. по дорозі на жидичинський ярмарок троє луцьких шевців убили боярина князя В.Четвертинського й останній вимагав, щоб убивць судили за правом земським, згідно з I Литовським статутом, а не міським, як зажадали міщани. І навіть після того, як було продемонстровано відповідні статті статуту, міщани стояли на своєму<sup>36</sup>.

Щодо судочинства між міщанами й духівництвом, то в арт. 26 розд. III II Литовського статуту зазначалося: «Єпископи і всі прелати стану духовного і їх посередники [...] міщан [...] не мають у своїх справах до духовного суду про світські справи визивати; так і [...] міщани [...] не мають до духовного суду звертатися і позивати про справи світські, під закладом стороні позваній двадцятьма рублями грошей»<sup>37</sup>.

Певна частина міщан володіла маєтками, з яких держава зобов'язувала їх відбувати військову службу (арт. 1, розд. II 1566 р.): «Міщанин [якщо б] не мав у своєму маєтку людей так багато, як встановлено буде, той сам має їхати і служити; так теж, який не має, пішки іде з рушницею або рогатиною, і на місці, вказаному у листах наших або гетьмана нашого великого, має особисто кожний становитися на той день, який через нас або через гетьмана нашого [...] буде встановлений»<sup>38</sup>.

<sup>32</sup> Другий ЛС. – С.378; Третій ЛС. – С.267.

<sup>33</sup> Другий ЛС. – С.317.

<sup>34</sup> ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.323–323 зв.

<sup>35</sup> Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.574–575 зв.

<sup>36</sup> Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУ). – Ф.П. – Спр.21631. – Арк.3–4.

<sup>37</sup> Другий ЛС. – С.288.

<sup>38</sup> Там само. – С.266.

Річ Посполита була становою державою, де саме шляхта наділялася всім обсягом прав, зокрема політичних – брати участь в державному управлінні через своїх представників на сейм, що обиралися на повітових сеймиках. Шляхта становила урядницьку мережу. Для міщанства місця у цій структурі управління не було. Міста могли хіба що звертатися до сеймиків і сейму з проханнями та клопотаннями, хоча, як уже зазначалося вище, шляхтичів міста цікавили передусім із меркантильних міркувань<sup>39</sup>.

Важливим аспектом правового становища міщан був ступінь їхньої особистої свободи. У значній кількості привілеїв на заснування міст містилося застереження, щоб тут поселялися лише вільні люди. Так, у привілеї, наданому містечку Смідину (1556 р.), зазначалося: «людьми вольними месту ку пожитьку своєму садити»<sup>40</sup>. Аналогічні клаузули було внесено у привілеї Чорторії, Купіля, Вишнівця та інших міст<sup>41</sup>.

Традиційно вважається, що «міське повітря» робило міщан вільними<sup>42</sup>, але, як правильно зазначав М. Колесницький, повної свободи міщани не мали і в містах Західної Європи<sup>43</sup>. У низці міських привілеїв приватним містам було виписано застереження, згідно з якими міщанин, котрий захотів залишити місто, мав сплатити певну (зазвичай невелику) грошову суму<sup>44</sup>. У разі самовільного залишення міщанином міста, власник домагався його повернення<sup>45</sup>. Натомість міщани королівських міст були вільнішими. Водночас відомі випадки серйозної залежності міщан від волі старости, який отримував свій уряд за позичання королеві грошей.

У вересні 1571 р. кременецькі міщани скаржилися до Луцького гроду на утиски місцевого старости князя Миколая Андрійовича Збарзького, який не зважав на надані королем міські привілеї та заявив: «Я [...] ни толко передмещан, але и вас самых мещан у присуде своемъ замъковомъ мети, дей,

<sup>39</sup> Кулаковський П. Міська проблематика на шляхетському сеймику Волинського воеводства (перша половина XVII ст.) // Студії і матеріали з історії Волині: 2009. – С.15–24; Lewandowska-Malec I. Sejm walny koronny Rzeczypospolitej obojga narodów i jego dorobek ustawodawczy (1587–1632). – Kraków, 2009. – S.331; Mazur K. W stronie integracji z Koroną: Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1649. – Warszawa, 2006. – S.107–120; Bogucka M. Miasta a życie polityczne w Polsce XV–XVII w. // Władza i społeczeństwo w XV–XVII w. – Warszawa, 1999. – S.39–46; Idem. Miasta a władza centralna w Polsce i w Europie wczesnonowoczesnej (XVI–XVII w.). – Warszawa, 2001. – S.28–40.

<sup>40</sup> Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.389. – Оп.1. – Д.35. – Л.284.

<sup>41</sup> Там же. – Д.38. – Л.219 об.; Д.191. – Л.98 об.; Д.31. – Л.112; Д.193. – Л.67, 102; Д.195. – Л.21, 215, 311 об.

<sup>42</sup> Ястребицкая А.Л. Предисловие // Проблемы методологии истории средних веков: европейский город в системе феодализма. – Ч.1. – Москва, 1979. – С.16; Щербак В.О. Соціальне та правове становище міщанства Правобережної України. – С.23; Kulejewska-Topolska Z. Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI–XVIII w. – Poznań, 1964. – S.129.

<sup>43</sup> Колесницький Н.Ф. Феодальное государство (XVI–XVIII вв.). – Москва, 1967. – С.94.

<sup>44</sup> РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Д.219. – Л.83 об.; Д.215. – Л.37 об.; ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.714.

<sup>45</sup> ЦДІАК України. – Ф.21. – Оп.1. – Спр.116. – Арк.34 (Ланівці, 1642 р.); Ф.28. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.936 (Серкизів, 1618 р.); Спр.27. – Арк.25, 83 зв. (Порицьк, 1590 р.); Ф.25. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.169–169 зв. (Любче, 1579 р.); Спр.26. – Арк.170 зв. (Рохманів, 1582 р.); Спр.32. – Арк.52–53 (Лабунь, 1595 р.); Спр.62. – Арк.549 (Сокіл, 1601 р.); Спр.207. – Арк.639–640 зв. (Кошовград, 1635 р.); Ф.21. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.33–35 (Полонне, 1598 р.).

буду, бо, дей, я за вас господару королю его млти немалую суму пнзей дал и вас в себе в заставе маю»<sup>46</sup>. А далі зауважив, що якщо міщани мають бажання, то можуть «выкупитися, яко лвовяне, и мешкати волно, а передместя, дей, я вамъ не поступлю и его боронити буду»<sup>47</sup>. Про заставу чорторійських міщан ішлося в листі Миколая Мороховського, вписаного у жовтні 1612 р. до книги Луцького земського суду. Із документа довідуємося, що покійний на той час Ян Злотський «держалъ за листомъ» князя Юрія Чорторійського в сумі 400 золотих село Гудлю й «килку мешчан в месте Старимъ Чарториску правомъ заставънымъ», однак, потребуючи грошей, перезаставив село та згаданих міщан М.Мороховському. У подальшому Чорторійськ із селами дістався княжні Софії Андріївні з Вишневецьких Яновій Пацовій, яка, за словами М.Мороховського, «зо мъною ей мл о подданые мешчане чарториские на Старом месте певный контрактъ и постановене учинила, за которымъ я мешчан чарториских и всих пожитков, на Старом месте мне за правом моим служачих, ей мл уступилъ»<sup>48</sup>. У грудні 1605 р. князь Юрій Чорторійський за 1200 золотих віддав Павлові Богушевичу «с пляцами, с полями, сеножатми, чиншами и подводами в местечку Рохманове тридцать человека и оранду горелчаную»<sup>49</sup>.

Про безоглядно залежний стан міщан довідуємося з наступного документа. У серпні 1595 р. князь Олександр Пронський із дружиною Федорою Сангушківною продали Жуків із селами Адамові Горайському. З огляду на це, князь написав листа, в якому читаємо:

«Всим бояром, войтом, мешчаном и подданым нашимъ жуковским такъ в местечку, яко и во всих селахъ и приселках жуковских. Ведомо вамъ чинимо, ижъ есми вас всих на вечность продали [...], абысте вже от того часу яко властность пана своего дедичного во всем послушны были, за пана своего дедичного его мл признавали, чинши и всякие повинности его мл отдавали, так яко дотули нам самымъ»<sup>50</sup>.

Із документа виходило б, що князь не робив різниці між міщанами й селянами, адже з погляду князя як ті, так і інші – його піддані. Очевидно, що у практиці життя різниця таки була, але просто втаємничена від нас скупістю джерел.

Водночас відомі випадки, коли шляхтичі передавали своїх підданих у заставу міщанам. Казимир Ледницький у серпні 1571 р. позичив у луцького міщанина Парфена Васильовича Щетинчича 135 кіп литовських грошів, під які дав йому у заставу сімох підданих із полями, сіножатями, податками й повинностями<sup>51</sup>. У грудні 1613 р. Христина Ярофіївна Гостська позичила

<sup>46</sup> Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.458. – Арк.436 зв.

<sup>47</sup> Там само. – Арк.437 зв.

<sup>48</sup> Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.564.

<sup>49</sup> Там само. – Ф.21. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.93 зв. – 94.

<sup>50</sup> Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.157.

<sup>51</sup> Там само. – Спр.459. – Арк.95 зв. – 97.

в дорогобузького міщанина Лаврина Войташкевича 800 золотих, натомість передала йому у селі Майків у заставу «чоловековъ на волоках чотырох из службами их и зо всіми повинностями их [...] на два годы, до выкупна тыхъ менованыхъ подъданныхъ»<sup>52</sup>. Отримували у заставу підданих і євреї. Возний Дем'ян Зарембський заявив, що 20 березня 1618 р., маючи при собі двох шляхтичів, був у справі торговицького орендаря єврея Абрама Якубовича в маєтку Більче, де Станіслав Білецький за 115 золотих передав євреєві «подданных своих отчизныхъ трох на имя Демида, Игната, Пашка обычаем заставнымъ»<sup>53</sup>.

Відомий випадок дарування міщанинові підданого. У серпні 1612 р. Ян Ластовський у Луцькому ґроді заявив, що «славетному Федорови Мурадиновичови, месчанинови луцькому, хлопца москвитинька своего власного на име Феска, которого зъ Москвы сам вывезлъ, дал, даровал и на што скрипть рукою своею власною подписаный дал»<sup>54</sup>.

Ю.Мазуркевич слушно зауважив, що міщан приватних міст у тогочасних актах нерідко окреслюють як підданих, але між залежністю міщан і підданством селян була величезна різниця, яку розуміли й підкреслювали самі власники<sup>55</sup>. Означення «підданий» не було чимось принизливим для міщан приватновласницьких міст, оскільки це сприймалося як цілком буденна та зрозуміла річ. Зрештою й міщани королівських міст теж були підданими – короля. Самі міщани теж артикулювали свою підданість, що добре видно з міських присяг. Так, у 1635 р. у Луцькому ґроді одночасно міщанами й підданими власників назвали себе міщани Гощі<sup>56</sup>, Шепетина<sup>57</sup>, Сульжина<sup>58</sup>, Ляхівців<sup>59</sup>, Бережниці<sup>60</sup>, Нової Четвертні<sup>61</sup>, Несухойж<sup>62</sup>. Траплялося, що міщани називали себе не просто підданими, а дідичними підданими<sup>63</sup>. У скаргах

<sup>52</sup> Там само. – Спр.94. – Арк.972.

<sup>53</sup> Там само. – Спр.110. – Арк.257.

<sup>54</sup> Там само. – Спр.93. – Арк.786 зв.

<sup>55</sup> Mazurkiewicz J. O niektórych problemach prawno-ustrojowych miast prywatnych w dawnej Polsce // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. – Sectio G. – Vol.XI.4. – Lublin, 1964. – S.113–114.*

<sup>56</sup> ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.197. – Арк.25 («Я, Грицко Береза, месчанин и подданный его мл пана Романа Гостского каштеляна киевского»).

<sup>57</sup> Там само. – Арк.91 («Я, Янь, месчанинъ и подданный его мл пана Яна Козловського»).

<sup>58</sup> Там само. – Арк.115 зв. («Я, Левько, месчанин и подданный зъ местечька Шулжинецъ», власник князь Домінік Заславський).

<sup>59</sup> Там само. – Арк.176 («Я, Гарасимъ Чайко, месчанин и подданный его мл пана Сенютъ»).

<sup>60</sup> Там само. – Арк.554 зв. («Я, Сидор Любарец, бурмистръ и подданный ясне освещеного кнежати его мл Владислава Доминика на Острогу Заславского»).

<sup>61</sup> Там само. – Арк.642 («Я, Ерий Литвиновський, месчанинъ и подданный кнежати его мл Стефана Четвертенского»).

<sup>62</sup> Там само. – Арк.27 («Я, Иван Янчыкович, войтъ з местечка Несухойжъ подданный и месчанин ее мл панее Евы с Кашева Сапизыное»). В одному з актів за квітень 1644 р. читаємо: «В жалобе уцтвого Василя Романовича Кульжича, месчанина несухоезкого, подданого велможного его мл пана Крыштофа на Несухоежахъ Сапеги» (див.: Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.79. – Арк.281).

<sup>63</sup> Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.153. – Арк.405 («Мы Мартынъ Сикюра бурмистр и Иванъ Чыжыкъ подданные дедичные ясне освещеного кнежати его мгли Кароля Корецького», Межиріч, 1627 р.); Спр.229. – Арк.840 зв. («Я, Иванъ Ластовецкый, месчанин и подданный ясьне освещеного кнежати его мл пана конюшого коронного дедичный», Корець, 1642 р.).

шляхти на міщан їх теж не раз називали підданими<sup>64</sup>, не забуваючи, при цьому, що вони все ж міщани. Бальцер Раєцький скаржився у червні 1626 р. на «подданных албо рачей месчан яновских»<sup>65</sup>. В одному з документів зроблено спробу дедалі понизити статус міщанина. У серпні 1621 р. слуга князя Павла Друцького Любецького Дем'ян Гуляницький скаржився «противко робочим Климови Мостовому, Андрееви Дубкови и Селешковы Колчинцови, подданным и мещаномъ [...] рожыским»<sup>66</sup>. У той час слово «робочий» було чітким окресленням селянина<sup>67</sup>.

Міщани приватновласницьких міст перебували в юрисдикції свого пана, який представляв їх у судах у разі їхніх кривд чи шкод, учинених міщанами. У листопаді 1589 р., оскаржуючи Мартина Івановича з Дубна за борг перед князем Богданом Масальським, возний відніс позов не боржникові, а князеві Василеві-Костянтинові Острозькому<sup>68</sup>. Торчинський міщанин Роман, оскаржений Войтехом Борковським, прийшов до суду у квітні 1629 р. разом зі власником міста луцьким біскупом Ахацієм Гроховським. Останній заявив суддям, що розгляд справи не може відбутися, оскільки поданий міщанинові позов суперечить правовим приписам, адже за неправові дії підданих мають відповідати пани. І суд дозволив йому апелювати до трибуналу<sup>69</sup>. Скарги до суду на образі міщан теж не раз подавали не самі міщани, а за них це робили власники міст. У липні 1586 р. на Марка Жоравницького, який забрав у голятинських міщан кілька десятків волів, скаржилися не вони, а власник міста князь Роман Сангушко<sup>70</sup>.

Правове становище міщан добре розкриває наступна судова справа. У вересні 1608 р. володимирський міщанин Василь Гордієвич Хивчич скаржився до Володимирського земського суду на холмського підсудка Фрідріха Підгородецького за те, що його вербський урядник Савицький із помічниками напав на скаржника під час збирання останнім урожаю проса. Його побили, поранили й пограбували. Збитки потерпілий оцінив у 100 золотих. У судовому процесі його інтереси представляв шляхетний Семен Зеленський. Уповноваженим від Ф.Підгородецького був Андрій Дахнович. Після прочитання позову, оскаржуваний разом із його адвокатом поставили під сумнів право міщанина без присутності вїта позивати шляхтича. Більше того, адвокат заявив, що позивач є не володимирським міщанином, а передміщанином, і що без присутності старости чи вїта не має права сам провадити процес. На цій підставі представник просив увільнити свого підопічного від позову. Уповноважений від міщанина Семен Зеленський на це відповів, що позов правильно, адже

<sup>64</sup> Там само. – Спр.102. – Арк.500 зв. («подданные албо мещане з Мосора», 1615 р.); Арк.686 («мещан ольщких, подданных кнежати его мл [Альбрехта Станіслава Радзивілла], 1616 р.); Спр.175. – Арк.654 зв. («славетный Левько Трушович подданный и мешьгчанинъ местечька Мосора», 1630 р.).

<sup>65</sup> Там само. – Спр.148. – Арк.630.

<sup>66</sup> Там само. – Спр.123. – Арк.532.

<sup>67</sup> Słownik Polszczyzny XVI w. – Т.35. – Warszawa, 2011. – S.298.

<sup>68</sup> ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.6 зв. – 7, 309–309 зв., 417–417 зв.

<sup>69</sup> Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.167. – Арк.82–83.

<sup>70</sup> Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). – Archiwum Zamojskich. – Sygn.2633. – K.87.



«того право не учит, абы мещанин зъ его мл паном войтом против шляхтичови справедливости себе доводити мел, кгда ж мещане свое бенефициум, от королей их мл надано, мают, же кождому мещананови права майдеборского волно без пана войта самому в кривды своей з шляхтичом справедливости себе доводити, бо то толко пан подданому своему справедливости доводит, а мещанин каждый своего права заживает»<sup>71</sup>.

На підтвердження своїх слів адвокат навів арт. 47 розд. IV II Литовського статуту, де чітко сказано, що такі справи підсудні земському суду. Вислухавши обидві сторони, суд усе ж став на бік Ф.Підгородецького. Адвокат міщанина не визнав такого рішення й апелював до трибуналу, що йому було дозволено<sup>72</sup>.

У ще більш невизначеному стані були міщанки. Традиційно вважалося, що жінки з огляду на «вразливість статі» були не вповні дієздатними, а тому потребували опіки чоловіка<sup>73</sup>. У червні 1644 р. володимирська міщанка Катерина Шимонова Чапличівна, побита шляхтичем Каспером Савицьким, прийшла скаржитися до Володимирського гроду «зъ притомъностью и персоналною ассистенъциею славетъного Шымона Чапълича яко опекуна стану малъженъского, мещанина места кор мл Володимера»<sup>74</sup>. Однак в іншому випадку володимирська міщанка Овдотія Олешкова в липні 1632 р. сама прийшла до гроду зі скаргою на жовніра Героніма Кантора, винного в пожежі її дому<sup>75</sup>. Жінка, залишаючись у тіні чоловіка, усе ж не була безправною, про що свідчать судові процеси за участю жінок<sup>76</sup>.

Права міщан у сфері соціально-економічних відносин стосувалися найперше торгівлі й, передусім, проведення торгів та ярмарків, які були важливим інструментом тогочасного господарського життя міста. Так, Петро Семашко, отримавши привілей на осаді Добрятина з правом на щотижневий торг, за певний час, у 1559 р., звернувся до великого князя литовського із проханням надати місту ще й ярмарок, «бо жодного пожитку в том месте своем без ярмарку мети не может»<sup>77</sup>. Унікальним свідченням ролі ярмарку виступає документ щодо Торчина (1630 р.). Згідно з ним, «габелла» (податок) із торгів за весь рік дала 33 золотих, а за один ярмарок – 13 золотих і 20 грошів, тобто, умовно кажучи, 1 ярмарок дорівнював 22 торгам<sup>78</sup>. Можливість професійно займатися торгівлею, тобто бути купцем, стала прерогативою власне міщанина – шляхтичеві це забороняв закон, тобто він не міг бути професійним торгівцем (хоча на практиці траплялися винятки). Селянин теж ще не міг цим займатися, адже такі привілеї селам, а відповідно й селянам, не надавалися.

<sup>71</sup> ЦДІАК України. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.557.

<sup>72</sup> Там само. – Арк.357 зв.

<sup>73</sup> *Dąbkowski P.* Prawo prywatne Polskie. – Lwów, 1910. – S.208.

<sup>74</sup> ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.79. – Арк.336.

<sup>75</sup> Там само. – Спр.67. – Арк.645–645 зв.

<sup>76</sup> *Заяць А.* Судочинство в приватних містах Правобережної України у XVI – першій половині XVII ст. // Кризь століття: Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя. – С.219–243.

<sup>77</sup> РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Кн.38. – Л.219 об.

<sup>78</sup> ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.172. – Арк.828 зв.

Ще одним соціально-економічним надбанням міщан було право засновувати цехи. У приватних містах такий дозвіл надавав власник, у королівських – король. Корпорації ремісників – цехи – отримували зазвичай свій статут. Самі цехові статuti слугують першорядним джерелом для з'ясування життя цехів – їх організації, структури, стосунків, подеколи самого виробництва<sup>79</sup>. Цехи, як засвідчують статuti, виникали на прохання ремісників відповідних професій. У королівському привілеї ковельським кравцям (1634 р.) зазначалося: «Били нам чолом міщани ковельські, піддані наші, [...] і просили [...], аби ми їм порядком і звичаєм інших міст наших головних право на обирання собі цехмістра в тому ремеслі дали»<sup>80</sup>. Спочатку цеховий статут затверджувала міська влада, а далі й король<sup>81</sup>. Обраний цехмістр, що очолював цех, представляв його інтереси перед іншими професійними корпораціями, а також перед міським управлінням і королівською владою. Усі спірні справи в межах цеху повинен був вирішувати цехмістр, а ті, хто хотів би оминати цеховий суд і звернутися зі скаргою до міського управління, підлягали грошовому покаранню. Лише після цехового присуду можна було апелювати до міської влади<sup>82</sup>.

Важливою складовою юридичного статусу міщан було право утворювати громадські організації – братства, зокрема церковні. Самі цехи мали яскраво виражений мішаний характер – одночасно економічно-професійний і релігійно-добродійний. Таке братство-цех було у Степані на початку XVII ст.<sup>83</sup> Як зауважував Я.Ісаевич, «цехи і братства взаємно впливали одне на одного»<sup>84</sup>. Траплялося, що міщани відігравали у братстві другорядну роль. Так, у 1617 р. бере початок історія луцького Хрестовоздвиженського братства, в якому, на думку М.Довбищенка, провідна роль відводилася волинським православним шляхтичам, а на другорядних були міщани<sup>85</sup>. Братства дбали про моральність і боронили православ'я, активно допомагаючи священикам, випускаючи релігійну полемічну й освітню літературу. Участь міщан у діяльності братств формувала корпоративізм та допомагала відстоювати свої інтереси.

Були чинники, які негативно впливали на правове становище міщан. Передусім це загалом зневажливе ставлення шляхетського загалу до міщан, котрих сприймали як щось меншовартісне. Місто було простором, де стикалися інтереси різних соціальних груп, найперше міщан і шляхти, що

<sup>79</sup> Швидько А.К. К вопросу о ремесленном цехе в средневековом городе (по германским и украинским источникам) // Вопросы германской истории и историографии. – Вып.1. – Днепропетровск, 1973. – С.5; Методические рекомендации по подготовке к спецсеминару по источниковедению истории Украины XVI–XVII вв. (Цеховые уставы городов Украины) / Сост. Н.П.Ковальский, Г.Н.Виноградов. – Днепропетровск, 1986. – С.5–16.

<sup>80</sup> РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Кн.214. – Л.53.

<sup>81</sup> Там же. – Кн.206. – Л.62 об. – 63 об. (цеховий статут володимирським шевцям, 1615 р.).

<sup>82</sup> Там же. – Кн.197. – Л.84 (підтвердження привілею володимирським кушнірам, 1596 р.).

<sup>83</sup> Кудринский Ф. Цеховые братства в м. Степані // Киевская старина. – 1890. – №7. – С.88–104.

<sup>84</sup> Ісаевич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – К., 1966. – С.19.

<sup>85</sup> Довбищенко М.В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. – К., 2008. – С.185–187.

породжувало бажання оволодіти владним простором задля розподілу ресурсів різного характеру<sup>86</sup>.

Міщанин не був власником земельної ділянки, на якій розташовувався його будинок, він нею лише користувався<sup>87</sup>, і саме це становило основу його залежності. Згідно з конституцією 1588 р., спадок після смерті бездітного міщанина (так званий «кадук») переходив на користь власника міста<sup>88</sup>, що не раз траплялося<sup>89</sup>. З.Кулеєвська-Топольська слушно зазначала, що підданство, а з ним повинності міщан, випливали з факту, що

«місто було розташоване на землі феодала. Підставою повинностей була феодальна власність землі. Власник зосереджував у своїх руках владу та найвище право в місті, виявом чого була його ключова роль у царині законодавства, судочинства; із цього випливала й залежна позиція міщан щодо пана – власника міста»<sup>90</sup>.

Перелік міщанських повинностей містили локаційні документи, ординації, інвентарі й т. п.<sup>91</sup>

Отже, окрім прав, на міщанах лежали певні обов'язки. Як піддані, вони мали виконувати повинності, що здебільшого були троякими: грошові, натуральні, відробіткові. Державні податки сплачували як королівські, так і приватні міста, однак останні робили це ще й на користь власника. Значна частина міщан, що займалася сільськогосподарськими заняттями, платила чинш, залежно від величини земельного наділу та його якості. Міщани Берестка в 1578 р. давали з 1 волоки 30 литовських грошів<sup>92</sup>, а Білогіродки в 1601 р. – 66<sup>93</sup>. Згідно з даними інвентаря маєтків князів Острозьких 1620 р., міщани Олександрії платили з 1 волоки 1 золотий, Рівного – 2, Баранівки й Дорогобужа – 3, Смолдирева – 6, Жорновна – 8, Суража – по 1 червоному золотому, Берездова, Хлапотина та Старого Полонного – по 1 копійці литовських грошів<sup>94</sup>. Окрім того, міщани Смолдирева давали по 2 курки та 1 гусця, Рівного – по 1 маці вівса, Дорогобужа – по 1 курці й десятку яєць, Суража, Берездова та Хлапотина – по 1 маці вівса, по 2 курки, а 10 кіп яєць та баранячу десятину – загалом із міста.

На міщанах лежав обов'язок різноманітних ремонтних робіт. Зокрема у червні 1572 р. володимирські міщани брати участь у ремонті веж і городень місцевого замку<sup>95</sup>. Обов'язком сульжинських міщан (1632 р.) було ремонтувати

<sup>86</sup> Miasta polskie w tysiącleciu. – Т.1. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1955. – S.51.

<sup>87</sup> *Opas T.* Własność w miastach i jurydykach przywatnych w dawnej Polsce. – Lublin, 1990. – S.49–50; *Kulejewska-Topolska Z.* Nowe lokacje... – S.128–129, 133, 159.

<sup>88</sup> *Volumina Constitutionum.* – Т.ІІ. – Vol.2 (1587–1609). – Warszawa, 2008. – S.64.

<sup>89</sup> *AGAD.* – *Metryka Koronna.* – Rkps.129. – K.267–267 v. (Кременець, 1583); Rkps.163. – К.183 v. – 184 (Ковель, 1619); Rkps.174. – К.203–204 (Володимир, 1626).

<sup>90</sup> *Kulejewska-Topolska Z.* Nowe lokacje... – S.133.

<sup>91</sup> *Ibid.* – S.134.

<sup>92</sup> ІР НБУ. – Ф.ІІ. – Спр.22167. – Арк.6 зв. – 7.

<sup>93</sup> *Archiwum Narodowy w Krakowie.* *Archiwum Sanguszków* (далі – ANK.AS). – Sygn.59/1. – К.3.

<sup>94</sup> *Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu.* Oddział rękopisów (далі – BZNO.OR). – Rkps.3669/II. – К.109. – 131 v., 143, 183, 275, 276 v., 290, 293, 306, 365.

<sup>95</sup> ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.149 зв. – 150.

греблю й мости<sup>96</sup>. Такі ж повинності стосувалися міщан Берездова, Старого Полонного, Лабуні (1620 р.)<sup>97</sup>. Ремонтувати млини та утримувати в належному стані стави мали міщани Красилова (1615 р.)<sup>98</sup>.

Обтяжливою для міщан була підводна повинність<sup>99</sup>. Міщани Лабуні (1620 р.) зобов'язані були відвозити з трьох тамтешніх ставів рибу до Любліна і 2 фури врожаю з 1 волюки до Львова чи Ярослава<sup>100</sup>. Возити рибу в Люблін було обов'язком і міщан Красного Корця (1637 р.)<sup>101</sup>. Давати підводи до Львова повинні були міщани Закриничого (1637 р.)<sup>102</sup>. Підводну повинність виконували також міщани Дорогобужа (1620 р.)<sup>103</sup>. Інколи міщани відкуповувалися від цієї повинності. Так, у 1585 р. міщани Білева князеві Юрієві Чорторийському «чиншъ по три золотых полских за фуру от возен до Буга зъ особна досыт были [...] учинили»<sup>104</sup>. Великокнязівські/королівські міста зазвичай давали підводи гінцям. Зубожілі через татарські напади міщани Луцька просили зняти з них цей обов'язок, і великий князь зробив це у квітні 1501 р.<sup>105</sup>, однак пізніше повинність було відновлено. У квітні 1612 р. міські урядники Луцька скаржилися на королівського коморника Самуеля Каменського, який узяв у міщан чотирьох коней і двох не віддав<sup>106</sup>. Знана для міщан приватних міст була й панщина, котру, щоправда, можна вважати символічною, оскільки йшлося про кілька днів роботи під час сівби та жнив<sup>107</sup>. Певним винятком були міщани Сульжина, які за інвентарем 1621 р. мали відробляти на користь власника два дні на тиждень<sup>108</sup>.

Міщани мали «почесний» обов'язок відбувати військові повинності. Уже саме виникнення міст у великій кількості було серйозним оборонним фактором у регіоні. Частина з них свідомо засновували на татарських шляхах (Купіль, Шпанів, Стохот, Воронівці, Остропіль, Краснопіль)<sup>109</sup>. Деякі міста

<sup>96</sup> ANK.AS. – Rkps.99. – К.3.

<sup>97</sup> BZNO.OR. – Rkps.3669/II. – К.290, 365 v., 477.

<sup>98</sup> Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В.Стефаніка (далі – ВР ЛННБ). – Ф.91. – Спр.39/І. – Арк.57. Оубл.: Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 р. / Упор. В.Атаманенко, І.Рибачок. – Острог, 2009. – С.187. Питання повинностей міщан Південно-Східної Волині досліджувала у своїй кандидатській дисертації І.Рибачок (див.: *Рибачок І.О.* Соціально-економічний розвиток міст Південно-Східної Волині в останній третині XVI – першій половині XVII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Острог, 2012. – С.133–146).

<sup>99</sup> *Viczek K.* Publiczne usługi transportowe i komunikacyjne w Polsce średniowiecznej // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* (Warszawa). – Z.2. – 1967. – S.287; *Крикун М.Г.* Передмова // Селянський рух на Україні: 1569–1647 pp.: Зб. док. і мат. – К., 1993. – С.11; *Його ж.* Селянський рух на українських землях Речі Посполитої у 1569–1647 pp. // *Його ж.* Воеводства Правобережної України у XVI–XVIII ст. – Л., 2012. – С.152.

<sup>100</sup> BZNO.OR. – Rkps.3669/II. – К.477–477 v.

<sup>101</sup> ANK.AS. – Rkps.64/13. – К.93.

<sup>102</sup> *Ibid.* – К.146.

<sup>103</sup> Biblioteka PAN w Kórniku. – Rkps.1275. – К.4 v.

<sup>104</sup> ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.185 зв.

<sup>105</sup> РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Кн.6. – Л.191. Оубл.: *Lietuvos Metrika.* – Knyga №6 (1494–1506). – Vilnius, 2007. – P.263.

<sup>106</sup> ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.93. – Арк.456.

<sup>107</sup> *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. – Л., 2003. – С.155–156.

<sup>108</sup> ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.131. – Арк.479 зв.

<sup>109</sup> РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Кн.191. – Л.97 об., 233 об.; Кн.195. – Л.310 об.; Кн.202. – Л.85; Кн.207. – Л.76 об.; Кн.210. – Л.120 об.

(Торговиця, Старокостянтинів, Волочища, Столпин, Милятин) були локовані при наявних замках<sup>110</sup>. Розуміючи їх значення, держава робила певні кроки для зміцнення фортифікацій, хоча важко назвати їх достатніми. Це засвідчили описи волинських замків 1545 і 1552 рр.

Оглядаючи луцький замок, люстратори зі слів шляхти записали, що почав його будувати князь Любарт, а завершив – князь Свидригайло. Люстратори зазначили, що його довжина 52,5, а ширина – 48 сажнів<sup>111</sup>. До замку вів міст, утримувати який у належному стані повинні були міські столяри, а деревину для цього мали давати «панове земляне волости мельницькое». У замку було три башти. Тут же знаходилася церква Св. Іоанна Богослова. Окрім Верхнього, у місті був так званий «Окольний» (або Нижній) замок. Ланцюги для підйомних мостів цих замків виготовляли й ремонтували власним матеріалом місцеві рудники. Під час люстрації 1545 р. ревізори дізналися, що для сторожі Верхнього замку с. Радомишль надсилає двох чоловік на тиждень, і вирішили збільшити цю кількість до шести, зважаючи на великий розмір села – вони зобов'язані «завжди вдень стереч, а вночі кликати»<sup>112</sup>. Крім того, четверо сторожів були в Окольному замку. У 1568 р. луцький воротний Ярош Палікієвський скаржився, що київський воевода князь В.-К.Острозький наказав своїм радомишльським селянам давати йому щотижня не по грошу й курці, як це було раніше, а тільки курку<sup>113</sup>. У замку перебував пушкар Ірик Вацлавович, який отримував за службу 24 копи литовських грошів. Обороздатність замку знижувала відсутність колодязя, хоча була «фортка, которая [...] к воде вчинена»<sup>114</sup>. До замку були приписані 11 рибалок і 3 городники. Крім того, на замкові потреби йшла капщизна від корчем і шинків.

Про Володимирський замок сказано, що він «з дерева дубового отъ осмидесять летъ справою городничего некогда пана Солтана роблень»<sup>115</sup>. Тут було чотири башти. Староста розповів, що він наймає до замку двох – трьох сторожів у рік, вони стоять при брамі вдень і вночі. Міщани скаржилися на шляхту й духівництво через небажання брати участь у ремонті мурів. Люстратори у відповідь наказали мешканцям юридик допомагати ремонтувати мури, «бо оборона местъская всимъ потребна естъ». Міст перед замком був у доброму стані, ремонтувати його повинна була шляхта всього Володимирського повіту. На території замку була розташована церква Св. Якіма. Пушкар Грицько Сенькович мав вільний від податків будинок і корчму в місті. До замку належав млин на річці Лузі з двома колами. Окрім того, згадуються 9 слуг «поездников», котрих використовували як посильних. Щотижня «на день постний» шестеро рибалок мали давати рибу на замок.

<sup>110</sup> Там же. – Кн.38. – Л.341 об., 225–225 об., 75 об.; Кн.21. – Л.222; АЮЗР. – Ч.7. – Т.1. – К., 1905. – С.212.

<sup>111</sup> РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Кн.563. – Л.161 (1552 р.).

<sup>112</sup> Литовська метрика: Книга 561: Ревізії українських замків 1545 р. / Підгот. В.Кравченко. – К., 2005. – С.132–133.

<sup>113</sup> ЦДАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.360.

<sup>114</sup> Литовська метрика: Книга 561. – С.144–145.

<sup>115</sup> РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Кн.563. – Л.191 об. (1552 р.).



Кременецький замок розташовувався на високій горі («з долу до стени нігде з лука дострелити не може»)<sup>116</sup>. Тут була церква Св. Михайла. Біля неї при мурі пушкарня. Пушкарів троє: німець Ганус, поляк Матуш, яким платили в рік по 12 кіп литовських грошів, а третій був місцевим, отримував 5 кіп<sup>117</sup>.

Міщан приватних міст зобов'язували мати зброю та залучали до оборони<sup>118</sup>. Замки й міські укріплення приватних міст здебільшого були дерев'яними. Лише більші міста мали добре уфортифіковані муровані замки та пристойну міську оборонну систему. З інвентарного опису 1605 р. довідуємося про укріплення Клеванського замку, який був мурованим, мав муровану браму й такі самі башти та досить велику кількість зброї, а на одній із башт навіть був годинник<sup>119</sup>. Окрім замків, значна частина міст мала свої укріплення. Ідеться в основному про дерев'яно-земляні фортифікації. У традиційному наборі функцій, які виконувало місто, завжди значиться оборонна. М.Ткачов зазначає: «Прийнято вважати одним із критеріїв міського поселення наявність у кожному конкретному випадку системи оборонних укріплень і військової організації міщан»<sup>120</sup>. А.Янчек слушно зауважив, що саме надання магдебурзького права й міська реформа добре служили справі оборони міста, а до того ж просторова локація мала важливе оборонне значення<sup>121</sup>.

Інколи у привілеях прямо вказувалося, що новозбудований міський храм повинен мати оборонний характер. Так, у привілеї короля Сигізмунда III на право будівництва в Луцьку синагоги (1626 р.) зазначалося, що нагорі, у разі ворожого нападу, має розташовуватися артилерія. Окрім того, було зазначено, що при нападі татар для оборони «божниці» євреї повинні виділити певну кількість озброєних людей, а інших, що можуть тримати зброю, передати під команду міського уряду<sup>122</sup>. У люстрації Кременця (1563 р.) зазначалося, що міщани у своїх будинках для потреб оборони повинні мати «всілякі гаківниці, рушниці, сагайдаки й іншу зброю, рогатини [...] або хоча б лише рушницю та рогатину нехай має», а у протилежному разі «хай не живе у своєму будинку»<sup>123</sup>. Король Стефан Баторій у 1578 р. дозволив кременецьким передміщанам «корчмы вольные [...] в домехъ ихъ мети, медомъ и пивомъ шинковать и речи въ домехъ гостинныхъ ку живности потребные держати, продавати и тое волности въ шинку корчомномъ заровно зъ мешцаны міста нашего Кременецкого уживати», і все це «для лепшого запомноження

<sup>116</sup> Там же. – Л.148 об., 198–198 об. (1552 р.).

<sup>117</sup> Там же. – Л.150.

<sup>118</sup> Заяць А. Волинські міста XVI – першої половини XVII ст. як опорні пункти оборони краю // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – Вип.15. – Л., 2014. – С.179.

<sup>119</sup> ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.73. – Арк.440 зв. – 453 зв.

<sup>120</sup> Ткачѳв М.А. Организация обороны городов Белоруссии XIV–XVIII вв.: Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – Минск, 1987. – С.12.

<sup>121</sup> Janeszek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego: Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991. – S.282–283.

<sup>122</sup> AGAD. – Metryka Koronna. – Rkps.174. – K.141–142.

<sup>123</sup> АЮЗР. – Ч.VII. – Т.2. – К., 1890. – С.71.

ихъ и потужнейшее, а способнейшее обороны оного замку и места нашего Кремянецкого»<sup>124</sup>. За привілеєм 1532 р., володимирські міщани брали мостове з гостя по півгроша й помірне від маці по пенязю для потреб оборони міста<sup>125</sup>. У 1578 р. луцькі міщани з власної ініціативи за 400 золотих купили у шляхтича Миколи Дубровського 4 невеликих гармати, 12 гаківниць і 6 рушниць<sup>126</sup>.

Значною мірою справі оборони сприяв сам міський устрій та соціальна структура населення. Ідеться про десятково-сотенну організацію міщан, яка була одночасно фіскальною та оборонною. Існування десятків і сотень зафіксовано в понад двадцяти волинських містах. Окрім того, міста мали значну кількість «воєнізованого» населення. У майже 30 згадувалися бояри, інколи у чималих кількостях, як, наприклад, у Звягелі – понад 50 осіб (1579 р.)<sup>127</sup>. Щонайменше у 25 містах фіксувалися гайдуки. Зокрема в Острозі – 30 осіб (1620 р.), Рівному – 28 (1620 р.), Красиліві – 20 (1615 р.), Новому Любартові – 18 (1620 р.)<sup>128</sup>. У понад 10 містах згадувалися стрільці. Так, у Красному Корці їх було 6, Закриничому – 5, Смолдирові – 3<sup>129</sup>. Окрім цього, у низці міст згадувалися гайові, побережники, п'ятигорці тощо. Усе це сприяло обороноздатності. Високу оцінку міщанству як захисникові краю від татар дав сучасник – київський біскуп Юзеф Верещинський<sup>130</sup>.

За рішенням сейму 1578 р. створювалося так зване «вибранецьке» військо, до якого спочатку залучали селян із королівських маєтків, а пізніше й міщан<sup>131</sup>. Як мали виглядати «вибранці» видно з листа від 30 березня 1633 р. ротмістра Лукаша Заленського до війтів, бурмистрів і райців королівських міст. На 24 квітня міщани мали виставити «досвідчених і вислужених пахолків, із добрим спорядженням, і у звичайному однострої, тобто в нових блакитних плащах та жупанах, оскільки у старих під хоругву не буде прийнятий жоден, а одяг у всіх [має бути] червоний»<sup>132</sup>. Збережені документи засвідчують небажання міщан брати участь у таких формуваннях. У травні 1595 р. служебник королівського ротмістра Мартина Апаровського Сигізмунд Вольський свідчив у Володимирському гроді про відмову володимирських міщан поставити «вибранців» та підводи до королівського війська. Служебник заявив, що ходив

«непооднокрот тут до мешчан володимирских, бурмистров и радець и всего посполства [...], упоминаючися у нихъ, абы дали з ланов, которых они уживають, выбранцы. На ко-

<sup>124</sup> Там же. – Ч. VIII. – Т. 5. – К., 1907. – С. 215.

<sup>125</sup> РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Кн. 41. – Л. 167.

<sup>126</sup> ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 450.

<sup>127</sup> ЦДІАК України. – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 533 зв.; AGAD. – Archiwum Skarbu Koronnego. – Dz. I. – Ks. 31. – K. 17 v.

<sup>128</sup> BZNO.OR. – Rkps. 3669/II. – K. 128–131 v, 199–207, 430–437; ВР ЛННБ. – Ф. 91. – Спр. 39/І. – Арк. 58.

<sup>129</sup> ANK.AS. – Rkps. 64/11. – К. 40; Rkps. 64/13. – К. 91, 145.

<sup>130</sup> Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – Т. 1. – К., 1911. – С. 119.

<sup>131</sup> Крикун М. Документи комісарського суду Подільського воеводства 1678–1679 рр. – Л., 2015. – С. 21–31.

<sup>132</sup> ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 313 зв.

торое непооднокротное навпоминане мое панове мещане обетницами своими мене, дей, обезпечали, же мели выправит, которых и до сих часов не выправили и выправляти не хотят»<sup>133</sup>.

Не дали міщани й підвід. Шкоду від цього служебник оцінив у 200 золотих<sup>134</sup>. У липні 1622 р. король ганив луцьких міщан за те, що вони «водле повинньности своее, прикладомъ инъших мест, яко были повинньни, звласча на теперешньую експедицію противько цесарови турецькому, десети гайдуковъ и возов скарбных трох зъ живьностью и инъшими ринъштуньками военньными зъ места [...] упорне выправити не хотели и не выправили»<sup>135</sup>. У травні 1625 р. ротмістр Криштоф Квілінський у Кременецькому ґроді скаржився на бурмістра та райців Луцька й Володимира, які повинні «кожьдый рокъ гайдуковъ избраньцовъ на служьбу королевьское милости и речи посполитое давати», але цього не роблять, фактично бойкотуючи королівські розпорядження<sup>136</sup>. У травні наступного року слуга того ж ротмістра Станіслав Трецильський заявив, що звернувся до бурмістра, райців і міщан Луцька з універсалом короля,

«яко ест звычай и повинност на услугу Речи Посполитое выбранцовъ ставит под хоруговъ пана ротмістра з воеводства Волынского о чомъ конституция сейму теперешньего, которая опекает, же з мест, з местечокъ, никого не охияляючи, на услугу Речи Посполитое водлуг звычайу давнього се ставит, въ чымъ панове мешчане луцкие универсалу его кр мл, ани повинности своей [...] досит учинит не хочут»<sup>137</sup>.

З інтервалом у три дні аналогічну скаргу від згаданого ротмістра на володимирських міщан було занесено до Володимирського ґроду<sup>138</sup>. Ситуація повторилася у травні 1627 р., коли поручник роти К.Квілінського Станіслав Орловський заявив, що прибув до Луцька з універсалом короля для набору вибранецького війська та звернувся до бурмістра Олександра Бедермана, однак той допомогти йому відмовився, ще й не дав підвід і продовольства<sup>139</sup>. У серпні 1639 р. перед королівськими комісарами луцькі бурмістри та райці заявили, що з Луцька ніколи ані вони самі, ані їхні попередники не давали вибранців. На цьому присягли бурмістри Шимон Злоторович і Павло Антонович, райці Іван Богомаз і Нестер Ювкович, лавники Роман Леонович і Стефан Нестерович<sup>140</sup>. Часом вибранцями називали приватні магнатські формування. Зокрема князь Юрій Заславський у листі до Флоріана Стемпковського від 16 червня 1634 р., доручаючи йому управління

<sup>133</sup> Там само. – Спр.27. – Арк.490.

<sup>134</sup> Там само. – Арк.490 зв.

<sup>135</sup> Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.130. – Арк.535 зв.

<sup>136</sup> Там само. – Ф.21. – Оп.1. – Спр.74. – Арк.170 зв.

<sup>137</sup> Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.148. – Арк.472 зв. – 473.

<sup>138</sup> Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.60. – Арк.554 зв. – 556.

<sup>139</sup> Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.153. – Арк.772; Спр.154. – Арк.801 – 801 зв.

<sup>140</sup> Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.185 зв. – 186.

Шепетівкою, зазначав, щоб «також і вибранецька піхота, коли не будуть на моїй службі, то щоб йому були послухні»<sup>141</sup>.

Наприкінці XV ст. почалося обмеження права міщан володіти землею<sup>142</sup>. У XVI ст. це обмеження ще кілька разів підтверджував сейм<sup>143</sup>. Не все гаразд було і з правом міщан на власне судочинство, адже в королівських містах до нього втручалися старости, а у приватних – власники міст<sup>144</sup>.

Шкодила міщанству відсутність спільної позиції перед королем (про приватні міста навіть не йдеться, адже вони були цілком у владі власників). Своєю чергою, брак консолідації у середовищі міщан не дозволяв утворити якийсь координуючий орган чи надміщанську структуру, яка лобювала б інтереси верстви у загальнодержавному масштабі. Частково тут була винна й королівська влада, яка через свою слабкість у протистоянні зі шляхетством навіть не намагалася зіпертися на міщанство, як це робили королі в інших країнах Європи. Спостерігаємо й суперечки між містами за кращі привілеї, торговельне право складу тощо. Зрештою бачимо розбіжності навіть на рівні кожного окремого міста між замковою та міською юрисдикціями, між міщанами різних релігійних конфесій і національностей. Наслідком усього цього була роз'єднаність міщанства, що негативно впливало на його правове становище.

Очевидно, у більшості міст Волині не існувало проблеми отримання міського права (набуття міського громадянства) у класичному його варіанті, а це, своєю чергою, спричиняло значне обмеження міської самостійності та міського самоврядування<sup>145</sup> й, без сумніву, впливало на рівень станової свідомості міщан, котрий, як вважають дослідники, не був високим<sup>146</sup>.

Проблема прийняття до міського права у волинських містах, за великим рахунком, навіть не ставилася дослідниками<sup>147</sup>. Зрештою лише кілька істориків по-справжньому займалися міською проблематикою Волині. Головною перепоною для з'ясування цього питання став брак джерел. Про книги прийняття до міського права навіть не йдеться. За майже повної відсутності волинських міських книг єдина надія натрапити на згадки про міське право – це детальний перегляд усього масиву збережених гродських і земських книг. Такі записи вдалося виявити.

<sup>141</sup> Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.69. – Арк.825.

<sup>142</sup> Volumina Constitutionum. – T.I. – Vol.1 (1493–1526). – Warszawa, 1996. – S.78.

<sup>143</sup> Ibid. – S.141, 258; T.III. – Vol.1 (1611–1626). – Warszawa, 2010. – S.22.

<sup>144</sup> Михайліна П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654). – К., 1975. – С.53–55.

<sup>145</sup> Gąsiorowski A. Głos w dyskusji // Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej: Przemiany społeczne a układy przestrzenne. – Warszawa; Poznań; Toruń, 1976. – S.297; Rutkowski H. Głos w dyskusji // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. – Sectio G. – Vol. XI. – Lublin, 1964. – S.112–114.

<sup>146</sup> Bogucka M. Mięscie mieszczaństwa w społeczeństwie szlacheckim: Atrakcyjność wzorów życia szlacheckiego w Polsce XVII w. // Społeczeństwo staropolskie: Studia i szkice. – T.1. – Warszawa, 1976. – S.187–188; Idem. Miasta Europy środkowej w XIV–XVII w.: Problemy rozwoju // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – T.42. – Poznań, 1981. – S.22.

<sup>147</sup> В українській історіографії прийняття до міського права досліджувалося лише стосовно Львова та Києва (див.: Зялиць О. Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження. – К.; Л., 2012. – С.53–151; Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст.: Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С.166–168).

У грудні 1611 р. луцький бурмистр Михайло Федорович від імені міщан скаржився на зловживання орендаря лентвійтвства Андрія Рачковського. Орендар,

«будучи недавним приходнем до места тутешнего луцкого на мешкане, просил, абы его до свебот и волности места тутешнего луцкого припустили, што они, яко речи слушное, не збороняючи, оного принявши, *водлуг права посполитого майдебурского, присегу на вшеякое послушенство, водлуг роты в праве на нового мещанина описаное, выконат наказали, который, выконываючи тую присегу свою, во всем верным, цнотливым раде местской и все речи посполитой послушным быти и доброго посполитого примножати зо всеми обецал, не хотечи псовати прав и волности, тому месту служачим*»<sup>148</sup>.

У жовтні 1624 р. луцький бурмистр Нестор Ювкович (Євкович) Партичич та райці скаржилися на вїта Андрія Загоровського, який на уряд лентвійта й лавників набрав людей випадкових, малограмотних, не знайомих із правом, а писарем узяв Парфена Голузку, котрий не перебував під міською юрисдикцією та не склав присяги. Далі у скарзі читаємо, що вїт приймає «до цехов за цехмистры людей неоселых, *безъ выполнения присеги на местское и цеховое [право]*, мимо ведомост и позволенья бурмистра и радец»<sup>149</sup>.

У серпні 1627 р. луцькі міщани оскаржували пекаря Юнаса Шолца (Солца) за непослух міським властям. Він уникав сплати міських податків і виконання повинностей,

«не паметаючи на присягу свою [...] в ратушу, где месцкое право и волност беручи од панов бурмистра и радец, быти его кр млти на сей раде во всем послушным и поволным быти, але и овшем той присязе своей спротивляючис и недосыт оной чинячи, зо всего ся выламует и зверхност их розмаите зневажает»<sup>150</sup>.

Луцький бурмистр Ян Матвійович у січні 1629 р. від себе та райців, цехмістрів і поспільства скаржився на згаданого пекаря Юнаса й ще кількох десятків міщан, які, прийнявши захист різних світських і духовних покровителів, не хочуть визнавати ратушної юрисдикції, «*мимо записы и присегу свою послушными быти бурмистровы и урядови месцкому*»<sup>151</sup>.

Ще одна згадка про міське право міститься в королівському підтверджувальному привілеї кравецькому й кушнірському цеху Луцька. Окрім конфірмованих цехових статей, 1564 р. король, на прохання міщан, додав ще кілька артикулів. В одному з них ішлося про те, що прибулі до міста ремісники, перш ніж потрапити до цеху, повинні подати листи про «добре народження», місце попереднього проживання та «визволення» з ремесла, і в ратуші

<sup>148</sup> ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.90. – Арк.1141–1141 зв.

<sup>149</sup> Там само. – Спр.140. – Арк.681.

<sup>150</sup> Там само. – Спр.157. – Арк.501 зв.

<sup>151</sup> Там само. – Спр.165. – Арк.98.



скласти присягу згідно з правом «на прийняття міського громадянства»<sup>152</sup>. Тобто йшлося про прийняття до міського права. Аналогічна вимога містилася в конфірмованому королем цеховому статуті луцьких різників (1635 р.), де містився наказ, щоб «майстер, перш ніж ним стане, прийняв міське право, згідно зі стародавнім правом і звичаєм»<sup>153</sup>.

Отже можна з упевненістю говорити про прийняття до міського права в Луцьку з початку XVII ст. як про незаперечний факт. Цілком очевидно, що початки цього треба шукати у XVI ст. Наведені приклади свідчать, що отримання міського громадянства вимагало виконання певних умов. Необхідно було представити щонайменше лист «доброго народження» та посвідку з попереднього місця проживання. Невідомо, чи відбувалося прийняття до міського права в інших королівських містах Волині. Можемо припустити, що у Володимирі та Кременці, як повітових центрах, теж в якийсь спосіб це робили. Щодо приватних міст, то є підстави сумніватися в наявності такої процедури. Тут, напевно, вона замінялася визнанням вїйта та міської влади й, найголовніше, визнанням свого підданства власникові міста. Подібно було і в містах Корони Польської<sup>154</sup>.

Міське громадянство на Волині (як, зрештою, на Київщині та Брацлавщині) значно відрізнялося від того, що було в містах Корони, зокрема у сусідніх Руському, Белзькому, Подільському воеводствах. Там під словом «міщанин» розуміли повноправного члена міської комуни/громади, який прийняв міське право і став громадянином міста<sup>155</sup>. Натомість у містах Волині термін «міщанин» був розмитим і до певної міри відповідав коронному «обыватель» («obywateľ»), тобто мешканець міста<sup>156</sup>. У травні 1626 р. перед луцьким гродським урядом постали «славетные Тимошъ Супруновичъ и Грыцько Грыньцученя, мешччане и обыватели местечька Жорновъка»<sup>157</sup>. Нерідко самі міщани називали себе «обывателями»<sup>158</sup>.

Із приватними містами простіше, адже там усі були «міщани» і всі вони піддані власника міста. У королівських містах словом «міщанин» називали не лише тих, хто визнавав ратушну юрисдикцію, а й мешканців передмість, юридик та євреїв. Якщо в містах Корони передміщан чітко відрізняли від міщан середмістя (щодо перших уживався термін «suburbani»), то для волинських міст словом «передміщанин» послугоувалися вкрай рідко. Фактично передмістя не творило чогось цілком окремого. Часом лише випадково можна було

<sup>152</sup> Там само. – Спр.236. – Арк.408 зв.

<sup>153</sup> AGAD. – Metryka Koronna. – Sygn.354. – К.49.

<sup>154</sup> Gąsiorowski A. Głos w dyskusji. – S.297.

<sup>155</sup> Grodiski S. Obywatelstwo w szlacheckiej Rzeczpospolitej. – Kraków, 1963. – S.134–160; Gierszewski S. Obywatele miast Polski przedrozbirowej: Studium źródłowe. – Warszawa, 1973. – S.31–39.

<sup>156</sup> Про тонкощі розрізнення цих термінів див.: Заяць О. Громадяни Львова XIV–XVIII ст. ... – С.53–56.

<sup>157</sup> ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.148. – Арк.547 зв.

<sup>158</sup> Там само. – Спр.133. – Арк.514 зв. («Ja, Jan Matfieiwicz, obywatel miasta jego Kr Msci Łucka, odstąpiwszy swej własnej jurisdyci maideburskiey, 1623 p.); Ф.28. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.1264 зв. («Ja, Piotr Ostrowsky, y ia, Les Swiatohorowicz, mieszczenie u obywatele włodzimirszy, 1628 p.); Ф.23. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.97 (у липні 1639 р. луцького лавника Романа Левоновича названо «обывателем»).

довідатися, що названий у документах міщанин насправді був передміщанином. Так, луцький міщанин Михайло Ульріх 19 березня 1625 р. згадувався як «міщанин»<sup>159</sup>, а вже 29 березня про нього йшлося як про «передмещанина луцького, на грунті костельном Святого Крыжа за местом мешькаючого»<sup>160</sup>.

Міщанами називали також мешканців юридик (що в містах Корони Польської було немислимим). Так, у жовтні 1587 р. володимирський бурмистр Тихно Пахирович Глоба скаржився на «мещанина володимерского, подданого его мл пана Михайла Ораньского монастырского Святого Спаса на ймя на Лаврыша Филита»<sup>161</sup>.

У містах Корони євреїв ніколи не називали міщанами та вони не були громадянами міста. Волинські міста й тут мали свою особливість, адже до євреїв вживали терміни «міщанин», «пан», «славетний». Міста Волині були щодо євреїв значно толерантнішими порівняно з коронними. У серпні 1628 р. луцькі євреї Айзик Лейбович із дружиною Дворою Іцхаківною в листі на продаж ними будинку зазначали, що вони це роблять, «відступившись від своєї власної, належної, єврейської магдебурзької правової юрисдикції»<sup>162</sup>. У листопаді того ж року Іванис Якубович, означений як «купец ормянский и мещанин луцкий», продав за 300 золотих будинок на Караїмській вулиці «славетному пану Симше Лавьриновичови, жидови луцькому збору караимского»<sup>163</sup>. Таке дивне для міст Корони словосполучення «єврей-міщанин» подибуємо не лише стосовно Луцька<sup>164</sup>, Володимира<sup>165</sup>, Кременця<sup>166</sup>,

<sup>159</sup> Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.141. – Арк.432 зв.

<sup>160</sup> Там само. – Спр.144. – Арк.456.

<sup>161</sup> Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.493 зв.

<sup>162</sup> Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.160. – Арк.1040 зв. – 1041.

<sup>163</sup> Там само. – Арк.1535 зв.

<sup>164</sup> Там само. – Спр.86. – Арк.616 («славетный Симха Злотарович, жидъ и мещанин луцький», 1610 р.); Спр.88. – Арк.877 («в жалобе Юска Якубовича, жида и мещанина луцького», 1610 р.); Спр.118. – Арк.895 («неверным Абрамомъ Юзефовичемъ Алъхимистою, жидом и мещчанином луцкимъ», 1624 р.); Спр.140. – Арк.53 («в жалобе и кривде Зыскеля, жида и мещанина луцького», 1624 р.); Спр.141. – Арк.32 зв. («неверный Юда Леменович, жид и мещанин луцкий», 1625 р.); Арк.180 зв. («славетный Абрамъ Юзефович Алъхимистъ, жидъ и месъчанинъ луцький», 1625 р.); Спр.201. – Арк.789 («на справе неверныхъ Юды Леменовича и Якуба Юдича, жидовъ и месчановъ луцькихъ», 1636 р.); Спр.224. – Арк.227 («в жалобе славетного Якуба Кгитлича, жйда месчанина луцького», 1641 р.).

<sup>165</sup> Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.399 («противко невернымъ Якубови Длугачови и Иршови Юзефовичови, жидом и мещаном володимерскимъ», 1611 р.); Спр.47. – Арк.707 («жид и месчанин володимерский Михел, аптикар», 1616 р.); Спр.50. – Арк.576 зв. («неверный Лейзер Конашович, жид и мещанин володимерский», 1618 р.); Арк.874 («неверного жида и мещанина володимерского Шмойла Цирьлича», 1618 р.); Спр.51. – Арк.640 («неверный Иццо Мендлович, жид и мещанин володимерский», 1619 р.); Арк.962 («славетный Левко Шиманович, жид и арендар володимерский», 1619 р.); Спр.53. – Арк.172 зв. («неверного Якуба, нареченого Чорного, жида и мещанина володимерского», 1621 р.); Арк.835 («неверный панъ Шмойло Цирлич, жидъ и мещанинъ володимерский», 1621 р.); Спр.54. – Арк.114 зв. («неверная Факгела Иршовая, жидовъка и мещанка володимерская», 1622 р.); Арк.730 зв. («Я, Иля Маркович, жид и мещанин володимерский», 1622 р.); Спр.58. – Арк.42 («протестация Ханма Ицъковича, жида и мещанина володимерского», 1624 р.); Арк.294 («протестация Лейзера Гиршовича, жида и мещанина володимерского», 1624 р.); Спр.62. – Арк.704 («неверный Лейзер Гиршович, жид и мещанин, и обывател володимерский», 1628 р.).

<sup>166</sup> Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.117. – Арк.783 («невернымъ Лейзеромъ Боруховичом, жидом и мещанином кременецкимъ», 1620 р.); Ф.22. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.51 («неверному Мошкови Александровичови Смидерови, жидови и месчанинови кременецкому», 1639 р.).

Ковеля<sup>167</sup>, а й інших міст: Берестечка<sup>168</sup>, Володимирця<sup>169</sup>, Горохова<sup>170</sup>, Гощі<sup>171</sup>, Деражні<sup>172</sup>, Дубна<sup>173</sup>, Колок<sup>174</sup>, Корця<sup>175</sup>, Крсностава (Хлапотина)<sup>176</sup>, Ляхівців<sup>177</sup>, Муравиці<sup>178</sup>, Нового Острова (Вишеньок)<sup>179</sup>, Озерян<sup>180</sup>, Олики<sup>181</sup>, Острога<sup>182</sup>, Рівного<sup>183</sup>, Свинох<sup>184</sup>, Степані<sup>185</sup>, Торчина<sup>186</sup>, Турійська<sup>187</sup>, Шепетина<sup>188</sup>. Неодноразово до міщан-евреїв волинських міст писарі ґродської

<sup>167</sup> Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.59 («от неверного Юска, жида Абрамовича, месчанина ковельского», 1611 р.); Спр.53. – Арк.717 («неверный Зовол, жид и месчанин ковельский», 1621 р.); Ф.25. – Оп.1. – Спр.195. – Арк.723 зв. («неверный Иршг Якелевич, жид и месчанин ковельский», 1635 р.); Спр.197. – Арк.424 («противко неверному Зеликови, жидови и месчанинови ковельскому», 1635 р.).

<sup>168</sup> Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.196. – Арк.81 («неверный Шмойло Хлебцевичъ, жид и месчанин берестецкий», 1635 р.).

<sup>169</sup> Там само. – Спр.165. – Арк.346 зв. («неверный Ровенько Израелевич, жид и месчанин володимирецкий», 1629 р.).

<sup>170</sup> Там само. – Спр.88. – Арк.88 («в жалобе Мошка, жида и месчанина гороховского», 1610 р.); Спр.116. – Арк.410 («в жалобе неверного, жида и мешгчанин, горуховского Гошея Езофовича», 1620 р.); Ф.28. – Оп.1. – Спр.70. – Арк.271 зв. («противко неверным Юскови Лейбовичови, месчанинови гороховскому и товаришови его Хаскелеви Юсковичови, месчанинови стояновскому», 1635 р.).

<sup>171</sup> Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.201. – Арк.856 зв. («неверная Ривька Зельмановая, мешгъка и аренгдарка гоская», 1636 р.).

<sup>172</sup> Там само. – Спр.234. – Арк.820 зв. («неверный Израел Мошковичъ з места Деражны, месчанинъ и подданный ясне осведоного кнежати его мл Владислава Доминика граби на Тарнове», 1643 р.).

<sup>173</sup> Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.116. – Арк.147 зв. («на праве и потребе неверных Мошка Ицхаковича и Израеля Давыдовича, жидовъ, месчанъ дубенских, подданных осведоного кнежати его мл пана краковского», 1620 р.); Спр.116. – Арк.700 («в жалобе неверного Мордухуя Шмойловича, жида и месчанина дубенского», 1620 р.).

<sup>174</sup> Там само. – Спр.175. – Арк.509 («неверный Ицко Шмойлович, жид збору рабанского и мешчанинъ колковський», 1630 р.).

<sup>175</sup> Там само. – Спр.229. – Арк.834 («неверный Абрам Мошкович, жид и мешчанин с Корца», 1642 р.).

<sup>176</sup> Там само. – Спр.252. – Арк.434 зв. («неверный Абрам Иляшкович, жид и месгчанин зъ месгетчъка Хлапотина», 1646 р.).

<sup>177</sup> Там само. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.261 (справа між «Мошком, жидом и месчанином ляховецким», 1630 р.).

<sup>178</sup> Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.128 («неверный, славетный, Ицко Юсович, жид муравицкий», 1623 р.).

<sup>179</sup> Там само. – Спр.153. – Арк.561 («противко неверныхъ Лейбу Чорного и Шимана, жидовъ и месчанъ з места Нового Острова», 1627 р.).

<sup>180</sup> Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.963 зв. («Зовол, жид и месчанинъ озерањський», 1623 р.); Спр.69. – Арк.447 («зискъ в справе Говшуи Зоволевича, жида и месчанина озерањского», 1634 р.).

<sup>181</sup> Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.88. – Арк.1046 («в жалобе славетных Аврона Юзефовича а Антона Авроновича, жидовъ и месчанъ ольцкихъ», 1610 р.).

<sup>182</sup> Там само. – Спр.196. – Арк.240 зв. («неверный Юско Носанович, жид и месчанин острозский», 1635 р.).

<sup>183</sup> Там само. – Спр.86. – Арк.461 («месчанинови своему Иляшови Юсковичу ровенскому», 1610 р.).

<sup>184</sup> Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.859 зв. («неверному пану Давыдови Маеровичови, жидови и месчанинови свиносскому», 1622 р.).

<sup>185</sup> Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.213. – Арк.629 зв. («неверный жид славетный Юда Шмойлович, месчанинъ степањський», 1638 р.).

<sup>186</sup> Там само. – Спр.86. – Арк.110. – Спр.87. – Арк.479 зв. («в жалобе Израеля Лазаровича, жида и месчанина торчинского», 1610 р.).

<sup>187</sup> Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.939 зв. («неверный Борох Якубовичъ, жид и месчанин туриский», 1637 р.).

<sup>188</sup> Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.172. – Арк.242 зв. («Я, Мошко Лейбович, жид и мешгчанинъ збору рабанского шепетинський», 1630 р.).

канцелярії прикладали окреслення «пан»<sup>189</sup>. Королева Бона привілеєм від 12 серпня 1547 р. наказувала євреям Ковеля виконувати міські повинності разом із міщанами, але й дозволяла їм користуватися міськими вольностями<sup>190</sup>.

«Міщанськість» євреїв у тогочасному соціумі добре ілюструє судова справа, яка розглядалася в Луцькому гроді в березні 1628 р. Миколай Єло Малинський оскаржував старшого рабанського збору Іуду Чорного за покриття єврея Зискеля, який, тримаючи у заставі речі скаржника, розпродав їх, а сам залишив Луцьк і переховувався по інших містах, маючи від луцьких євреїв листа з проханням до всіх євреїв допомагати Зискелеві. Уповноважений від Іуди Чорного луцький бурґрабій Ян Козакович Прошицький на захист свого підопічного заявив, що ця справа непідсудна гродському суду, адже євреї звільнені від шляхетського права й перебувають «под голою юрисдицією приватною его мл пана старосты луцького». Далі вповноважений нагадав про «статут Гербуртовъ», підтверджений королем Сигізмундом III, за яким євреї передавалися під присуд воевод, а на Волині – під приватну, а не публічну владу старости, акцентуючи на тому, що від публічного гродського суду апеляція йтиме на трибунал, а від суду старости «яко з *месчань* за двором его кор мл». Урешті в документі було висловлено найцікавіше для нас твердження:

«Право заборонило абы месчане не были потяганы до земства и до кгороду, але жебы корам суо маистрату респондентъ, а маистратус корам сакра реиа маестате, а ижъ жиды *цивес [сунт]* етъ ин цивитате декгунтъ и онера местцьские<sup>191</sup> вси поносят и свое права особные од шляхецкого мают, теды теж ведлугъ тое конституцеи захованы быти мают и корам суо маистрату (перед своїм маістратом – А.З.), то ест перед его мл паномъ старостою инъ привата юриздиционе сунтъ конвенциди»<sup>192</sup>.

Заперечення вповноваженого від повода Павла Вишковського, що публічний суд старости є вищим від приватного, не допомогли. Судді винесли вердикт: «Ижъ жиды тутошьние суть *мешъчанами* места его кор мл тутошнего и под форумъ кгородское публичное тутошьнее не подлежат, але голой юриздицией его мл пана старосты местца тутошьнего, ведлугъ звычайов давных и прав своихъ субъсунтъ» та звільнили Іуду Чорного від позову<sup>193</sup>. Отже на рівні гродських урядників євреїв чітко трактували як міщан.

<sup>189</sup> Там само. – Спр.73. – Арк.367 зв. (Степань); Спр.78. – Арк.472 (Торчин); Арк.731 (Муравиця); Спр.89. – Арк.495 зв. (Колки); Спр.90. – Арк.11 (Колки); Спр.124. – Арк.658 (Дубно); Спр.125. – Арк.709 (Корець).

<sup>190</sup> Там само. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.163 зв.

<sup>191</sup> «щоб перед своїм маістратом відповідали, а маістрат перед його королівською милістю, а оскільки євреї є міщанами (громадянами) й у місті проживають та міські обов'язки виконують».

<sup>192</sup> ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.162. – Арк.208 зв.

<sup>193</sup> Там само. – Арк.209 зв.

\*\*\*

Правове становище волинських міщан включало у себе комплекс їхніх прав та обов'язків, який визначався локаційно-магдебурзькими привілеями короля та власників міст, а також іншими привілеями, котрі доповнювали чи розширювали вже наявні права. Низка міських прав та обов'язків прописувалася в Литовських статутах. Абсолютна більшість міст були привілейованими, тобто наділеними магдебурзьким правом. З іншого боку, абсолютна більшість міст були приватновласницькими, і міщани цих міст розглядалися їхніми власниками як піддані, котрих можна було заставити чи продати разом із містом, що суттєво обмежувало особисту свободу. Економічний блок міських прав і свобод складали право проведення торгів, ярмарків, вільний вибір сфери діяльності. До обов'язків міщан належали грошові та натуральні платежі, відробітки й часткова панщина. Особливо обтяжливою була підводна повинність. Сплачували вони також і державні податки.

Прийняття до міського права вдалося простежити лише в Луцьку, хоча можна припустити, що в якійсь формі воно могло бути щонайменше у Володимирі та Кременці. До міщан зараховували як тих, хто прийняв міське право та перебував під магістратською юрисдикцією, так і мешканців юридик, передміщан, євреїв. Останніх називали не лише «міщанами», а ще «панами» та «славетними», чого не було в містах Корони Польської.

## REFERENCES

1. Bilous, N. (2008). *Kyiv naprykintsi XV – u pershii polovyni XVII stolittia: Miska vlada i samovriaduvannia*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2008. [in Ukrainian].
2. Bilous, N. (2015). Pryvatni mista Kyivskoho voievodstva v pershii polovyni XVII st.: kil'kist, osoblyvosti rozvytku ta funktsionuvannia. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 15, 125–141. [in Ukrainian].
3. Dovbyshchenko, M.V. (2008). *Volynska shliakhta u relihiinykh rukhakh kintsia XVI – pershoi polovyny XVII st.* Kyiv: PP Serhiichuk M.I. [in Ukrainian].
4. Isaievych, Ya.D. (1966). *Bratstva ta yikh rol v rozvytku ukrainskoi kultury XVI–XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
5. Krykun, M.H. (2012). Selianskyi rukh na ukrainskykh zemliakh Rechi Pospolytoi u 1569–1647 rokakh. *Krykun, M. Voievodstva Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI–XVIII stolit'iah*. Lviv, 143–166. [in Ukrainian].
6. Krykun, M. (2015). *Dokumenty komisarskoho sudu Podil'skoho voievodstva 1678–1679 rokiv*. Lviv: Vyd-vo UKU. [in Ukrainian].
7. Kulakovskiy, P. (2008). Pershyi obraz rannomodernoho ukrainskoho seimyku. *Ukrainskyi humanitarnyi ohliad*, 13, 66–83. [in Ukrainian].
8. Kulakovskiy, P. (2009). Miska problematyka na shliakhetskomyu seimyku Volynskoho voievodstva (persha polovyna XVII st.). *Studii i materialy z istorii Volyni, 2009*. Kremenets: Kremenetsko-Pochayivskiy derzhavnyi istoriko-arkhitekturnyi zapovidnyk, 15–24. [in Ukrainian].
9. Mykhailyna, P.V. (1975). *Vyzvolna borotba trudovoho naselennia mist Ukrainy (1569–1654)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].



10. Rybachuk, I.O. (2012). *Sotsialno-ekonomichniy rozvytok mist Pivdenno-Skhidnoi Volyni v ostannii tretyni XVI – pershii polovyni XVII st. Dys. na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk*. Ostroh. [in Ukrainian].
11. Sas, P.M. (1989). *Feodalnyye goroda Ukrainy v kontse XV – 60-kh gg. XVI v.* Kiev: Naukova dumka. [in Russian].
12. Shcherbak, V.O. (1989). Sotsialne ta pravove stanovyshe mishchanstva Pravoberezhnoi Ukrainy, *Istorychni doslidzhennia: Vitchyzniana istoriia*, 15, 21–25. [in Ukrainian].
13. Shvydko, A.K. (1973). K voprosu o remeslennom tsekhe v srednevekovom gorode (po germanskim i ukrainskim istochnikam). *Voprosy germanskoj istorii i istoriografii*, 1, 3–16. [in Russian].
14. Tkachev, M.A. (1987). *Organizatsiya oborony gorodov Belorussii XIV–XVIII vv. Avtoreferat diss. dok. ist. nauk*. Minsk. [in Russian].
15. Zaiats, A. (2000). Umovy funktsionuvannia miskykh poselen Volyni XVI – pershoi polovyny XVII st. (strymuiuchi faktory rozvytku). *Visnyk Lvivskoho universytetu: Seriya istorychna*, 37, 103–121. [in Ukrainian].
16. Zaiats, A. (2003). *Urbanizatsiyni protses na Volyni v XVI – pershii polovyni XVII stolittia*. Lviv Dobra sprava. [in Ukrainian].
17. Zaiats, A. (2009). Zasnuvannia mistechka Leshniv. *Studii i materialy z istorii Volyni: 2009*. Kremenets: Kremenetsko-Pochajivskiy derzhavnyi istoryko-arkhitekturny zapovidnyk, 86–91. [in Ukrainian].
18. Zaiats, A. (2010). Mishchany pomizh lytovskymy statutamy i praktykoiu zhyttia, *Sotsium: Almanakh sotsialnoi istorii*, 9, 9–19. [in Ukrainian].
19. Zaiats, A. (2010). Pravove stanovyshe mishchan Pravoberezhnoi Ukrainy v XVI – pershii polovyni XVII st. *Efektivnist derzhavnogo upravlinnia: Zb. nauk. pr. Lvivskoho rehionalnogo instytutu derzhavnogo upravlinnia Natsionalnoi akademii derzhavnogo upravlinnia pry Prezidentovi Ukrainy*, 23, 149–157. [in Ukrainian].
20. Zaiats, A. (2012). Sudochynstvo v pryvatnykh mistakh Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI – pershii polovyni XVII stolit. *Kriz stolittia: Studii na poshanu Mykoly Krykuna z nahody 80-richchia / Ukrainoznavcha naukova biblioteka NTSh*, 33, 219–243. [in Ukrainian].
21. Zaiats, A. (2014). Volynski mista XVI – pershoi polovyny XVII st. yak oporni punkty oborony kraiu. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*, 15, 175–182. [in Ukrainian].
22. Zaiats, A. (2015). Volynski mista XVI – pershoi polovyny XVII st.: mytna polityka ta orhanizatsiyni zasady torhivli. *Istoriia torhivli, podatkiiv ta myta*, 1, 78–81. [in Ukrainian].
23. Zaiats, O. (2012). *Hromadiany Lvova XIV–XVIII st.: pravovyi status, sklad, pokhodzhennia*. Kyiv, Lviv: Instytut ukrainskoi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M.S.Hrushevskoho. [in Ukrainian].

**ANDRII ZAIATS**

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,  
Docent of the Department of Ancient History of Ukraine and Archival Studies,  
I.Franko National University of Lviv  
(Lviv, Ukraine), andrij\_zajac@yahoo.com

## THE LEGAL STATUS OF VOLYNIAN BURGHERS IN THE 16<sup>th</sup> AND THE FIRST HALF OF 17<sup>th</sup> CENTURIES

*This article deals with the legal status of Volynian burghers in the early modern period. It meant both certain rights and responsibilities. The first item is the right to elect and to be elected to the city authorities, the right to choose of professional occupations and to buy property in the city. Their obligations were to pay taxes*

*and to perform duties. The basic principles of the legal status of the burghers were contained in the privileges – both the location documents, and the separate charters for the rights and liberties to the burghers. In the most detail they were written out in the privileges granted by the owners of cities. It is investigated that the level of legal liberties of the burghers depended on whether these cities were privileged, i.e. endowed with Magdeburg law, or unprivileged and also it depended on the property type, that is, whether they were royal or private. The growth of the role of cities in the life of the state contributed to the fact that at the legislative level they increasingly attracted attention of the central government. The legal position of the burghers is analyzed in three dimensions: socio-political rights, socio-economic rights and rights to establish public organizations. In addition, the burghers were obliged to carry out some duties. The burghers of private-owned cities were considered subjects of their owners. The acquisition of urban citizenship was found out in Lutsk, but probably, it was also used in Volodymyr and Kremenets.*

**Keywords:** *Volyn, city, burghers, legal status of the burghers, urban citizenship.*

## ЧЕРНІГІВСЬКИЙ МАГІСТРАТ ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ К.РОЗУМОВСЬКОГО: ПРОБЛЕМА ВЗАЄМВІДНОСИН ІЗ МІСЦЕВОЮ КОЗАЦЬКОЮ АДМІНІСТРАЦІЄЮ

*Розглядається проблема взаємовідносин Чернігівського магістрату з представниками місцевої козацької адміністрації за часів гетьманства К.Розумовського. Внутрішня суперечливість паралельного функціонування та взаємодії органів міщанської й козацької влади в місті породжувала перманентні конфлікти. Особливу увагу приділено діловій документації міського уряду, а також рапортам, ордерам, промеморіям, наказам гетьманської канцелярії, Генеральної військової канцелярії, Чернігівської полкової управи другої половини XVIII ст., які дозволяють деталізувати головні причини конфліктних ситуацій у місті між полковою управою й магістратом. К.Розумовський і Генеральна військова канцелярія намагалися скерувати відносини між міським та козацьким урядами в раціональне русло. На основі архівних джерел з'ясовано, що у другій половині XVIII ст. вкрай загострився конфлікт між магістратом і полковою управою, який сягнув апогею за полковництва І.Божича. Документально підтверджено, що відносини між представниками обох урядів склалися таким чином, що магістрату доводилося постійно захищати й відстоювати свої права, адже полкова канцелярія повсякчас порушувала чинність приписів магдебурзького права. У Чернігові гостро стояли проблеми забезпечення продовольством і надання підвод переїжджим, які мали вирішуватися обопільно представниками козацької та міської влади, порушення монопольних прав міщан на заняття ремеслом, промислами й торгівлею, а також протекціоністська політика козацького уряду.*

**Ключові слова:** Чернігів, магістрат, полкова управа, Генеральна військова канцелярія, рапорти, ордери, скарги.

Досліджуючи історію магдебургій періоду Гетьманщини, неминуче постає проблема взаємовідносин між державними інституціями, уособленням яких на місцях були полкові й сотенні канцелярії, та міськими урядами. Формально магістрати як органи міського самоврядування були самодостатніми установами, їх статус визначався конфірмаційними грамотами та універсалами. Утім козацька старшина зазвичай поводитися зверхньо щодо магістратів, порушуючи їх самостійність та вимагаючи від них повного підпорядкування. Двовладдя в містах зумовлювало конфліктні ситуації, апогей яких припав на другу половину XVIII ст.

Теза відомого дослідника магдебургій на терені Лівобережної України Д.Багалія про те, що головна суть протистояння між представниками козацького й міського урядів – економічні інтереси обох угруповань, стала певною

аксіомою<sup>1</sup>. Подібні висновки містять розвідки В.Авсеєнка, І.Теличенка, В.Пічети, Г.Максимовича, які досліджували «накази» містян депутатам Законодавчої комісії 1767 р., а також П.Клименка<sup>2</sup>. Історіографічний огляд історії українських міст, які мали магдебурзьке право, уже неодноразово ставав предметом наукових студій<sup>3</sup>. Водночас вітчизняна історіографія історії магдебургій Гетьманщини представлена в окремих працях<sup>4</sup>. Ураховуючи особливості політичного та адміністративно-територіального устрою Української козацької держави, проблема взаємовідносин між представниками міщанських та козацьких установ потребує подальшого студіювання з урахуванням локальних особливостей.

Упродовж другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Чернігівський магістрат отримав цілу низку гетьманських універсалів, які свідчили про напружені стосунки з місцевою полковою канцелярією. Внутрішня суперечливість паралельного функціонування та взаємодії міщанської й козацької влади в місті породжували перманентні конфлікти<sup>5</sup>.

За гетьманування К.Розумовського Чернігівський магістрат отримав чимало ордерів, промеморій тощо, однак жодної конфірмації або оборонного універсалу надано більше не було. Численна діловодна документація установи, а також рапорти, ордери, промеморії, накази канцелярії гетьмана К.Розумовського, Генеральної військової канцелярії, Чернігівської полкової управи другої половини XVIII ст. дають змогу деталізувати головні причини конфліктних ситуацій у місті між полковою управою та магістратом.

<sup>1</sup> Багалей Д. Магдебургское право в Левобережной Малороссии // Журнал министерства народного просвещения. – 1892. – №3. – С.1–56; *Его же*. Магдебургское право в городах Левобережной Малороссии // Труды Десятого археологического съезда в Риге. – Т.1. – Москва, 1899. – С.245–255; *Его же*. Судьба магистратского самоуправления в малороссийских городах XVII–XVIII вв. // Сборник статей в честь Матвея Кузьмича Любавского. – Петроград, 1917. – С.627–636; Багалей Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. – Ч.2. – Л., 1904. – С.386–442.

<sup>2</sup> Авсеєнко В. Малороссия в 1767 г.: Эпизод из истории XVIII ст. – К., 1864. – 152 с.; Теличенко И.В. Словесные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии // Киевская старина. – 1890. – №9. – С.161–191; Пичета В. Наказы украинских городов в 1767 г. // Украинская жизнь. – 1915. – №10. – С.43–54; №11/12. – С.77–100; Максимович Г.А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. – Ч.1. – Нежин, 1917. – 334 с.; Клименко П. Місто і територія на Україні за Гетьманщини 1654–1765 // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – Кн.7/8. – К., 1926. – С.1–36.

<sup>3</sup> Див.: Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XIV – початок XVII ст.) – Л., 2002. – 255 с.; *Йї ж.* Штрихи до сучасної української історіографії історії міст на магдебурзькому праві в Україні // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.21. – К., 2011. – С.124–165; Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. – Л., 2008. – 406 с.

<sup>4</sup> Див.: Кононенко В. Міське самоврядування і козацька адміністрація у Гетьманщині XVII – початку XVIII ст.: джерела, історіографія, міждисциплінарні перспективи дослідження // Міждисциплінарні гуманітарні студії: серія «Історичні науки». – Вип.3. – К., 2017. – С.117–131; Доманова Г. Магдебургії Чернігово-Сіверщини: історіографічний аспект // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка. – Вип.145. – Чернігів, 2017. – С.102–113.

<sup>5</sup> Доманова Г. Взаємовідносини Чернігівського магістрату з гетьманським урядом та місцевою козацькою адміністрацією у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. // Батуринінські читання, 2007: Мат. наук. конф. «Козацька старшина кінця XVII – першої половини XVIII ст.», присвяченої 335-й річниці з дня народження Пилипа Орлика (31 травня – 1 червня 2007 р., Батурин). – Ніжин, 2007. – С.84–90.

Загострення взаємин відбулося внаслідок руйнівної пожежі 1750 р. Крім численних збитків, яких зазнало місто, на міську владу було покладено цілковиту відповідальність за організацію протипожежної охорони<sup>6</sup>. Справа була передана до Генерального військового суду, а напруга у стосунках між магістратом і полковою канцелярією сягла апогею.

К.Розумовський і Генеральна військова канцелярія намагалися скерувати відносини між міським та козацьким урядами в раціональне русло. Посилаючись на численні магістратські скарги, ордером останньої від 30 червня 1753 р. за підписом гетьмана було наказано

«магистратам или в полковых, или сотенных городах находящихся, в ведении и команде полковых канцелярий кроме нарядов и общественных повинностей и суда по земским быть не следует, ежели же по каким делам, как то до сбора конси- стентов и других дач, надлежащим полковым канцеляриям с магистратами иметь сношения».

Міському та козацькому урядам було запропоновано вести листування за формою «партикулярних» листів, водночас магістратська старшина на чолі з війтом «полковнику и полковой старшине должны отдавать надлежащее почтение»<sup>7</sup>. У жовтні 1753 р. Чернігівська полкова управа отримала ордер К.Розумовського «О небытии магистратам в ведении и команде полковых канцелярий», копію якого було відправлено до магістрату<sup>8</sup>. Тим самим роком датовано витяг зі скарги Чернігівського магістрату на ім'я гетьмана, в якій йшлося про переслідування з боку місцевого полковника І.Божича, котрий, «злобствуя на магистрат за то, что последний подсудственными своими в команде его, господина полковника, не состоит»<sup>9</sup>. Ордером Генеральної військової канцелярії від 5 серпня 1758 р. було наказано, щоб полкова канцелярія не ставилася до магістрату як до підвідомчої установи, а за необхідності зверталася до війта та інших міських урядників «в силе ясновельможных ордеров формою партикулярных писем [...], наблюдая при том благопристойности»<sup>10</sup>. Чернігівські магістрат та полкова канцелярія були зобов'язані відповідати на ордери Генеральної військової канцелярії рапортами про їх одержання й виконання<sup>11</sup>.

Між обома урядами постійно велося ділове листування. Про це свідчать документи як магістратського, так і архівів полкової та Генеральної військової канцелярій. Численні гетьманські ордери й розпорядження відправлялися переважно з останньої до полкової, а звітди вже потрапляли в магістрат. Наприклад, за наказом К.Розумовського військова канцелярія

<sup>6</sup> Див.: Доманова Г. Діяльність Чернігівського магістрату в сфері благоустрою міста // Сіверянський літопис. – 2010. – №1. – С.9–15.

<sup>7</sup> Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.108. – Оп.2. – Спр.321. – Арк.3–3 зв.

<sup>8</sup> Там само. – Ф.108. – Оп.2. – Спр.321. – Арк.2–2 зв.; Ф.1673. – Оп.2. – Спр.29. – Арк.56.

<sup>9</sup> Кулиш П. Записки о Южной Руси. – Санкт-Петербург, 1857. – С.350–351.

<sup>10</sup> ЦДІАК України. – Ф.108. – Оп.2. – Спр.321. – Арк.6–6 зв.

<sup>11</sup> Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.13118. – Арк.1–6.



22 березня 1753 р. надіслала до полкової ордер про те, що міський уряд має «предписанному» лікарю Узнанському надати відповідну квартиру. Ордер було передано до магістрату<sup>12</sup>. У лютому 1754 р. там отримали листа з полкової канцелярії, в якому зазначалося, що відповідно до гетьманського ордера магістрат має надати полковій канцелярії «обстоятельную о имеющихся магистратских землях и других угодиях справку». Отримавши цього листа, міські урядники відправили «представление» до адресата, яким повідомляли, що необхідні «справки» уже відправлено<sup>13</sup>. 1757 р. до магістрату й полкової канцелярії надійшов ордер К.Розумовського «Об устройстве крамных лавок в городе Чернигове». Ішлося про те, що остання разом із магістратськими урядниками мала «учинить точное определение», де саме треба будувати торговельні крамниці – «на старых или новых местах», що було пов'язано з наслідками пожежі 1750 р.<sup>14</sup>

До магістрату з полкової канцелярії надходили також численні ордери розпорядчого характеру. Так, навесні 1752 р. Чернігівська полкова канцелярія зобов'язала міський уряд провести ремонтні роботи на шляху Чернігів – Ніжин у зв'язку з очікуваним приїздом гетьмана К.Розумовського до їхнього міста. Відповідальність за це було покладено на райців М.Широгородського та Г.Лопату<sup>15</sup>.

На початку 1754 р. полкова канцелярія вимагала від магістрату надання підвід для перевезення колодників, яких Городнянське сотенне правління направило до Чернігівського секвестру, звідки їх належало доставити до Глухова<sup>16</sup>. Міська влада відмовила, зазначивши, що «без особливої Генеральної войскової канцелярії ордера» виконувати розпорядження не буде. Відтак полкова канцелярія відправила до Генеральної військової канцелярії скаргу<sup>17</sup>. Остання таки зобов'язала міських урядників надати підводи для відправки колодників «до указанных мест, куда отсыласть будет велено». Магістрат оскаржив це рішення, зазначивши, що міщани ніколи раніше такого не робили, а полкова управа постійно «убеждает письменно и словесно» надавати магістратських коней для її потреб.

Доволі поширеною була практика примусової відправки міщан – ремісників і майстрів – до маєтків можновладців. Упродовж 1760 р. магістрат зобов'язаний був відправляти майстрів, зокрема, до с. Деревини на цегляні заводи К.Розумовського<sup>18</sup>. Усі витрати, пов'язані з прибуттям працівників, заробітною платнею, харчами лягали на міський уряд<sup>19</sup>. Подібні факти, очевидно, і спонукали чернігівських міщан скаржитися в 1767 р. на зловживання з боку можновладців:

<sup>12</sup> Там само. – Ф.1673. – Оп.2. – Спр.29. – Арк.27.

<sup>13</sup> Там само. – Ф.108. – Оп.2. – Спр.327. – Арк.4а, 14.

<sup>14</sup> Там само. – Спр.461. – Арк.1а – 2.

<sup>15</sup> Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України. – Ф.204. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.9–9 зв.

<sup>16</sup> ЦДАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.12661. – Арк.1–6.

<sup>17</sup> Там само. – Спр.12660. – Арк.1–2; Спр.12661. – Арк.1–1 зв.

<sup>18</sup> Там само. – Ф.1673. – Оп.1. – Спр.58. – Арк.1–39.

<sup>19</sup> Там само. – Арк.4–4 зв.

«И в мирное время здешние граждане не имели по силе жалованных грамот должной свободы, но непрестанно угнетаемы и утесняемы были высылкою в деревенские *по бытности гетмана* (курсив мій – Г.Д.) смальчужные и поташные заводы мещан и разных мастеровых людей по немалому числу чрез несколько год непрестанно для рубки и клеймования мачтового дерева, выстачением материалов и инструментов, высылкою в Батурин на разные работы и в Козелец для возки колод, чрез что с города Чернигова к большому опустению разные мастеровые люди посходили»<sup>20</sup>.

Упродовж 1740–1760-х рр. магістрат зафіксував численні зловживання з боку полковника І.Божича та місцевої козацької старшини. Було навіть складено опис скарг «по иску магистрата Черниговского на полковника черниговского Божича и старшину полковую, за поддержание им и старшиной полковой под караулом разных магистратских урядников и мещан»<sup>21</sup>. Передусім полковник допускав протиправні дії стосовно магістратського керівництва. У червні 1750 р. бурмистер С.Крутень подав гетьманові скаргу на І.Божича та полкову старшину «за содержание его с немалым утеснением под караулом»<sup>22</sup>, а наступного року було зафіксовано протиправні арешти міських урядників<sup>23</sup>. В одній зі скарг, зокрема, зазначалося, що

«1749 сентября против 24 числа ночью з магистратового села Петрушина войта Тимофея Иванова присланными от себе многими людьми взял насильно, якобы за побой хорунжего сотни Ройской Стефана Шихуцкого, привез в Чернигов и посадил под караул, и тамо под караулом против челобитья объявленного хорунжего в воскресный день допрашивано, и того дня то дело судными речами произведя, посадили его, войта, в тюрьму между невольниками, а от туда на четвертый день выведши, объявляя ему, войту, определение..., сложивши его одежду, били публично пред старшиною полковою плетьюми, что он потом сам с земли встать не мог, крайне изувечен; також райцу Никиту Инспекторенко он, полковник, сыскав в свой дом, без вины велел бить его плетьюми, почему и бито ... на улице публично. А минувшего мая 14 дня 1750 р. магистратового слугу, Лукяна Симонтовского, з другим магистратовым служителем, не по команде его полковничей, взяв и осадив между колодники, содержал чрез многое время в секвестры весьма напрасно»<sup>24</sup>.

Того ж таки 1751 р. на ім'я К.Розумовського надійшла ще одна скарга на І.Божича – «за разные причинения магистрату и подведомственным магистратским обид и притеснения»<sup>25</sup>. У сімнадцяти пунктах було викладено провини цього чернігівського урядника, а наприкінці зазначалося, що

<sup>20</sup> Наказ от жителей г. Чернигова // Сборник Императорского русского исторического общества. – Т.144. – Санкт-Петербург, 1914. – С.123.

<sup>21</sup> ЦДІАК України. – Ф.1673. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.1–6.

<sup>22</sup> Там само. – Арк.53.

<sup>23</sup> Там само. – Арк.56–57; Ф.269. – Оп.1. – Спр.116. – Арк.1–5.

<sup>24</sup> Там само. – Ф.1673. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.57.

<sup>25</sup> Там само. – Арк.10–27; Ф.269. – Оп.1. – Спр.60. – Арк.1–4.

«того ради вашей ясно вельможности с глубочайшим упокорением нашим просим в силу всем высокомонаршим грамотам, пожалованных магистрату Черниговскому на все права [...] подтверждения, чтобы старшина не чинила обид и утиснений [...], и о всем вышеписанном милостиво просим рассмотрения и определения, дабы нижайшие чрез показанное утеснение обидимы не были»<sup>26</sup>.

І.Божича та козацьку старшину звинувачували у взятті під протекцію «людей, которые живут в городе Чернигове в дворах приезжих разного звания [...], а те люди должны бути в ведомстве магистратовом». Крім того, полковник вимагав від магістрату надавати помешкання для військовиків, захищаючи тим самим «другого разного звания людей», намагався підпорядкувати собі цехових ремісників, дозволяв займатися промислами «разного звания людям не ведомства магистрата, яко то отставные солдаты та солдатские жены, казаки, казачие подсосудки и другие». І.Божич притягував до козацьких судів міщан та посполитих, оминаючи магістратський суд. Між іншим, у скарзі було зазначено, що він змушував ремісників працювати на нього безкоштовно («а других мещан под свой караул нахально забирает и бьет весьма напрасно»)<sup>27</sup>.

У 1750-х рр. чернігівські міщани, перебуваючи у великій скруті, часом намагалися розпродати своє майно з метою уникнення сплати податків. У промеморії К.Розумовського від 27 липня 1751 р. наголошувалося на тому, що представники козацької старшини протиправно видавали міщанам та їхнім підсудкам «свои охранительные листы»<sup>28</sup>. Гетьман засудив подібну практику й наказав штрафувати тих, хто брав під свою протекцію підвідомчих магістратові осіб, «и впредь таких самовольных поступков чинить не допускать, опасаясь ответа и штрафа»<sup>29</sup>. Чернігівський магістрат відправив гетьманові списки тих, хто уникав сплати міських податків і шукав захисту з боку козацької старшини<sup>30</sup>.

У вересні 1753 р. міські урядники скаржилися до Генеральної військової канцелярії, звинувачуючи І.Божича в незаконних діях щодо надання підвід російським військовикам. Як було зазначено у документі, у серпні того ж року за розпорядженням полкової канцелярії магістрат надав підводи для «господ камер-юнкеров, следовавших в Москву»<sup>31</sup>. Водночас за наказом полковника було здійснено напад на магістратську будівлю:

«Произломав ворота, те заготовленние по силе же его полковничей инструкции лошади иные побрали, а другие поразгоняли; а после того неудоволясь, он, господин полковник, тем причинением дому магистратовому гвалтом, в единую народу обиду велел в городе, веджающим никого из города

<sup>26</sup> Там само. – Ф.1673. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.26 зв. – 27.

<sup>27</sup> Там само. – Спр.26. – Арк.25.

<sup>28</sup> Там само. – Спр.17. – Арк.3–3 зв.

<sup>29</sup> Там само. – Арк.3, 8.

<sup>30</sup> Там само. – Арк.11.

<sup>31</sup> Там само. – Спр.6. – Арк.100.

з лошадьми не випускати, почему многих людей, а при том и магистратовых лошадей так на корм, яко и до води з города не выпускано»<sup>32</sup>.

Упродовж 1751–1759 рр. магістрат неодноразово порушував питання про розквартирування військ<sup>33</sup>. У серпні 1758 р. Генеральна військова канцелярія наказала, щоб

«для безобидного и уравнительного как мещанских, так и подчиненных полковой канцелярии домов, отводя в квартиры, определить от полковой канцелярии нарочного квартемира, который должен будет за согласием общим с определенным от магистрата Черниговского квартемиром [...], как полковой канцелярии ведомства, так и магистратового дома отводя в квартиры кому надлежит с таким уравнительством, чтоб единым предложением в городе Чернигове живущим, кроме таких домов, кои за силу указов от постоев свободно бить должнь»<sup>34</sup>.

Керуючись гетьманським ордером, магістрат відразу призначив райцю М.Свислоцького відповідальним за відведення квартир під військові постой.

Одна зі скарг засвідчила тривалі суперечки між обома урядами з приводу міської землі. Як стверджував магістрат, після пожежі 1718 р. чернігівський полковник П.Полуботок «устроил был за тогдашнее опустение» на міській території «две каморы деревянные»<sup>35</sup>. Згодом його наступники М.Богданов, В.Ізмайлов та І.Божич на цій землі «изсыпали домовую свою». Після пожежі 1750 р. останній «свавільно» збудував на вказаному місці шинок для продажу спиртних напоїв, хоча магістрат збирався звести тут гостинний двір, «как в оних магистрату данних крепостях повелевается». Крім того, І.Божич розпорядився перегородити («загородил и тем утесняет в обиду нашу напрасно») головну магістратську дорогу, «до замку идущую, на которой дороге издревле в торги торговые люди с разными продажными вещами возами становятся»<sup>36</sup>. Скаргу розглянув Генеральний військовий суд за присутності представників міського правління та полкової канцелярії. Цікаво, що інтереси чернігівського самоврядування перед судом і гетьманом представляв та захищав не службовець магістрату, а спеціальний «поверенный» – козак З.Котляревський. Було зазначено, що

«за причинение нам нижайшим от полковника Ивана Божича обидь [...], за крайним нашим убожеством и за другими нуждами нашими самим было бить челом невозможно, чего ради [...] и по тому нашему иску поставлено от него, войта черниговского Козьмы Каневского, поверенной казак сотни Сенчанской Захария Котляревского, котрому поверяем, и что он, Котляревский, учинит, мы прекословить в том не будем»<sup>37</sup>.

<sup>32</sup> Там само. – Арк.100–100 зв.; Ф.51. – Оп.3. – Спр.11 609. – Арк.1–2.

<sup>33</sup> Там само. – Ф.1673. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.1–4; Ф.269. – Оп.1. – Спр.360. – Арк.1–4; Спр.970. – Арк.1–6.

<sup>34</sup> Там само. – Ф.1673. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.4.

<sup>35</sup> Там само. – Спр.6. – Арк.55.

<sup>36</sup> Там само.

<sup>37</sup> Там само. – Арк.71–72.

Гетьман засудив дії І.Божича й у листопаді 1751 р. видав ордер, яким застеріг його та козацьку старшину від подібних учинків<sup>38</sup>. Проте вже в липні наступного року Чернігівський магістрат знову клопотався про те, що його скарги, незважаючи на домагання повіреного, не розбиралися<sup>39</sup>.

У 1756 р. райці І.Бардадим, І.Макотрик, Я.Белявський, М.Широгородський та М.Рак скаржилися на полковника І.Божича, який заборонив їм ловити рибу в міських озерах:

«Ездили сего мая 16 дня 756 году мы к магистратским озерам, а именно к Галицу, Кривому и Глушцу для започивания оных озер [...], и в тот же раз, неведомо с какой причины, прибежало туда многое число солдат и взяли нас оные солдаты под караул, где мы под караулом и содержались, а потом призвал нас полковник Божич пред себе и спрашивал нас, кто нам повелел те озера котить (?); ответили, что велено з магистрату, яко магистратовые, то оный Божич розсердясь, бранил нас всякими непотребными словами и сказывал нам тех магистратских озер не котить (?) и рыбы в них не ловить, велел нам прочь от них отойти»<sup>40</sup>.

Понад сімдесят років тривала боротьба між магістратом і полковою старшиною за міські луки. У 1753 р. чернігівські урядники просили вйта К.Каневського «искать своими деньгами и приложить в том своего особливо-го труда, чтоб конечно оной луг с хутором выискать»<sup>41</sup>. Того ж таки року магістратська старшина відправила до Генерального військового суду рапорт, в якому зазначалося, що в 1690 р. міський луг було надано «к прокормлению государевых лошадей», а згодом він опинився у власності чернігівського полковника,

«и от того времени, как прежде бывшие полковники и коменданты, яко то Богданов, Измайлов, без всякой им отдачи точно по комендантству тем лугом меским завладели неправильно, так и нынешний господин полковник и комендант по комендантству же владеет и користуется неправильно и напрасно, на котором лугу и хутор устроил, где разный скот содержится и сена немало накашивается, и потому яко оно-го лугу иском до магистрату вести подлежит, дабы оной и вовсе утратиться не мог, яко и так за не иском тому прошло уже время немалое»<sup>42</sup>.

І.Божич у 1757 р. відправив ордер до Генеральної військової канцелярії, в якому зазначив, що буцімто сіножать за річками Десною та Прорвою «с построенным на ней футором есть ранговая, владельческая»<sup>43</sup>. Зрештою справу було передано до Малоросійської колегії, яка у серпні 1765 р. винесла вердикт про повернення місту цієї земельної ділянки<sup>44</sup>.

<sup>38</sup> Там само. – Арк.63–64; Ф.269. – Оп.1. – Спр.4311. – Арк.4–8.

<sup>39</sup> Там само. – Ф.1673. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.94–94 зв.

<sup>40</sup> Там само. – Арк.126.

<sup>41</sup> Там само. – Арк.104.

<sup>42</sup> Там само.

<sup>43</sup> Там само. – Арк.129–140.

<sup>44</sup> Там само. – Арк.144–146.



Скарги на І.Божича надходили до магістрату й від ремісників. Так, кравець І.Мазилів «сказал в магистрат, что паробок его Костя Стефанов работал у полковника два дня сего ноября восьмого и девятого дней, а работали де двое зайцовых хутры подшили девкам без платежа». Кравець Ф.Перевузниченко також зазначив, що працював на І.Божича разом з іншим майстром, «чинили одежду, зробил две хутри зайцевых з другими мастеровими», але грошей за це не отримав. Швець М.Товпиґа скаржився, що «в великий пост сего году пришли к нему, Товпиґу, два казака из солдатом в дом из младшим шевским Алексеем Негодиным и, взяв его в дом полковничой на работу, где он, Товпиґа, работал два дня, и за ту работу ему ничего не заплачено»<sup>45</sup>. У 1752 р. до магістрату надійшла скарга від цехмістра різницького цеху Г.Лопати з проханням звільнити їхній «братський» двір від постою, де за наказом чернігівського полковника мешкав городовий отаман В.Шоптій<sup>46</sup>.

Порушення давніх привілеїв спричинив і відомий універсал гетьмана К.Розумовського від 6 липня 1761 р., який заборонив міщанам займатися ґуральництвом «и шинковать напоем домовым и иностранным»<sup>47</sup>. Правовий акт, зокрема, застерігав:

«Во всех малороссийских маетностях, как наших урядовых гетманских и собственных, так духовных и мирских владениях, имеют только винокурни самим владельцам и казакам, которые свои грунты и лесные угодия имеют, а попам, купечеству и всему посполитому народу накрепко всем запрещается винокурение и шинкование имеют, но первые должны содержание свое иметь от парадии, другие промыслы для своего пропитания от купечества, а последние от земледелия и скотоводства»<sup>48</sup>.

Заборона викликала обурення серед населення міста та появу численних скарг. Чернігівський сотник П.Посудевський рапортував до полкової канцелярії про те, що міщани «во исполнение того универсала ни каковых подписов не дали и производимого ими винокурения не оставили, но все де оные производят, называя себе шляхетством и изчисляясь з владельцами»<sup>49</sup>. 9 серпня 1761 р. Чернігівський магістрат надіслав лист до полкової канцелярії такого змісту:

«Мы, ниже подписавшиеся, дали сию нашу в магистрат Черниговский подписку в том, что высокоповелительный [...] универсал о учреждении в Малой России винному курению, постановления июля 6 дня состоявшийся и с полковой Черниговской канцелярии того же июля 21 дня при письме копию присланный, в оном магистрате слушали, и по оному надлежащее исполнение чинить должны, а при том имеем

<sup>45</sup> Там само. – Арк.127–128 зв.

<sup>46</sup> Там само. – Арк.69.

<sup>47</sup> Там само. – Ф.108. – Оп.2. – Спр.624; Спр.630; Спр.1824; Ф.269. – Оп.1. – Спр.3800.

<sup>48</sup> Там само. – Ф.108. – Оп.2. – Спр.624. – Арк.2 зв.

<sup>49</sup> Там само. – Спр.630. – Арк.1а.

мы о дозволенни нам того винного курения и шинкования со всем здешним мещанством в силе жалованных в магистрат Черниговский высокомонарших грамот и поданных королевских привилегиев искать у его ясно вельможности высокомилостивого разсмотрения и определения, в чем и подписываемся»<sup>50</sup>.

Крім магістратської старшини та міщан клопотання підписали війти магістратських сіл. Це зумовило появу на прохання полковника І.Божича 14 серпня 1761 р. гетьманського ордера, яким наказувалося «ежели до ныне помянутые мещане черниговские вино курить не перестали, то приказать во всех оных Черниговского магистрату урядников и мещан котлы, ведра та и шинки иметь запретить, поступая во всем по силе того нашего универсала»<sup>51</sup>. Однак ремствування не вщухали, тож 2 жовтня того року К.Розумовський видав ордер, яким скасувався попередній універсал у частині, що торкалася гуральництва міщан:

«онье мещански урядники и сами мещане по запрещении им того винокурения и шинкования никакого попечения к заведению полезных себе купеческих промыслов не имеют, и много поданными нам от всех почти городов доношениями просят о дозволении им по прежнему винокурения и шинкования представляя, что он без того в снабдении и пропитании своем крайнюю дознают нужду [...], того ради покуда особенное наше о их купеческих промыслах учреждение воспоследует, дозволяем ныне как в городах, где есть магистраты, так и в других свободных войсковых городах и местечках, шинкование горелкою и другими напитками по прежнему иметь до воследования о том точного постановления»<sup>52</sup>.

Право виготовляти горілку міщанам було повернуто, але надалі, у зв'язку з постійним зростанням цін на зерно, уживалися заходи щодо обмеження винокуріння. Так, у лютому 1765 р. П.Румянцев наказав Чернігівській полковій канцелярії дотримуватися гетьманського універсалу 1761 р., оскільки «продажа хлеба час от часу дороже бывает»<sup>53</sup>.

Заради справедливості слід зазначити, що крім власне міщанських скарг до Генеральної військової канцелярії, а також на ім'я гетьмана надходили скарги на міських урядників і від представників козацької старшини. Зокрема впродовж 1759–1764 рр. канцелярія розглядала справу «о завладении в городе Чернигове мещанами тамошними магистратскими, урядниками разных казачьих дворов»<sup>54</sup>. Полковник І.Божич скаржився, що магістратом на «казачие и значковых товарищей дворы и грунта чинятся конфирмации [...], черниговских казаков привлекиши в цехи, насильно

<sup>50</sup> Там само. – Спр.624. – Арк.38.

<sup>51</sup> Там само. – Спр.630. – Арк.2 зв.

<sup>52</sup> Там само. – Спр.624. – Арк.7–8.

<sup>53</sup> Там само. – Спр.630. – Арк.3а – 5.

<sup>54</sup> Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16086.

оними владеют». Міський уряд спростував звинувачення, указавши, що козацькими землями він не володіє, а

«черниговских казаков в цехи насильно никогда не при-  
влекал и оними не владел и не владеет, и с них, казаков,  
никаких на нужды магистратские цеховые партикулярные  
деньги не собирал и не собирает, и как показано Посудев-  
ским (полковий сотник – Г.Д.), ни в тюрьмах, ни в погребях  
не сидят»<sup>55</sup>.

Магістрат підкреслював, що «все, что по злобе сотника представлено неправдоподобно, кои никогда от магистрата не бывало». Було створено слідчу комісію, до складу якої, зокрема, увійшов бунчуковий товариш К.Лизогуб. Саме на його вимогу городовий отаман Г.Плохута подав список міщан, які начебто заволоділи козацькими землями<sup>56</sup>. Утім остаточне рішення Генерального військового суду з цього питання невідоме.

Водночас Чернігівська полкова канцелярія звинуватила магістрат у захопленні козацьких дворів у с. Петрушині («завладении якобы разными магистратскими петрушинскими поданными казачих дворов, грунтов и прочих угодий»)<sup>57</sup>. У січні 1760 р. Генеральна військова канцелярія повідомила про це магістрат і зазначила, що «мужики города Чернигова в селе Петрушине на казачих плячах живут и грунтами казачими в отмену казачим указам владеют, а с оных же грунтов казачих чрез то мужичье владение служба казачья не происходит»<sup>58</sup>. Чернігівський війт Н.Шарий спростував звинувачення і зауважив, що село здавна належало магістрату. Водночас він наказав петрушинському війту І.Харитонову заборонити посполитим «добра нашего владельческие ими владения сеножати, гаи, срубы, поля пахотные [...] под разные владения и казакам тамошним в продажу и в замен» надавати, «как тот поданный магистрата Игнат Тушман завел в продажу казаку Семену Левоненку три гаи»<sup>59</sup>.

Отже протистояння між органами міщанської та козацької влади виникло щодо цехів, які юридично й організаційно були підпорядковані магістратам, а також на ґрунті забезпечення продовольством і підводами переїжджих та військовиків. Козаки займалися виробництвом та продажем горілки, торгівлею, що теж призводило до непорозумінь із містом. Негаразди у взаєминах було спричинено і протекціоністською політикою козацької влади. Численні магістратські скарги стали яскравим свідченням цього. Намагання гетьманського уряду спонукати магістрат і полкову канцелярію до конструктивного співробітництва не давали довготривалого позитивного результату. Причини протистояння виявилися настільки глибокими, що звичайними методами врегулювати ситуацію виявилось неможливим.

<sup>55</sup> Там само. – Арк.2 зв. – 3.

<sup>56</sup> Там само. – Арк.4, 9–11.

<sup>57</sup> Там само. – Ф.1673. – Оп.2. – Спр.40. – Арк.1.

<sup>58</sup> Там само. – Арк.2.

<sup>59</sup> Там само. – Арк.12.

Негативний загалом досвід співіснування у Чернігові станових за своєю природою міщанської та козацької управ наочно продемонстрував соціальну незбалансованість державної системи Гетьманщини, що неминуче підважувало її підмурки й послаблювало позиції в напруженому політичному протистоянні з сусідами. На прикладі Чернігова стає очевидним той факт, що спроби гетьманського уряду врегулювати стосунки між міщанською та козацькою спільнотами виявилися недостатньо ефективними.

## REFERENCES

1. Domanova, H. (2007). Vzajemvidnosyny Chernihivs'koho magistratu z het'mans'kym uriadom ta mistsevoiu kozats'koiu administratsieiu u druii polovyni XVII – pershii polovyni XVIII st. *Baturyns'ki chytannia, 2007*, 84–90. Nizhyn. [in Ukrainian].
2. Domanova, H. (2010). Diial'nist' Chernihivts'koho magistratu v sferi blahoustroiu mista. *Siverians'ki litopys, 1*, 9–15. Chernihiv. [in Ukrainian].
3. Domanova, H. (2017). Magdeburhii Chernihovo-Sivershchyny: istoriohrafichniy aspect. *Visnyk Chernihivs'koho natsional'noho pedahohichnogo universytetu im. T.H.Shevchenka, (145)*, 102–113. Chernihiv. [in Ukrainian].
4. Hoshko, T. (2002). *Narys z istorii magdeburz'kogo prava v Ukraini (XIV – pochatok XVII st.)*. Lviv. [in Ukrainian].
5. Hoshko, T. (2011). Shtrykhy do suchasnoi istoriografii istorii mist na magdeburz'komu pravi v Ukraini. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini, (21)*, 124–165. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Klymenko, P. (1926). Misto i terytorii na Ukraini za Het'manshchyny 1654–1765. *Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu Vseukrains'koi Akademii nauk, 7/8*, 1–36. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Kobyletskyi, M. (2008). *Magdeburz'ke pravo v Ukraini (XIV – persha polovyna XIX st.)*. Lviv. [in Ukrainian].
8. Kononenko, V. (2017). Mis'ke samovriaduvannia i kozats'ka administratsiia u Het'manshchyny XVII – pochatku XVIII st.: dzherela, istoriohrafia, mizhdystsyplinarni perspektyvy doslidzhennia. *Mizhdystsyplinarni humanitarni studii. Seriia: istorychni nauky, (3)*, 117–131. Kyiv. [in Ukrainian].

**HANNA DOMANOVA**

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,  
Department of World History,  
T.Shevchenko National University "Chernihiv Collegium"  
(Chernihiv, Ukraine), an\_and\_g@ukr.net

## CHERNIHIV MAGISTRATE DURING OF HETMAN K.ROZUMOVSKYI: PROBLEM OF THE RELATIONSHIP WITH THE LOCAL COSSACK ADMINISTRATION

*The article deals with the problem of relationship of Chernihiv magistrate with the local administration in times of Hetman K.Rozumovskyi. Inner contradiction of parallel functioning and interaction between bourgeois bodies of government and Cossack city administration in the city continued permanent conflicts. Particular attention is paid to a record keeping of the city government and also reports, orders, promemories, orders of the chancery of Hetman K.Rozumovskyi, General Military Chancery and Chernihiv regimental administration in the second half of*

*the 18 century, which give the opportunity to detail the main causes of the conflict between the government and officials of the magistrate. K.Rozumovskyi and General Military Chancery made attempts to manage relationship between the magistrate and Cossack power into the right direction. On the basis of archive resources it was revealed, in the second half of the 18 century conflict between the magistrate and the regimental administration extremely aggravated, which reached its climax for I.Bozhych. It is proved with documents that relationships between representatives of both governments were formed so that the magistrate had to constantly defend their rights as regimental chancery frequently broke current articles of Magdeburg law. The problems of provision and cart for travelers supplies which had to be solved together by Cossack and municipal power acutely occurred in the city. Also, there were the problems of violation of monopoly rights of bourgeois for doing crafts and trades as well as protectionist policy of Cossack administration.*

**Keywords:** Chernihiv, magistrate, regimental administration, General Military Chancery, reports, orders, complaints.



## СОБОРНІСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ТА РЕАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ (до 100-річчя проголошення Акта злуки)

*Об'єднання в одну соборну державу західних і східних українських земель увійшло в історію як Акт злуки. Ця подія стала однією з найвидатніших в історії Української революції 1917–1921 рр. На основі аналізу ґрунтовного історіографічного доробку, використання джерельного та мемуарного матеріалу автор висвітлює як генезу формування соборницької ідеї, так і реальну спробу її втілення в умовах завершення Першої світової війни, перетворення політичної мапи Центральної та Східної Європи. До головного фокусу дослідження потрапили події, пов'язані з виникненням Західноукраїнської Народної Республіки, її протистояння з Польщею, а також пошуки союзника у цій боротьбі. Наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. ним могла бути лише Велика Україна, репрезентована Українською Народною Республікою. Приділяється увага аналізу правових підстав та колізій, які підготували підписання Акта злуки 22 січня 1919 р.*

**Ключові слова:** соборницька ідея, Акт злуки, Українська революція 1917–1921 рр., Перша світова війна, ЗУНР, УНР.

В історії Української революції 1917–1921 рр., столітній ювілей якої Україна осмислює впродовж останніх двох років, дві дати, два моменти визначають її історичний сенс, є актуальними на багато десятиліть уперед – це проголошення державної незалежності 11 (22 за н. ст.) січня 1918 р., а рівно через рік у той самий день об'єднання в єдину державу західних і східних українських земель. Дати віншують апогей Української революції, прагнення народу до власного державного життя на своїх етнічних територіях. Важливість цих подій відчувається сьогодні з особливою гостротою, адже, як і тоді, ми ведемо війну із зовнішнім агресором, котрий намагається відірвати від нас наші суверенні території й загрожує державній незалежності. Суголосність у межах столітнього проміжку часу, наповненого великим числом масштабних подій, часу зі значною динамікою суспільних змін, – ще одне переконливе свідчення екстравагантності предмета нашої сьогоднішньої уваги. Тоді, 1919-го року, високо злетівши у своїх стремліннях, Українська Народна Республіка не змогла закріпити досягнення в боротьбі із зовнішніми силами, насамперед російськими більшовиками. Відновлення державності довелося чекати понад сім десятиліть, які коштували українцям неймовірних випробувань та втрат. Високий злет і гіркий присмак поразок спонукають не лише до врочистого відзначення цієї події, але й до глибокого осмислення її сутності, аналізу причин, які не дали реалізуватися ідеї незалежності та соборності століття тому.

У сучасній історіографії Української революції обидві дати – і ухвалення ІV Універсалу, і Акт злуки – підвалини, на яких вибудовується архітектоніка вивчення загальних проблем національних змагань, особливо тих аспектів, що стосуються історії державотворення, націєлогії та формування української політичної думки. Не секрет, що Українська революція вивчається переважно у вузьких хронологічних рамках 1917–1921 рр. Ця «вузькість» має свої певні переваги, змушує скрупульозно студіювати та аналізувати джерельний матеріал, відстежувати причинно-наслідкові зв'язки, докопуватися до таких деталей, які зовсім не потрапляють до поля зору дослідників, котрі працюють у великому хронологічному проміжку. У цьому сенсі історики мають значні напрацювання, здійснені за останні майже тридцять років. Пригадується, коли 1990 р. у зв'язку з підготовкою Народним рухом України живого ланцюга між Львовом і Києвом, до Інституту історії АН УРСР посипалися запити щодо коментарів про події січня 1919 р. та їх наслідки, я змушений був вишукувати і зводити окремі уривки зі спецфондівської літератури, щоб відтворити бодай фрагментарно ті реалії, і вже на їх підставі робити свої перші несміливі коментарі щодо необхідності докорінної зміни парадигми революції, наповнення її новим змістом.

Із того часу минуло майже три десятиліття. Вони не були втрачені українською історичною наукою, яка зазнала неабияких позитивних змін, наростила кадровий потенціал, відкинула радянську історичну догматику, збагатилася знанням світової історіографії. Тому і з вивченням проблем соборності ситуація докорінно змінилася. Можна сміливо говорити про існування сучасної розгалуженої історіографії проблеми<sup>1</sup>. Як стверджує відомий історіограф Я.Калакура, за останні два десятиліття «оприлюднено більше сотні узагальнюючих і монографічних досліджень, майже 350 статей, захищено декілька дисертаційних робіт, присвячених як Акту злуки, так і історії українського соборництва»<sup>2</sup>. Він називає, зокрема, прізвища В.Великочого, І.Гошуляка, О.Реєнта, Б.Савчука, до яких я додав би Р.Пирога, В.Смолія, В.Солдатенка, Т.Бевз, М.Литвина, О.Любовець, О.Павлишина, Р.Тимченка, В.Ткаченка та ін.<sup>3</sup>

Завдяки творчій роботі згаданих та інших дослідників проблеми вдалося детально відтворити і прописати широкий контекст зародження та генези соборництва. Відстежено вплив соборницьких прагнень на розвиток української суспільно-політичної думки, розкрито їх присутність у програмах політичних партій, описано реальні практики комунікації східних і західних українців, розділених державними кордонами. Нарешті відтворено та проаналізовано події від постановки питання про об'єднання двох частин України, майже 300 років відірваних одна від одної, Українською

<sup>1</sup> Калакура Я. Соборність України в інтер'єрі новітньої історіографії // Соборність України: історичний контекст і виклики сьогодення. – К., 2015. – С.35–50.

<sup>2</sup> Там само. – С.35.

<sup>3</sup> Див.: Проблеми соборності України в ХХ ст. – К., 1994. – 230 с.; Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.). – К., 1999. – 407 с.; Соборність як чинник українського державотворення. – К., 2009. – 229 с. Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). – К., 2009. – 467 с.

Національною Радою до затвердження об'єднання Універсалом Директорії та постановою Конгресу трудового народу України. Не є таємницею і наступний перебіг подій, несуголосність поглядів та дій керманчів УНР і ЗУНР, зрештою практична нереалізованість об'єднавчих декларацій. Однак це зовсім не означає, що ця сторінка вітчизняної історії перегорнута дослідниками й не потребує уточнень та нових інтерпретацій. Відомо, що не тільки минуле впливає на сучасність, але й подальший розвиток подій змушує змінювати наші погляди на минуле, особливо ті його періоди, які сьогодні нам здаються доленосними. Історія Української революції – невичерпне джерело для таких рефлексій, чи це стосується процесів державотворення, чи формування суспільно-політичної думки, чи поведінкових стратегій великих груп людей, чи фіксування в пам'яті окремих індивідів тієї або іншої події. Отже задум цієї, значним чином, ювілейної статті, полягає в тому, щоб, спираючись на здобутки сучасної історіографії, свідчення сучасників тих подій і документальні матеріали, розглянути в історичній динаміці й контексті процес формування та розвитку ідеї соборності, а разом із тим висвітлити реальне втілення його у життя в неймовірно складних умовах революції. На мій погляд, такий підхід виправданий тим, що в найближчому майбутньому буде великий попит не тільки на конкретно-історичний перебіг подій революційної доби, скільки на осмислення ідейного арсеналу, котрий використовувався Українською революцією. Насамперед це будуть ідеї державо- та націєтворення, демократії, парламентаризму, у тому числі соборності, як уособлення територіальної цілісності держави та способу формування нації, а у зв'язку з останнім – формування політики пам'яті, створення відповідних комеморативних практик та місць пам'яті. У цьому сенсі проблема соборності вимагатиме вивчення її у широкому хронологічному контексті й під найрізноманітнішими кутами зору, оскільки йдеться про глибинні підвалини національної ідеї, процес самоідентифікації українців та уявлення себе єдиною нацією. Очевидно, що питання про поразку Української революції теж ще не знято з порядку денного дослідницьких дискусій. На мою думку, перебіг підготовки та реалізації Акта злуки може наштовхнути на додаткові відповіді з цього питання.

Процес українського націєтворення – надзвичайно дискусійна й навіть контроверсійна проблема<sup>4</sup>. З одного боку, ще у середині 1990-х рр. в українській історіографії завдяки Я.Грицаку утвердилася думка про нормальність модерної української історії, її відповідність історіям сусідніх країн, а з іншого – до цього часу і в історичній літературі, і у засобах масової інформації можна прочитати, що процес українського націєтворення не є закінченим, що це нація, нібито «штучно складена» з двох частин – галицької й наддніпрянської за певних геополітичних умов, що Україна – начебто «штучний новотвір» і т. ін. Озвучені ідеї взято на озброєння російською пропагандою, постійно просовуються в публічний простір, їх не цурається й російська історична наука. Як приклад, розглянемо книжку відомого історика, радянського дисидента Р.Медведева «Розколота Україна». На перший погляд може

<sup>4</sup> Див.: Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – 352 с.

здатися, що автор намагається описати несуголосність різних українських політичних таборів, які в боротьбі між собою за владу часто забували про саму країну, неодноразово кардинально змінювали її курс, що в результаті породило величезні світоглядні проблеми у суспільстві, фрагментувало його на окремі частини. Але не все так однозначно. Насправді, читаючи працю, доходиш дещо іншого висновку. Авторське бачення України, в яке активно задіяна історія, полягає в тому, що це – молода держава, котра з'явилася на карті світу лише наприкінці 1991 р. із розпадом СРСР. До того ж вона неймовірно неоднорідна, складається аж із 12 регіонів, котрі мають свою власну історію та культуру. Ось, наприклад, що читаємо про Західну Україну:

«За останні 750 років Галичина ніколи не була суб'єктом, а лише об'єктом різних історичних маніпуляцій. Вона була не самостійним державним утворенням, а тільки частиною більш великих держав, які здебільшого ворогували з Росією. У галицьких українців не сформувалися власна аристократія, дворянство як соціальна верства і хоч який-небудь значний прошарок інтелігенції. Ким були галицькі українці в польському Львові? Працелюбним, але небагатим народом, позбавленим скільки-небудь яскравих лідерів [...] Національна самосвідомість галичан упродовж кількох століть формувалася відірвано від аналогічних процесів, які відбувалися в історичному ядрі нової української нації, яким було Лівобережжя і Правобережжя Дніпра (а зовсім не Дністра чи Бугу) [...] Польський або австрійський вплив тут був набагато сильнішим, навіть у порівнянні з культурним впливом Малоросії та інших частин України. Своєї ж власної культури (якщо не говорити про культуру побуту) галичани не могли створити [...] Між західними і східними українцями відчутні були й культурні, і релігійні відмінності. У Галичині практично не знайомі були з творчістю не лише Пушкіна, але й Тараса Шевченка. А як могли думати про єдність православні і греко-католики?»<sup>5</sup>.

Зрештою, стає зрозумілим, для чого автор так довго підводив свого читача до дуже короткого, можна сказати, куцою висновку. А він такий: «Тільки в атеїстичному Радянському Союзі Західну і Східну Україну змогли об'єднати в одну союзну республіку»<sup>6</sup>. Ось хто, виявляється, зробив Україну соборною! Дивно це читати у книзі колишнього радянського дисидента, антисталініста. Але часи змінюються – змінюються й погляди. Якщо Галичина, на думку Р.Медведева, ніколи не зазнавала російського впливу (очевидно, про москвофільство, щедро фінансоване Росією, автор не чув), то на сході – Слобідська Україна – «насправді є історичною областю Росії: це були прикордонні райони Російської, а не Польської держави»<sup>7</sup>. А де ж Україна? – запитає шокований читач. А її, власне, і немає. Те, що росіянин називає «ядром» нової української нації на берегах Дніпра, виявилось Малоросією: «Це історична

<sup>5</sup> *Медведев Р.* Расколотаея Украина. – Москва, 2007. – С.20–27.

<sup>6</sup> Там же. – С.28.

<sup>7</sup> Там же.

реальність, яка і дотепер жива в народній пам'яті, в його самосвідомості. І вона куди більш реальна, ніж, наприклад, Запорізька Січ»<sup>8</sup>. Тож не дивуймося, що весь південь України це – Новоросія, де, на думку автора, котрий посилається на «деяких етнографів», «почалося, але так і не завершилося формування певної нової етнічної спільноти, яка відрізнялась від населення як “класичної” Малоросії, так і, тим більше, Галичини»<sup>9</sup>. Зрозуміло, що спосіб історієписання, обраний Р.Медведевим, приводить його й до відповідних висновків. Автор щиро дивується, як можна створити єдину для всієї України історію, коли такої в неї не було, як не було й незалежної державності до 1991 р. Одночасно він стверджує, що українська національна ідея виявилася яловою, тому що Україна не пережила таких об'єднуючих процесів, як, наприклад, Німеччина чи Італія, адже С.Петлюра не був О. фон Бісмарком, а С.Бандера – Дж.Гарібальді.

Що на це скажеш? Такий спосіб думання характерний не лише для якогось одного автора. Це – дискурс викривленого дзеркала, через яке російська історіографія (не буде великої помилки, коли скажемо, і політична еліта, та зрештою більшість суспільства) розглядає сучасне й минуле України, відмовляючи їй у праві на власний шлях і вибір, а тим паче історію. Прочитую ще одного російського історика – А.Смирнова, автора книжки, яка побачила світ у Москві 2008 р., задовго до захоплення Криму та частини Донбасу, але чудово свідчить, що «проект Новоросії» ретельно готувався заздалегідь, принаймні вкладався в голови росіян. Ідея праці дуже схожа на попередню, але подана примітивно: Україна – це начебто міф, який не має історичного оперття.

«У сучасній українській історії не досліджується її фундаментальна проблема: як і коли Південна Русь перетворилась на Україну, а малороси Наддніпрянщини й русини Галичини стали українцями [...] Зовсім ігнорується пізніше виникнення української мови як російсько-польського діалекту [...] Замовчується або навмисно не помічається факт того, що і у XVII ст. південноруські землі зберігали ім'я Русі... Особливо наполегливо замовчується той факт, що терміни “Україна” й “українці” ніколи не використовувалися в Галичині, що багато віків, майже до XX ст., тут панували терміни “Мала Русь”, “Галицька Русь”, “Руське воеводство”, “русини”. Ретельно приховується факт колосального впливу на процес створення України й українців Австрії, Німеччини та особливо більшовизму. [...] В українській історичній науці практично повністю відсутня свобода слова й дискусій. Існують прямі заборони з боку Міністерства освіти і науки на дослідження цілих історичних епох. Наприклад, Київської Русі... Отже в такій важливій для суспільної свідомості науковій галузі, як історія, відсутні найелементарніші демократичні свободи. І, перш за все, свобода слова. Не дивно, що тут процвітає фальсифікація й корупція, заснована на клановості та зем-

<sup>8</sup> Там же. – С.38.

<sup>9</sup> Там же. – С.43.



ляцтві. Низький професійний рівень більшості українських істориків, які не стільки вивчають, скільки вигадують українську історію. Практично відсутні фундаментальні дослідження по всій історії України, адже неможливо написати історію України до ХХ ст., якої не було»<sup>10</sup>.

Отже бачимо співзвучність висновків в обох згаданих «наукових працях». Перепрошую за розлоге цитування, але воно показове: російська історіографія не визнає не лише самобутність розвитку українських революційних процесів, але й саму історію України, якої до ХХ ст. начебто «не було», її буцімто «вигадали» та «здійснили» сподвижники М.Грушевського, натхненні його «Історією України-Руси». Звичайно, ці твердження мало кого обходять. Але й у нас трапляються прецеденти, коли кваліфіковані історики не знаходять місця для України в історії, скажімо, ХІХ ст. Для них поодиноким аргументом історичності виступає наявність держави, яка і творить історію: видає закони, веде війни, примножує території, має свою грошову систему та місце на політичній карті. На мою думку, таке уявлення сильно збіднює історію, адже залишає поза її сторінками масу неймовірно цікавих і доволі складних суспільних процесів, щодо яких виявляються безсилями найпотужніші держави. Перша світова війна спричинилася до краху чотирьох імперій, докорінно змінила європейську політичну мапу, віддавши пріоритет невеликим національним державам. Не оминула вона й Україну, яка у цей час прагнула використати свій шанс. Наскільки вона була готовою й чому не скористалася з можливостей, що відкрилися, спробуємо розібратися у цій студії.

Як правило, генеза ідеї соборності у сучасній українській історичній літературі починається з цитування маніфесту Головної руської ради, першої української політичної організації Галичини, в якому 10 травня 1848 р. було заявлено:

«Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільонів виносить, з котрого пілтреття мільона землю Галицьку замешкує. Той нарід бил колись самодільний, рівнался в славі найможнійшим народам Європи, мал свій письменний язик, свої власні уставаи, своїх власних князів, – одним словом: бил в добрім биттю, заможним і сильним»<sup>11</sup>.

Цитуючи цей документ, ми насамперед повинні задуматися над тим, що могло лежати в основі такої декларації. Галичани в першій половині ХІХ ст. дійсно називали себе «русинами», але ніколи не вживали назви «малороси». На Наддніпрянщині народ ніколи в ХІХ ст. не називав себе «русинами». Тоді звідки відчуття спільності? Двісті років Галичина й Наддніпрянщина перебували в різних державно-політичних системах, мали різні конфесії та

<sup>10</sup> Смирнов А.С. История Южной Руси. – Москва, 2008. – С.7–10.

<sup>11</sup> Цит. за: Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914: На підставі споминів. – Л., 1926. – С.21.

були позбавленими в першій половині XIX ст. достатньо потужних засобів для комунікації. Почуття такої спільності повинно було бути глибоко закоріненим у глибинних пластах історичної свідомості, мало спиратися на якийсь альтернативний «малоросам» і «русинам» етнонім, однаково близький як наддніпрянцям, так і галичанам, що покривав та об'єднував територію їх проживання. Немає сумніву, що таким етнонімом могла бути лише «Україна». Саме ця й тільки ця назва була однаково близькою обом гілкам народу, у сакральній формі «території-народу» вона була глибоко вкорінена в популярну культуру, пісенну творчість. «Гей, у лузі червона калина, гей, похилилась, чогось наша славна Україна, гей, засмутилась», – співали на сході та на заході. У народній пісенній та епічній творчості сакральна Україна завжди уявлялась як єдине тіло «від Сяну до Дону». Образ «скривдженої» України та православної віри, необхідність її «оборони» надихав козацькі полки Б.Хмельницького. Зрештою, цей образ мав ще давніше походження. Уперше, як відомо, він згадується в Іпатіївському літопису під 1187 р., у зв'язку з трагічною смертю князя Володимира Глібовича, за яким «Україна много постана»<sup>12</sup>.

Блискучий аналіз уживання літописцями назви «Україна» здійснив С.Шелухин<sup>13</sup>. Я не збираюся переказувати цю працю, зверну лише увагу на те, що, на переконання її автора, цей термін уживався як щодо Наддніпрянщини, так і Галичини й інших регіонів. Він, як жоден інший, є соборним. Абсолютно не має значення, що термін «Україна» у середньовіччя та ранні модерні часи не використовувався як офіційна назва держави. Він відігравав іншу роль, служив мірилом уявлення себе як спільноти. Це одночасно й територія, і народ. Тому «Україна» плаче чи радіє. С.Шелухин визначає її як народну назву етнографічної території в її соборній цілості<sup>14</sup>.

У народних уявленнях «Україна» не має чітких конкретних ознак, це узагальнюючий образ, часто образ матері, яка журиться, опікується своїми дітьми («Зажурилась Україна, що нігде прожити, витоптала орда кіньми маленькїї діти»). Звідси вже зовсім один крок до образу Матері-Батьківщини та уявлення себе як її дітей, тобто єдиного народу. Ретельно опрацювавши Іпатіївський літопис, С.Шелухин дійшов висновку, «що соборна цілокупна назва “Україна” відноситься до цілої етнографічної території, землі українського народу, до його історичних земель»<sup>15</sup>. Аналіз західних джерел XVII–XVIII ст. дозволив дослідникові зробити висновок, що «Україна в усіх часописах трактується як окрема земля з своїми окраїнами, пограниччями і межами від Татарії, Московії, Польщі і з окремим населенням, яке являє собою окрему націю»<sup>16</sup>.

М.Грушевський дотримувався дещо іншої думки. Він теж уважав, що термін «Україна» був народним – на відміну від «Руси», більше книжної

<sup>12</sup> Див.: Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т.1. – К., 1992. – С.172.

<sup>13</sup> Див.: Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Дрогобич, 1992. – 248 с.

<sup>14</sup> Там само. – С.139.

<sup>15</sup> Там само. – С.141.

<sup>16</sup> Там само. – С.225.

назви, принесеної норманами. Україною називалися території на південь від Києва: Подніпров'я – земля козаків. Але коли «Україна звела свої війни з польським панством і виграла свою боротьбу за Богдана Хмельницького, стала вона головою, центром, представницею цілої української землі від Карпат і до Дону, і під Україною стали розуміти не тільки козацькі сторони, а весь український народ»<sup>17</sup>. Схожої думки дотримувався І.Франко, коли у статті «Ukraina irredenta» стверджував, що 60-ліття козацьких воєн, яке розпочалося тріумфом Б.Хмельницького під Жовтими Водами, а закінчилося поразкою І.Мазепи під Полтавою, породило масову українську національну свідомість, «і се був цілий історичний плюс тих війн»<sup>18</sup>. Однак обставини, що склалися, стали на заваді її розвитку.

Після 1654 р. за Лівобережжям закріплюється назва Малої Русі або Малоросії. Поширення терміна у XVIII ст. тісно пов'язувалося з постаттю ректора Києво-Могилянської академії Ф.Прокоповича, який став прибічником Петра I й ідеологом модернізації Російської імперії. Однак похідне від цієї назви окреслення – «малорос» – ніколи не виступало як етнонім, а швидше як термін для визначення політичної лояльності частини українців до імперії Романових, тому й не могло стати об'єднуючим соборницьким поняттям, залишаючись суто регіональним, допоки геть не зійшло зі сцени під впливом зростання національної свідомості. Отже соборність українських земель має глибоке історичне підґрунтя, спирається на правічне самоусвідомлення народу як органічної цілості території та етносу.

Після Великої Французької революції поширення її ідей Європою, поєднання етнічного з територіальним стало підставою для формування національного ідеалу, покладалося в основу модерної національної ідеї. У першій половині XIX ст. на континенті все ще домінували імперії, але паростки національного давали про себе знати. Відновлення української держави – «української Речі Посполитої» – у сонмі слов'янських народів стало політичним кредо кирило-мефодіївців. Згаданий вище маніфест Головної руської ради від 10 травня 1848 р. засвідчив пробудження національної свідомості й ототожнення українців-галичан як одного народу з наддніпрянськими українцями. На думку І.Франка, це відбулося завдяки впливу «оживляючих ідей з України, що під Росією»<sup>19</sup>. Він виділяв три фази розвитку таких впливів відповідно до розвитку самого українства в Росії. Перша розпочалася в 1820-х і тривала до початку 1850-х рр. (Галичина читає твори І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, М.Максимовича). Другу фазу І.Франко пов'язував із поширенням на Галичині думок кирило-мефодіївців. Важливу роль у цьому процесі відіграло знайомство галичан із творчістю Т.Шевченка, яке згодом переросло в культ поета на галицьких землях. П.Грабовський відзначав, що саме «з творами Шевченка вперше проникли з Росії в Галичину кращі

<sup>17</sup> Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть // Великий українець. – К., 1992. – С.64.

<sup>18</sup> Будівничий української державності: Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / Упор. Д.Павличко. – К., 2006. – С.165–166.

<sup>19</sup> Там само. – С.168.

віяння визвольної епохи» і «вперше відбулось на ґрунті цих віянь справжнє братерське єднання між Австрійською і Російською Руссю»<sup>20</sup>. І.Франко вважав, що ця фаза «принесла немаловажні користі для Галичини, посунула розвій галицько-руської інтелігенції значно вперед [...] безповоротно рішила побіду народної мови над старим галицьким макаронізмом»<sup>21</sup>. Дослідники відзначають, що культурно-освітнє і громадське життя в Галичині у другій половині XIX ст. розвивалося під могутнім впливом Шевченкового слова, але особливу роль відіграли ідеї М.Драгоманова. Із ним І.Франко пов'язував третю фазу впливів<sup>22</sup>. Діяльність цього вченого, його заклик до українців «жити по своїй волі на своїй землі» знаменували перехід українства від культурництва до політичної боротьби. Він же ще раз сформулював соборницький ідеал: «Україною ми звемо всю сторону від верху р. Тиси в теперішнім Венгерським королівстві, на заході сонця, до р. Дону на сході й Кубанську землю в теперішнім Російським царстві; від верху р. Нарєва на півночі до Чорного моря на півдні – усю ту землю, де гурт народу говорить українською мовою»<sup>23</sup>. На думку М.Грушевського, місія М.Драгоманова – це ціла епоха в українському житті.

Із кінця XIX ст. зусиллями І.Франка, Лесі Українки, В.Стефаніка, О.Кобилянської, М.Коцюбинського формувалася єдина українська художня література, героями якої ставали як наддніпрянці, так і галичани. Активно розвивався процес становлення єдиної української літературної мови. Усе це відбувалося хоч і повільно (адже активно гальмувалося асиміляційними впливами росіян та поляків), але невпинно. До того ж зовнішні ворожі обставини прирікали наддніпрянців і галичан до спільних дій.

У другій половині XIX ст. українська інтелектуальна еліта, добре розуміючи всю небезпеку бездержавного існування народу та поділу його території між різними державами, докладала чималих зусиль для взаєможивлення культур наддніпрянських і галицьких українців. Валуєвський циркуляр (1863 р.) та Емський указ (1876 р.), спрямовані на витіснення української мови з публічного простору, неймовірно підвищили статус Галичини в очах українців-наддніпрянців. З ініціативи О.Кониського, Д.Пильчикова та за фінансової підтримки Є.Милорадович (Скоропадської) 1873 р. у Львові було створено Літературне товариство імені Шевченка. Згодом реорганізоване в наукове, воно впродовж кількох десятиліть виконувало функції національної академії наук, здійснювало підготовку української наукової еліти, створювало і друкувало журнали та книжки, поширювало гуманітарні знання по обох берегах Збруча. Заходи товариства були надзвичайно важливими для побороювання москвофільських ідей та формування українського національного

<sup>20</sup> Галицьке слово. – 2013. – 25 жовтня.

<sup>21</sup> Будівничий української державності. – С.173.

<sup>22</sup> «Роки 70-ті і 80-ті в історії української свідомості були і назавжди лишаться часом переважного впливу М.П.Драгоманова. Для тих 20-ти літ він є характеристикою, хоча, звісно, вплив його праці і думок триватиме далеко довше і ввійде в великій часті як основа всякого майбутнього програму роботи на українським ґрунті» (див.: Там само. – С.174).

<sup>23</sup> Україна: Антологія пам'яток державотворення Х–XX ст.: У 10 т. – Т.6: Змагання за українську ідею (від 60-х років до кінця XIX ст.). – К., 2008. – С.348.

дискурсу на Галичині. Не менш важливою й до сьогодні недооціненою виявилася діяльність митрополита Андрея (Шептицького), який, очоливши греко-католицьку церкву, надав їй національного спрямування та фінансово підтримував українські громадські й культурні товариства. Можна згадати і про внесок Є.Чикаленка, котрий виділив значну суму (25 тис. руб.) на Академічний дім та кошти на навчання в 1904–1905 рр. української, переважно наддніпрянської, молоді у Львові.

У 1895 р. І.Франко у статті «Дещо про польсько-українські відносини» писав:

«Український народ, що налічує близько 20 мільйонів і займає великі простори від Сяну до Кубані, перебуває у вкрай ненормальному становищі. Історія останніх сторіч склалася так нещасливо для нього, що він відстав від своїх сусідів щодо розвитку як політичного і суспільного, так й інтелектуального. Поділений на дуже нерівні частини між двома могутніми державами, в одній з яких усіма засобами політичної влади і адміністративного свавілля утримується на рівні вегетування такою мірою, що навіть його мова там є недозволенним плодом. У другій користується, щоправда, опікою конституційних законів, але, позбавлений імущих і впливових верств, надто мало може з неї користувати»<sup>24</sup>.

Мислитель свідомо писав про один український народ, поділений кордонами імперій, але об'єднаний стратегією самозбереження та розвитку. Обставини змінилися, національна ідея вкоренилася на Галичині, котра стала «українським П'ємонтом», і тепер характерною особливістю цієї стратегії було те, що «ця частка українського народу має виконувати життєві функції за весь народ, повинна утворювати стільки цивілізаційного капіталу, скільки його потрібно на покриття бюджету усієї Русі-України»<sup>25</sup>. І вона це робила.

Із кінця XIX ст. соборність стала одним із наріжних каменів ідеологічних декларацій, програм, маніфестів новостворених політичних організацій. У 1891 р. молоді українські радикали у Відні, ревізуючи програму Української радикальної партії, писали, що політичні потреби «вимагають, щоби кожна народність, під загрозою загибелі, була зорганізована в самостійний політичний організм: новожитну централістичну державу»<sup>26</sup>. Народна рада, створена у Львові 1885 р., у своїй новій програмі 1892 р. проголошувала: «Ми, русини галицькі, часть народу русько-українського вище 20-ти мільйонного, маючи за собою тисячолітню минувшість історичну народу, що, утративши самодіяльність державну, боровся віками за свої права державно-політичні, а ніколи не зрікався і не зрікається прав самостійного народу»<sup>27</sup>. Програма Народної ради, котра ідейно спиралася на маніфест

<sup>24</sup> Там само. – С.143.

<sup>25</sup> Там само. – С.144.

<sup>26</sup> Українська суспільно-політична думка в 20 ст.: Док. і мат.: У 3 т. / Упор. Т.Гунчак, Р.Сольчаник. – Т.1. – [Б.м.], 1983. – С.14.

<sup>27</sup> Там само. – С.17.



1848 р., може розглядатись як перша поширена політична платформа національних дій. У ній шлося про необхідність вільного розвитку українців як самостійної слов'янської народності, конституційний захист її прав та інтересів, підйом з економічного «упадку», належні умови для греко-католицької церкви, розвиток народної освіти тощо. Практично в той самий час у Каневі, біля могили Т.Шевченка, члени новозаснованого таємного Братства тарасівців у своєму політичному маніфесті оголосили, що

«Україна була, єсть і буде завжди окремою нацією, і як кожна нація, так і вона потребує національної волі для своєї праці й поступу. [...] Для нас, свідомих українців, єсть один український народ. Україна австрійська і Україна російська однак нам рідні, і жодні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу, і аби була у нас моральна міць, то ні нас не зможуть відірвати від Галичини, ні Галичини від нас, бо ідеї, духу розірвати на два шматки не можна, як нічим не можна спинити Дніпрові течії: вона завжди опиниться у морі, які б перепони не були»<sup>28</sup>.

Наприкінці 1899 р. у Львові виникла Українська національно-демократична партія (УНДП), яка оголосила, що її ідеал – «незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну культурну державу». Образ єдиної, вільної, самостійної України «від гір карпатських аж по кавказькі»<sup>29</sup>, сформований М.Міхновським 1900 р., став загальноновизнаним національним ідеалом, на якому зійшлися політичні сили України початку ХХ ст. У наступні десятиліття ідея соборності залишалась інтегральним чинником і чи не єдиним недискусійним положенням програмних цілей усіх течій національно-визвольного руху. Сукупність усіх зазначених чинників на початку ХХ ст. призвела до помітних зрушень у самосвідомості, етнічними «малорос» і «русин» поступово зникли з української наукової та політичної літератури, їм на зміну прийшло універсальне визначення «українець».

Єдність народу «від Сяну до Дону» стала складовою української національної ідеї, проте існувало одне важливе «але». Питання територіальної єдності не було вирішеним, і навіть не виносилося у практичну площину. Від кирило-мефодіївців українці-наддніпряниці були федералістами, чії найсміливіші гасла не виходили за межі національно-територіальної автономії України в межах Росії. Те ж можна сказати і про українців-галичан. Скажімо, згадана вище програма УНДП розглядала об'єднання українських земель в одній державі як стратегічну перспективу, натомість ближче завдання полягало у створенні з Галичини та Буковини окремого краю у складі Австро-Угорщини. Саме на це завдання спрямовувалися головні зусилля партії. Проте це не заперечувало соборницького ідеалу. Відгукуючись на виникнення УНДП та її програму, І.Франко відзначав:

<sup>28</sup> Там само. – С.20, 23.

<sup>29</sup> Там само. – С.67.

«Ідеал національної самостійності в усякому погляді, культурнім і політичнім, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його здійснення, лежать просто-таки під ногами, і що тільки від нашої свідомості цього ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки»<sup>30</sup>.

Відомо, що «стежки», які топтали більшість політиків по обидва береги Збруча, були федералістськими, а це відкладало реальне об'єднання на далеку перспективу розпаду імперій. У реальність такого сценарію на початку ХХ ст. мало хто вірив. Однак рано чи пізно ідеї реалізуються, особливо коли для цього створюються сприятливі умови й обставини. Вони з'явилися, коли у справу втрутилася Велика війна.

\*\*\*

Початок воєнних дій не віщував Україні нічого доброго. Війна виявила, що українські території цікавлять обидві сторони. Росія розглядала їх як один зі способів «визволення під'яремної Русі» (тобто Галичини). Російська влада впродовж тривалого часу фінансово підтримувала москвофільський рух і робила на нього ставку з початком війни. Натомість Австро-Угорщина була не проти розширити свої володіння за рахунок Поділля й Волині, а Німеччина плекала плани відірвати Україну від Росії. Це були геополітичні розрахунки, в яких ніхто не переймався долею українців та не збирався створювати незалежну національну державу<sup>31</sup>. Більше того, російська влада з початком війни ініціювала нові гоніння на український рух, заборонивши й так слабку пресу, зокрема газету «Рада», місячник «Українська хата», «Літературно-науковий вісник», тижневик «Село». Захопивши Галичину, росіяни енергійно нищили українські громадські та культурно-освітні організації, шкільництво, пресу, переслідували греко-католицьких священників. Проте поразки на фронтах, економічні труднощі призупинили цей убивчий запал.

Німці та австрійці діяли в дещо інший спосіб. На початку війни вони фінансово підтримали лівих українських політичних емігрантів, котрі створили Союз визволення України, що розгорнув роботу серед етнічних українців в австрійських та німецьких таборах військовополонених. Програмні засади організації оберталися навколо гасел самостійності й соборності України. Її очільники сподівалися, що після поразки Росії вдасться створити

<sup>30</sup> Франко І. Поза межами можливого // Літературно-науковий вісник. – Т.ХІІ. – Л., 1900. – С.9.

<sup>31</sup> Галицький політик, публіцист, військовик С.Ріпецький писав: «Війна вибухнула по волі великих держав і кожна з них мала свої власні інтереси і плани. Зокрема, безпосередньою метою Центральних держав не було визволення російської України та створення української держави. Ніхто не хотів за Україну воювати та ніхто не виставляв на початку війни політичних цілей, зв'язаних з Україною» (див.: Ріпецький С. Українське січове стрілецтво. – Л., 1995. – С.54).

незалежну державу на чолі з монархом, яким бачили Вільгельма Габсбурга (Василь Вишиваний)<sup>32</sup>.

Перша світова війна створила небезпечний прецедент, спрямувавши великі маси українців до лав воюючих країн. На початку протистояння більшість національних політичних організацій підтримала «свої» уряди. Так, партія Галичини 1–2 серпня 1914 р. створили у Львові Головну українську раду, яка в маніфесті наступного дня закликала українців «одностайно виступити проти царської імперії у складі тої держави, в якій українське національне життя знайшло свободу розвитку»<sup>33</sup>. Подібним чином діяли українські політичні сили в Росії. Але з ходом війни ситуація почала змінюватися. Національне питання у другій її половині вийшло далеко за межі діяльності громадських і політичних партій. Воєнне протиборство докорінно змінило політичну карту Європи. По його завершенню зникли величезні імперії: Росія, Австро-Угорщина, Німеччина, що створило сприятливі умови для малих «неісторичних» народів реалізувати мрії про власну державність. Велика війна актуалізувала гасло «права націй на самовизначення», призвела до суттєвих зрушень у національній свідомості, обернулася низкою революцій. Американський історик М. фон Гаген вважає, що світовий конфлікт приніс українському рухові не лише нові випробування, але й нові можливості<sup>34</sup>. У тому числі для відновлення державності та реалізації соборницьких прагнень.

Падіння самодержавства в Росії, створення Української Центральної Ради знаменувало новий революційний етап в історії національно-визвольного руху. Ініціативи УЦР із відновлення державності, нехай і у формі національно-територіальної автономії, мобілізували під її крило величезні маси населення, змусили Тимчасовий уряд іти на поступки. Проголошення Центральною Радою Української Народної Республіки стало центральною подією Української революції 1917–1921 рр., логічним завершенням довготривалого національно-визвольного руху й, безперечно, мало колосальний вплив не лише на підросійську, але й на півдавстрійську Україну. 19 грудня 1917 р. член Української парламентської репрезентації у Відні Є.Левицький заявив, що «Галичина творить неподільну і нерозлучну спадщину української нації і тому може або в цілості остати при Австрії, або так само в цілості бути злучена з Українською Народною Республікою, що відповідало б найвищому ідеалові української нації»<sup>35</sup>.

Своїм IV Універсалом і позицією на мирних переговорах у Бресті з країнами Четверного союзу УНР твердо заявила про соборницьку перспективу державної політики. Українська делегація виступила з вимогою забезпечити

<sup>32</sup> Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). – К., 2001. – С.77.

<sup>33</sup> Левицький К. Українські політики: Сильветки наших давніх послів і політичних діячів. – Ч.1. – Л., 1936. – С.122.

<sup>34</sup> Хаген М., фон. Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи // Россия и Первая мировая война (Материалы международного научного colloquium). – Санкт-Петербург, 1999. – С.389.

<sup>35</sup> Цит. за: Кедрин І. У межах зацікавлення. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. – С.114.

територіальну цілісність країни, «приєднання до України Холмщини, Підляшшя й плебісциту в Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатській Україні»<sup>36</sup>. Отже вітчизняна дипломатія поставила руба питання про статус Східної Галичини, змусивши австрійську сторону укласти таємну угоду про створення окремого коронного краю. Проте влада Австро-Угорщини домовленостей не дотрималася (що все ж не порятувало її від поразки у війні та від краху імперії).

Із середини вересня 1918 р. на території Східної Галичини відбулася значна кількість публічних заходів, переважно зборів і народних віч, на яких українці протестували проти віддання в майбутньому їхнього краю під владу відроджуваної Польщі, вимагали негайної ратифікації Брестської мирної угоди та виконання її таємного додатку. Часто в резолюціях, які ухвалювалися, містився пункт про передачу Східної Галичини Українській Державі. «Коли Австрія не хоче нас мати при собі, нехай відпустить Східну Галичину Україні», – ішлося в резолюції народного віча у Старому Самборі 26 вересня 1918 р.<sup>37</sup> Водночас те саме віче висловило вимогу й до гетьмана П.Скоропадського, «щоб опер будову української державності на чисто українським правительстві і на народі сільським, і робітничим, а не на поміщиках, яко елементі переважно неукраїнським»<sup>38</sup>.

16 жовтня 1918 р. австрійський імператор проголосив перетворення Австро-Угорщини на союз національних держав. Ключовою в його маніфесті була теза про те, що «кожне плем'я на області, яку воно заселяє, творить свій державний організм»<sup>39</sup>.

Революція в Австро-Угорщині посилила сподівання українців Галичини на реалізацію права самовизначення, а факт існування державності на Великій Україні створював шанси до об'єднання нації. 6 жовтня 1918 р. на врочистому відкритті Державного українського університету в Києві велике враження на присутніх справив виступ депутата австрійського парламенту доктора Л.Цегельського, який, зокрема, наголосив: «Переповнене моє серце почуттям радості і тріумфу! Сьогодні положено найкращий камінець під будучину українського народу. Українська нація прилучилася до європейської культури, і це прилучення є найкращою запорукою, що Україна не загине. Я вірю, я певен в тому, що ви, браття, пригорнете й нас, галичан, до себе»<sup>40</sup>.

Не минуло й двох днів після імператорського маніфесту, як у Львові 18 жовтня 1918 р. виникла Українська Національна Рада (УНРада), що оголосила себе верховною владою, «конституантою сеї часті українського народу, яка живе в австро-угорській монархії, на цілій його етнографічній території»<sup>41</sup>. Тоді ж на засіданні новоствореного органу було заслухано

<sup>36</sup> Верстюк В. Українська Центральна Рада. – К., 1997. – С.239–240.

<sup>37</sup> Західно-Українська Народна Республіка: 1918–1923: Документи і матеріали. – Т.1 / Уклад. О.Ю.Карпенко, К.П.Мицан. – Івано-Франківськ, 2001. – С.140–141.

<sup>38</sup> Там само. – С.141.

<sup>39</sup> Див.: Там само. – С.175.

<sup>40</sup> Цит. за: *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т.2: Українська гетьманська держава 1918 р. – Нью-Йорк, 1954. – С.351.

<sup>41</sup> Західно-Українська Народна Республіка: 1918–1923: Документи і матеріали. – Т.1. – С.186.

доповіді С.Барана та Є.Левицького на тему «Чи нова держава має змагатися до злуки з Українською Державою над Дніпром негайно»<sup>42</sup>. Розгорнулася широка дискусія, що звелася до двох думок. Як повідомляла газета «Діло»:

«[...] одна, репрезентована соц. демократами і деякими з галицьких націонал-демократів, була за проголошенням безпроволочного прилучення австро-угорської України до державної України, друга станула на становищі референтів, що треба zorganizувати з австро-угорських земель окремиї державний організм, якого остаточну правно-державну будучність вирішить УНР як українська конституанта»<sup>43</sup>.

Більшість підтримала останню думку. Фактично це була позиція голови УНРади Є.Петрушевича, який уважав, що час для об'єднання ще не настав.

Наступного дня у Львові, у Народному домі, за присутності вповноважених від українських повітів Галичини й Буковини в кількості близько 2 тис. осіб Є.Петрушевич повідомив про рішення УНРади проголосити національну державу в межах українських етнографічних земель Австро-Угорщини<sup>44</sup>. При цьому голова посилався як на правову підставу такого проголошення на 13-й пункт відомої декларації президента США В.Вільсона та на маніфест австрійського імператора Карла I. Наприкінці зібрання слово взяв представник Української соціал-демократичної партії Галичини М.Ганкевич, який наголосив, що «домаганням і ціллю усіх українців є з'єднання усіх українських земель – між іншими українських земель австро-угорської держави – в одну державу, що ціллю наших національних змагань є з'єднина, вольна, самостійна українська республіка»<sup>45</sup>. М.Ганкевич належав до значно радикальнішої групи галицьких політиків, котрі критично ставилися до діяльності Української парламентської репрезентації у Відні, яка склала основу Української Національної Ради і фактично нею керувала (голова УНРади Є.Петрушевич очолював Українську парламентську репрезентацію).

Підштовхнути старших політиків до енергійних дій намагалася молодь. Із цією метою ще 13 жовтня 1918 р. львівські студенти провели велике віче, на якому по двогодинній жвавій дискусії було ухвалено резолюцію, котра насамперед підтримувала «невідкличне і справедливе домагання з'єднання всіх земель, заселених українським народом, в одну державну цілість, від нікого незалежну демократичну українську державу»<sup>46</sup>, а також критикувалася

<sup>42</sup> Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). – С.92.

<sup>43</sup> Див.: Західно-Українська Народна Республіка: 1918–1923: Документи і матеріали. – Т.1. – С.200.

<sup>44</sup> Постанова УНРади, датована 19 жовтня 1918 р., починалася так: «1. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, а зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини творять одноцільну українську територію. 2. Ся українська національна територія уконституїюється отсим як українська держава» (див.: Там само. – С.180–181).

<sup>45</sup> Там само. – С.195.

<sup>46</sup> Там само. – С.178.



Українська парламентська репрезентація за поміркованість та обережність. Однак УНРада не квапилася активізувати свої дії, у той час як поляки готувалися перебрати владу у краї.

Події кінця жовтня 1918 р. на Східній Галичині викликали активну реакцію в Україні. Як повідомляла «Нова рада», 16 жовтня засідання Українського національного союзу (УНС) провело вибори своїх представників до УНРади. Обраними були В.Прокопович, В.Чехівський, М.Корчинський<sup>47</sup>. Із незрозумілих причин вони не змогли виїхати до Львова, тоді голова УНС В.Винниченко надіслав 23 жовтня вітальну телеграму УНРаді, яка завершувалася побажаннями успішної праці та заявою про повну готовність УНС «піддержати змагане за наш спільний ідеал – об'єднання всіх українських земель в одно державне тіло». Схожого змісту телеграма надійшла до Львова від Чорноморської української громади з Одеси. У ній висловлювалося переконання, що за рішучими кроками галичан «піде об'єднання всіх українських земель від Сяну до Кубані в одно суверенне державне тіло»<sup>48</sup>.

Очевидно, доцільно задуматися над питанням, чому керівництво УНРади не поспішало з оголошенням об'єднавчого руху. Одну з відповідей дав Л.Цегельський пізніше, років через 25, у своїх спогадах. У 1918 р. він кілька разів бував в Україні, тобто бачив та оцінював події безпосередньо. Л.Цегельський уважав, що ситуація тут була непевною, гетьман не мав широкої соціальної підтримки, навпаки, українська інтелігенція була до нього в опозиції й готувалася до захоплення влади.

«При такому стані речей, провідники галицьких українців гляділи із справжньою журою на те, що діялося в Україні та постійно побоювалися там перевороту. По досвіді з прогнанням Центральної Ради більшовиками на переломі 1917–1918 рр. і на основі знання відносин в Україні, галицькі політики мали підставу думати, що всякий переворот у Києві скінчиться зайняттям України більшовиками [...] знаючи, яка завзята агітація йде проти гетьмана з боку українських соціалістів та жидівсько-російських комуністів, та знаючи, як нещиро відносяться до нього всякі “малороси” з буржуазії чи з великої полісти, галицькі лідери не вірили, щоб і гетьман вдержався. Особливо побоювалися вони перевороту в разі, як німецько-австрійські війська покинуть Україну. А на це якраз заносилося. Ясно було, що в разі революції в Німеччині німецька армія покине Україну. А тоді заколот і більшовицька інвазія були неминучі. Зв'язувати Галичину, будь-що-будь упорядковану та зорганізовану, з такою Україною, національно несвідомою, занархізованою та збільшовиченою – вважали ми крайнім ризиком, “скоком у темноту” [...] Ми воліли виждати як розвиватимуться події в Україні»<sup>49</sup>.

<sup>47</sup> Нова рада (Київ). – 1918. – 17 жовтня.

<sup>48</sup> Українське слово (Львів). – 1918. – 23 жовтня.

<sup>49</sup> Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, звязані з Першим Листопадом 1918 р. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1960. – С.29.

Отже поки існувала цісарська Австро-Угорщина, галицькі політики «тулилися» до Австрії, сподіваючись на допомогу останньої у творенні власної держави, але перед Віднем стояли власні, більш нагальні, проблеми, а польські політичні діячі впливали на австрійську владу набагато потужніше за українських.

28 жовтня 1918 р. у Празі проголошено про створення незалежної Чехословаччини, що знаменувало початок розпаду Австро-Угорщини. Того ж дня у Кракові було сформовано Польську ліквідаційну комісію, до якої мала перейти влада на Галичині від австрійської адміністрації. За її наказом повноваження галицького намісника графа К. фон Гуйна 1 листопада мав перебрати князь В.Чарторийський. Заходи Польської ліквідаційної комісії підштовхнули УНРаду до рішучих дій у Львові. 29 жовтня її львівський «виділ» вирішив зустрітися з намісником Галичини К. фон Гуйном і переконати його передати владу в руки УНРади. Той відмовився це зробити без наказу імператора. Наступного дня Л.Цегельський виїхав до Відня для зустрічі з тамтешнім відділом УНРади й головою австрійського уряду професором Г.Ламашем, щоб знову порушити питання про передачу влади. Їм було обіцяно, що «влада у Львові й Галичині буде передана Українській Національній Раді та що сьогодні ще виїде до Львова спеціальний кур'єр із цісарським письмом до намісника»<sup>50</sup>.

Ситуація була досить непевною, Австро-Угорщина розпадалася, народне віче у Загребі ухвалило резолюцію про створення Держави Словенців, Хорватів та Сербів, у Будапешті почалося збройне повстання, бунтували армія і флот, австрійський уряд Г.Ламаша, сформований лише три дні тому, переживав агонію, а тому очільники УНРади, побоюючись, що поляки можуть їх випередити й захопити владу, вирішили мобілізувати українські військові формування у Львові в ніч на 1 листопада 1918 р. До ранку вдалося встановити контроль над головними комунікаційними центрами міста: поштою, телеграфом, залізничними вокзалами, резиденцією намісника, ратушею, над якою замайорів синьо-жовтий прапор. 9 листопада УНРада утворила тимчасовий виконавчий орган влади – Державний Секретаріат, котрий очолив К.Левицький, а 13 листопада затвердила Конституцію, за якою новостворена держава отримала назву Західноукраїнської Народної Республіки, а Державний Секретаріат став її урядом. Однак уже надвечір 2 листопада в місті спалахнуло збройне протистояння з поляками, котре за кілька днів розгорнулося у справжню війну. Для перемоги у ній українцям бракувало сил і багато чого іншого, необхідного для повноцінного функціонування держави. Л.Цегельський, згадуючи про думки, які його бентежили в ніч із 31 жовтня на 1 листопада 1918 р., коли він повертався із засідання УНРади, де було остаточно схвалено рішення про захоплення влади, писав, що вірив в успішність перевороту, але мав сумніви щодо майбутнього:

«А що потім?.. З поляками почнеться війна, дець – я думав – на Посянні, на Холмщині... Це певне. Румуни також рушать на

<sup>50</sup> Там само. – С.41.

Буковину... А де наша армія? Де штаби? Де зброя? Де амуніція?.. Як пустити державну машину в рух? Де адміністраційні сили? Де залізничний, поштовий та телеграфний персонал? Звідки взяти грошей? Чим вести державу, а ще й війну?.. Тисячі думок вешталояся по голові. Безмежність завдання, що стояло перед нами, виринала ясно у моїй свідомості – серед тихої глухої ночі, коли я йшов пустими вулицями сам один. І серце щеміло не зі страху, а з непевності за будучину, зі свідомості слабості наших сил. Мені стало ясно, що переворот – це “забавка” в порівнянні з тим, що нас жде опісля. І мимоволі думки зверталися на Схід, до Києва, до матері городів наших, де я був тому п’ять тижнів, і де – я знав це позитивно – божевільні люди готували також переворот»<sup>51</sup>.

Л.Цегельський писав, що він був не поодиноким у своєму збентеженні. Усі розуміли складність становища і сподівалися на допомогу Києва. «Тільки одні надіялися на те, що гетьман якось вдержиться і допоможе нам, інші ж – більш соціалістично-радикальні та молодші – вірили, що “всяка революція – це вода на наш млин”, бо остаточно перемаже демократія і “самоозначення народів”»<sup>52</sup>. Отже обставини досить швидко змінювали спосіб думання українських галицьких політиків. Ще якихось десять днів тому вони не поспішали по допомогу до Києва, адже сподівалися на добру волю й силу Відня, який, на їхню думку, мав узяти під свій омофор нову українську державність.

31 жовтня 1918 р. газета «Діло» опублікувала статтю С.Барана з симптоматичною назвою «Відень чи Київ?». Могло б здатися, що автор вирішив оприлюднити через пресу ті думки, які він виклав на першому засіданні УНРади. Аж ні, ідея змінилася. С.Баран уважав, що проголошена у Львові українська держава занадто мала територіально й за кількістю населення, не вигідно географічно розташована, зі зруйнованою війною економікою аграрного типу, оточена сильнішими країнами, «не була би здібна до повного самостійного розвитку». А що ж тоді? Якою політик бачив імовірне майбутнє цієї держави? Залишившись у самостійному статусі, писав автор статті, вона швидше за все буде так чи інакше поглинена новоствореною Польщею, котра не приховує таких намірів, а це, своєю чергою, означитиме національно-культурне нищення українців. Висновок звучав категорично:

«[...] нема ніяких об’єктивних даних, що змушували би українців Австро-Угорщини до творення другорядної, засудженої на животіння української держави, або до злуки її в наддунайський державний союз. Для нас лишається, отже, тільки одно: всіма силами і всіма способами стреміти до з’єднання всіх українських земель, розділених досі кордонами, в одну державу, у вільну самостійну українську республіку. Ніякі страхіття, ширені деким серед нашого громадянства про слабкість державної України, не повинні бути перешкодою до здійснення цього великого клича нинішньої світової війни. Нехай нам

<sup>51</sup> Там само. – С.45–46.

<sup>52</sup> Там само. – С.47.

присвічують приміри слав'янських і інших народів, що розбивають кордони і лучать в одну державну цілість порозривані доси шматки своєї землі»<sup>53</sup>.

Далі С.Баран писав, що цю думку підтримує без винятку все галицьке українське селянство, а противиться їй віденський відділ УНРади. Треба згадати, що в ній склалася непроста ситуація. Після прийняття історичного рішення про відновлення української держави УНРада розділилася на три частини. У Львові залишилася найменша на чолі з К.Левицьким. Більшість її лідерів на чолі з Є.Петрушевичем перебувала у Відні й не могла дістатися центру Східної Галичини, адже Краків опинився в руках поляків. У цій ситуації у Львові наважилися на перші конкретні кроки, спрямовані в бік Києва: не просити об'єднання, а лише допомоги. 5 листопада туди виїхали вповноважені львівським відділом УНРади О.Назарук і В.Шухевич. Уже ввечері вони прибули на київський вокзал, звідки поїхали до гетьманської резиденції. Очільник Української Держави їх відразу прийняв, поставився прихильно й пообіцяв допомогу, але не відкриту, а приховану, оскільки не бажав вступати в конфлікт з Антантою і пряме воєнне протистояння з Польщею<sup>54</sup>. Гетьманська допомога мала складатися з 10 млн австрійських крон (2 млн доларів США), ескадрильї літаків, батареї гаубиць, двох панцерних автомобілів, кількох вагонів амуніції та військового спорядження. І головне, що пропонував П.Скоропадський прохачам, – направити на Галичину загін січових стрільців на чолі з Є.Коновальцем, якщо ті погодяться. Це був час, коли гетьман після таємної зустрічі з генералом П.Красновим, віддав наказ про підготовку федеративної грамоти. Тому для нього випав добрий шанс позбутися українського за настроями військового формування, адже контррозвідка доповідала про таємні зносини командування стрільців з очільниками УНС та про їхні плани антигетьманського повстання.

У Білій Церкві, куди з Києва поїхав О.Назарук, негайно зібралася стрілецька рада. Ідейною підвалиною формування січових стрільців була боротьба за незалежну соборну Україну. Вони також керувалися гаслом «Через Київ до Львова!», а тому рада «відкинула проект висилки до Галичини якої-небудь частини, виходячи зі становища, що січове стрілецтво, хоч походить з Галичини, зв'язане передовсім з інтересами Великої України, та що Київ важніший, чим Львів»<sup>55</sup>. О.Назарук, який зустрів чимало знайомих серед стрільців, залишився в Білій Церкві, а через кілька днів почалося

<sup>53</sup> Діло (Львів). – 1918. – 31 жовтня. Див. також: Західно-Українська Народна Республіка: 1918–1923: Документи і матеріали. – Т.1. – С.224–225.

<sup>54</sup> Оскільки ситуація була непевною, то й поляки побоювалися відкритої воєнної конфронтації з Україною. Про це свідчить лист Ю.Пілсудського генералові Т.Розвадовському щодо окупації Східної Галичини від 28 листопада 1918 р. Керівник Польської держави писав, що Антанта, згідно з останніми повідомленнями, не хоче визнавати Україну і прагне розглядати українське питання як частину російського, тому Східну Галичину й Буковину можна було б поділити між Польщею та Румунією, «але це в теорії, бо ми не впевнені, чи здійснення цього принципу буде підтвержене збройною силою там, де лежить джерело української справи, тобто у Києві» (див.: Західно-Українська Народна Республіка: 1918–1923: Документи і матеріали. – Т.1. – С.453).

<sup>55</sup> Назарук О. Рік на Великій Україні: Конспект споминів з Української революції. – Нью-Йорк, 1978. – С.8.

антигетьманське повстання. 22 листопада 1918 р. під Мотовилівкою відбувся вирішальний бій між загонами Директорії й вірними гетьманові військами. Повстанці оточили Київ, а від його штурму їх стримували лише німці.

Тим часом на Галичині розгоралась польсько-українська війна, яка почалася з боїв за Львів. Вони були надзвичайно важкими для українців, адже вояки, «переважно діти села», погано орієнтувалися в місті, тоді як польські повстанці, здебільшого львів'яни, добре знали міську топоніміку та «мали по своїм боці симпатію й поміч більшості населення»<sup>56</sup>. 9 листопада 1918 р. румунські війська вступили на територію Буковини. Укотре нагальним стало повернення до проблеми об'єднання з Великою Україною. Того ж дня УНРада, як уже згадувалося вище, створила уряд ЗУНР – Державний Секретаріат, а перед прийняттям його урочистої обітниць спеціальним рішенням наголосила на дорученні «поробити потрібні заходи для з'єдинення всіх українських земель в одну державу»<sup>57</sup>.

17 листопада 1918 р. на засіданні Державного Секретаріату несподівано з'явився І.Луценко, який, вітаючи ЗУНР, запевнив, що Україна допомагатиме Галичині, але просив не поспішати з об'єднанням, доки остаточно не з'ясується ситуація з гетьманською владою<sup>58</sup>. Які повноваження й від кого мав І.Луценко залишилося нез'ясованим, але очевидно, що цей епізод відіграв свою роль. Державні секретарі вагалися, їх стримувала як соціалістичність Директорії, так і гетьманове рософільство. Лише евакуація зі Львова 21 листопада знову підштовхнула уряд ЗУНР до контактів із Києвом. Через два дні у Золочеві було ухвалено ряд важливих рішень, у тому числі вислати місію у складі Л.Цегельського та Д.Левицького «до Великої України», щоб «дістати від неї поміч – головню штабовиків, фонди на ведення війни, тяжку артилерію, амуніцію і одяг для війська»<sup>59</sup>.

Ситуація в Наддніпрянській Україні була не менш складною, ніж на Галичині. Антигетьманське повстання охопило всю територію, гетьманська влада зберігалася лише в Києві. Як згадував Л.Цегельський, було незрозуміло, із ким доведеться мати справу: зі П.Скоропадським чи з Директорією. На телефонні дзвінки оточений Київ не відповідав, а Директорія відіслала до кордону у Волочиськ спеціальний поїзд, який доставив членів місії до Фастова, місця її перебування. Саме тут, після тривалих дискусій про форму об'єднання, було розроблено й підписано перший важливий документ, який відкривав дорогу до реального завершення «злуки». Це був так званий передвступний договір, в якому сторони зафіксували наміри про майбутнє об'єднання. Сам акт був коротким, складався з преамбули та п'яти пунктів. Перший проголошував «непохитний намір ЗУНР у найкоротшому часі увійти зі всією своєю територією і населенням в Українську Народну Республіку». Другий пункт фіксував зобов'язання УНР «прийняти всю територію і

<sup>56</sup> Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Нью-Йорк, 1970. – С.50.

<sup>57</sup> Там само. – С.45.

<sup>58</sup> Західно-Українська Народна Республіка: 1918–1923: Документи і матеріали. – Т.1. – С.273–274.

<sup>59</sup> Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні... – С.118.



населення Західноукраїнської Народної Республіки як складову частину державної цілості в Українську Народну Республіку». Уряди зобов'язалися реалізувати «державну злуку» найкоротшим часом (пункт третій). Наступна стаття договору передбачала, що ЗУНР, «з огляду на витворені історичними обставинами, окремими правовими інституціями та культурними і соціальними різницями окремішності життя на своїй території й її населення», отримує право на територіальну автономію, межі якої має визначити спільна комісія, а ратифікувати – законодавчі й урядові органи обох республік. П'ятий пункт повідомляв, що договір підготовлено у двох примірниках і він скріплений підписами чотирьох членів Директорії (за винятком відсутнього А.Макаренка) та двох членів галицької делегації<sup>60</sup>.

Місія повернулася на Галичину 7 грудня 1918 р. не лише з примірником передвступного договору, але й з 10 млн австрійських марок, гаубицями, кулеметами, рушницями, амуніцією, борошном і цукром. Разом із Л.Цегельським та Д.Левицьким прибули генерал М.Омелянович-Павленко, який очолив Українську галицьку армію, полковник Є.Мишковський та ще декілька штабних офіцерів. Невдовзі Наддніпрянщину відвідав секретар військових справ ЗУНР Д.Вітовський, а також почався процес ширшого товарообміну<sup>61</sup>.

Шлях до об'єднання було відкрито, але ніхто не міг сказати, наскільки коротким чи довгим він буде. «Найкоротший час» був невизначеним поняттям і міг розтягнутися на місяці. Обидві держави жили своїм власним складним життям. У документах Директорії за грудень 1918 р. не вдалося виявити жодних реакцій на передвступний договір. Перебравшись із Фастова до Вінниці, вона переймалася питаннями майбутнього ладу в УНР, обговорювала ідею Трудового конгресу, готувалася до переїзду в Київ. У декларації Директорії від 26 грудня 1918 р., яка визначала соціальні підвалини та головні напрями реалізації влади, не знайшлося нічого про соборність. У «Щоденнику» В.Винниченка за останній місяць того року на цю тему жодного слова, а 21 січня 1919 р. – лише коротка фраза, що «завтра має бути урочисте проголошення з'єднання Західної і Східної Українських республік у єдину Українську Народну Республіку»<sup>62</sup>.

Державний Секретаріат ЗУНР, натомість, кілька разів повертався до цього питання. 9 грудня 1918 р. Л.Цегельський мав двогодинний звіт про свою поїздку. «Загальне враження з нього було таке, що на Велику Україну важко рахувати, а навпаки, що вона може потягнути за собою Галичину в пропасть анархії, – згадував політик. – Мое звіттє повідомлення укріпило державних секретарів у думці, що треба числити тільки на свої сили, творити свою дисципліновану армію та упорядковувати Східну Галичину як окрему

<sup>60</sup> Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – С.67.

<sup>61</sup> 12 грудня Державний Секретаріат заслухав звіт Д.Вітовського про його поїздку на Наддніпрянщину й переговори щодо товарообміну. Було вирішено запросити представників Директорії до Тернополя та укласти відповідну угоду (див.: Західно-Українська Народна Республіка: 1918–1923: Документи і матеріали. – Т.2: Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси / Уклад. О.Ю.Карпенко, К.П.Мицан. – Івано-Франківськ, 2003. – С.50).

<sup>62</sup> Винниченко В. Щоденник. – Т.1: 1911–1920. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. – С.313.

адміністративну одиницю»<sup>63</sup>. Л.Цегельський констатував, що його доповідь було сприйнято «з однодушним одобренням», проте є підстави до сумнівів. У Державному Секретаріаті не було однастайності. Про це свідчила відставка К.Левицького, якого на посаді голови уряду змінив С.Голубович, а також спроба Д.Вітовського, котрий виступав за негайне об'єднання двох республік, установити військову диктатуру.

17 грудня 1918 р. на засіданні уряду обговорювалося питання про скликання нового складу УНРади, про підготовку спеціального «комунікату» до населення, та водночас було схвалено відзначити у цьому документі, що час на проголошення злуки з Україною прийде «аж тоді, коли ми осядемо у Львові, бо тоді зможуть взяти участь в нарадах всі члени Ради і тим самим виявлять волю загалу, а не лиш тих, що при теперішніх відносинах до Тернополя»<sup>64</sup>. Тобто Державний Секретаріат не поспішав, маючи надію, що Львів удасться відвоювати. Уряд ЗУНР не наслідкував взяти на себе таку ініціативу, очікував дообрання УНРади та повернення з Відня С.Петрушевича, а разом із тим намагався з'ясувати політику Антанти щодо колишньої Австро-Угорщини й, головню, Галичини. Були сподівання, що відновлена Польща не вийде за межі своїх етнічних кордонів, тоді у східних галичан з'являвся шанс отримати підтримку союзників. Та відразу ж поставало інше питання: чи визнає Антанта УНР? Позитивна відповідь на нього була сумнівною. Щоб з'ясувати ці моменти, до Парижа відрядили секретаря закордонних справ В.Панейка.

Проте й контакти ЗУНР та УНР не переривалися. Після остаточної перемоги антигетьманського повстання і вступу Директорії до Києва 18 грудня 1918 р. Державний Секретаріат удруге відрядив Л.Цегельського на Наддніпрянщину. Окрім питань про розширення товарообміну, у розмові останнього з В.Винниченком бул о обговорено проблему злуки. Позиція Галичини полягала в тому, що новообрана Українська Національна Рада має зібратися й затвердити передвступний договір, після чого необхідно створити спільну комісію, яка виробить детальний закон про об'єднання. В.Винниченко не заперечував проти такого плану дій, який потребував певного часу. Утім на поверхню вийшли чинники, які пришвидшили процес.

Насамперед частинам УГА не вдалося відвоювати Львів. Не вистачало зброї, боєприпасів та амуніції. Тому в армії міцніли об'єднувачі настрої. Їх виразником в уряді виступав Д.Вітовський. Схожі думки панували на місцях. У галицьких повітах у грудні 1918 р. розгорнувся масовий низовий рух із вимогами негайного об'єднання в єдину українську державу<sup>65</sup>. О.Павлишин в одній зі своїх статей наводить резолюцію жителів с. Жулин неподалік від Стрия, ухвалену 22 грудня. У підписаному 188 селянами документі констатовалося: «Ми, нижчепідписані, заявляємо і стверджуємо своїми підписами,

<sup>63</sup> Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні... – С.163–164.

<sup>64</sup> Західно-Українська Народна Республіка: 1918–1923: Документи і матеріали. – Т.2. – С.50, 52.

<sup>65</sup> Див.: Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.: У 2 кн. – Кн.2. – К., 2012. – С.182.

що ми не желаємо Західної окремої Української Республіки, а вносимо резолюцію, щоби Східна Галичина, Буковина і північна часть Угорщини, заселена українськими жителями, належала і стала сполучена разом з усіма українськими землями, а головною столицею признаємо місто Київ і его республіканське правительство в Києві»<sup>66</sup>. Автор вважає, що саме ця низова ініціатива підштовхнула керівництво ЗУНР до пришвидшення об'єднавчого процесу. Висвітлюючи прибуття УНРади у Станіслав 2 січня 1919 р., місцева газета «Нове життя» висловлювала надію, «що Українська Національна Рада мусить дати нашому народові своє авторитетне запевнення, свою згідну заяву, що соборна Україна творитиме одну Народню Республіку»<sup>67</sup>.

Фактично питання соборності стало ключовим у роботі реорганізованої УНРади, яка провела свою сесію 2–4 січня 1919 р. у Станіславі. Нібито справу було вирішено, але навколо форми об'єднання, її глибини та всеосяжності розгорілася жвава дискусія. Прихильниками повного злиття з передачею влади в руки Києва виступали селянські делегати, а також соціал-демократ С.Вітик, націонал-демократ Т.Старух, радикал П.Шекерик-Доників. Керівники Ради та уряду наводили аргументи на користь принаймні тимчасового збереження повноважень у своїх руках. Проект постанови про об'єднання виробила комісія закордонних справ УНРади, якою керував Л.Цегельський. Він і презентував проект на засіданні останньої 3 січня 1919 р. Делегати спочатку схвалили передвступний договір, підписаний місяцем раніше у Фастові, а після цього й постанову «Про злуку Західноукраїнської Народної Республіки з Українською Народною Республікою». Текст її був стислим. УНРада повідомляла про затвердження передвступного документа та доручення Державному Секретаріатові завершити укладання договору з урядом УНР. Однак до того часу, поки не зберуться Установчі збори об'єднаної республіки, законодавчу владу на території ЗУНР мала здійснювати УНРада, а виконавчу – Державний Секретаріат<sup>68</sup>. Постанову було схвалено одностайно й театральна зала готелю «Австрія» зустріла її вибухом овацій. «З грудей усіх приявних залунало грімке “Слава!”, а потім зірвався дійсний гураган оплесків, що тривав кілька хвилин. Чимало членів Ради і слухачів на галереях плакало, а всі – старі парламентарні бувальці – мали сльози в очах, – згадував пізніше один із делегатів. – Хтось із членів Ради, чи не д-р Трильовський, зачав “Ще не вмерла Україна”. Вся саля і галереї підхопили гімн єдиними устами і єдиним серцем»<sup>69</sup>. На цьому емоційному піднесенні засідання УНРади було закрито, а врочистості перенесено на вулиці Станіслава, де відбулися військовий парад і смолоскипна хода. У найближчі дні січня 1919 р. хвиля подібних акцій прокотилася багатьма містами Східної Галичини.

У Києві про рішення УНРади стало відомо того ж 3 січня 1919 р. з телеграми Д.Вітовського до С.Петлюри. 5 січня її надрукувала газета

<sup>66</sup> Цит. за: *Павлишин О.* Злука: від Фастівської угоди до Варшавського договору [Електронний ресурс]: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/01/22/153557/>

<sup>67</sup> Див.: *Західно-Українська Народна Республіка: 1918–1923: Документи і матеріали.* – Т.2. – С.140.

<sup>68</sup> *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. – С.67–68.

<sup>69</sup> *Цегельський Л.* Від легенд до правди: Спомини про події в Україні... – С.219.

«Нова рада». 16 січня у столиці УНР отримали офіційне повідомлення президії УНРади й Державного Секретаріату ЗУНР про ухвалу здійснити злуку. Утім середина січня була досить непротим часом в історії Директорії. Із північного сходу в Україну вдерлися російські більшовицькі війська, на півдні висадився десант Антанти. Сама українська територія нагадувала киплячий казан, який ніяк не міг охолонути після антигетьманського повстання. Соціальні та національні суперечності розділяли суспільство. До обставин об'єктивного характеру додавалися й суб'єктивні. До складу Директорії потрапили не одностайні, об'єднані спільною програмою дій, а представники різних політичних партій, нездатні до одностайних дій, та й без належного досвіду державного управління. Влада не могла визначитися з напрямками своєї зовнішньої та внутрішньої політики. Це засвідчила державна нарада, яка відбулася в Києві 16 січня. Вона фактично нічим не закінчилася, продемонструвавши лише поділ між учасниками на прихильників демократичної форми влади й радянської. Усі вагомні рішення відкладалися до Трудового конгресу, що мав виконати функцію передпарламенту УНР і відкриття котрого очікували з дня на день. За таких обставин проведення акції з об'єднання сходу й заходу України мало знизити градус напруги, додати оптимізму, а участь галицької делегації в роботі конгресу могла стати запобіжником від крайніх лівих рішень.

18 січня 1919 р. уряд УНР ухвалив призначити вчорастості на 22 січня, організацію свята доручити міністрові освіти, а на його проведення асигнувати 100 тис. крб.<sup>70</sup> Дата не була випадковою. Саме цього дня виповнювалася перша річниця проголошення незалежності УНР, а наступного – мав розпочати роботу Трудовий конгрес. 65 місць на ньому відводилося делегатам із ЗУНР, про що було повідомлено у Станіслав. Утім Державний Секретаріат вирішив посланців не обирати, а відрядити до Києва представницьку делегацію з 36 осіб. Очолив її віце-президент УНРади Л.Бачинський, а до складу ввійшли кілька державних секретарів, провідні галицькі політики. Було представлено також Буковину й Закарпаття.

18 січня 1919 р. столиця з почестями та особливим піднесенням зустрічала посланців ЗУНР. На залізничному вокзалі гостей під спів національного гімну вітав прем'єр-міністр В.Чехівський, почесна варта з січових стрільців. Прибулих поселили у «Гранд-готелі» – одному з кращих у місті, організували кілька екскурсій по історичних місцях та перегляд театральних вистав. Кияни надзвичайно тепло і з цікавістю зустрічали гостей, яких можна було легко визначити за святковим гуцульським вбранням. 21 січня о 21-й год. відбулася розширена нарада Директорії та уряду УНР із делегацією ЗУНР. На ній розгорнулося жваве обговорення остаточної форми об'єднання. У підсумку нарада вирішила дотримуватися формули передвступного договору, який залишав за ЗУНР право на самоуправління. Протокол Ради Народних Міністрів УНР підсумував:

<sup>70</sup> Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і мат.: У 2 т., 3 ч. – Т.1 / Упор. В.Верстюк та ін. – К., 2006. – С.197.

«З'єднання Укр. Нар. Республіки з Західною Укр. Нар. Республікою ухвалити»<sup>71</sup>. Ранком 22 січня члени Директорії підписали фінальний документ – універсал, який із боку УНР став правовою підставою Акта злуки.

Зважаючи на те, що готували його, очевидно, в останню ніч, текст виявився стислим: Директорія вітала український народ із великою історичною подією та фіксувала, що «однині воедино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина і Угорська Україна) і Наддніпрянська Велика Україна». Важливою правовою нормою документа було визнання, що об'єднання здійснюється «на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народної Республіки від 3-го січня 1919 року». Після цього залишалось лише врочисто оприлюднити ухвалені рішення в публічному просторі. Відповідно до київських традицій для цього було обрано Софійський майдан, де мало відбутися велике театралізоване громадсько-політичне дійство. Його режисуру доручили знаному театральному режисерові М.Садовському. При вході з вул. Володимирської на Софійську площу було споруджено тріумфальну арку, яку прикрашали герби УНР і ЗУНР. Опівдні під звуки оркестру майдан заповнили військові, які вишикувалися навколо пам'ятника Богданові Хмельницькому в каре, де розташувалися депутати Трудового конгресу, галицька делегація та урядовці УНР, включно з Директорією. Решту майдану і прилеглі вулиці заповнили кияни. У виконанні військового оркестру пролунав національний гімн. Перше вітальне слово оприлюднив голова галицької делегації Л.Бачинський, який запросив Л.Цегельського зачитати постанову Української Національної Ради й Державного Секретаріату про об'єднання. Згодом виступив голова Директорії В.Винниченко, а Ф.Швець зачитав текст Універсалу соборності. У різних частинах майдану читання дублювалося з імпровізованих трибун. Після цього архієпископ Агапіт із духівництвом відслужив молебень, а потім розпочався військовий парад. Наступного дня соборницькі документи затвердив Трудовий конгрес.

\*\*\*

У преамбулі до цієї статті вже констатувалося, що об'єднання не мало щасливого продовження і глибокої практичної реалізації. Ані ЗУНР, ані УНР не вдалося закріпитися на політичній карті повоєнної Європи. Вони не вистояли в боротьбі з більш сильними супротивниками, а їхні території на тривалий час окупували сусідні держави. Історики впродовж століття шукають відповідь на питання, чому так сталося? Якщо спробувати звести всі причини до спільного знаменника, то маємо визнати, що головна з них полягала у слабкості як одного, так й іншого державного утворення. Політичні лідери обох частин України не мали чіткої відповіді на виклики, які сформували світова війна й революція, а головне – не виробили спільного ідеалу майбутньої національної державності. У ході Української революції їх було

<sup>71</sup> Там само. – С.204.



запропоновано декілька, і до того ж доволі контроверсійних. Галичани боялися революційних зрушень, а наддніпрянці, навпаки, намагалися зануритися в них якомога глибше. Таке поєднання виглядало доволі штучним і лише викликало підозри один до одного, які з літа 1919 р. переросли у відвертий конфлікт. Варто погодитися з думкою О.Павлишина, що, ставши на шлях об'єднання силою обставин, обидві сторони не були готовими до конструктивної співпраці<sup>72</sup>. Не дійшовши порозуміння, не створивши спільного уряду, не зібравши в одних руках усі можливі ресурси, тодішні українські політики прирекли справу, яку очолили, на поразку. Єдине, що вони не змогли підважити, це була ідея соборності. Незважаючи на жодні перепони, вона продовжувала жити, посідаючи помітне місце в модерній українській суспільно-політичній думці<sup>73</sup>, виступаючи потужним ресурсом у боротьбі за незалежність уже в нових обставинах кінця ХХ ст.

## REFERENCES

1. Hagen fon, M. (1999). Velikaya vojna i iskusstvennoe usilenie etnicheskogo samoznaniya v Rossijskoj imperii. In *Rossiya i Pervaya mirovaya vojna (Materialy mezhdunarodnogo nauchnogo kollokviuma)* (pp.385–405). Sankt-Peterburg. [in Russian].
2. Hoshuliak, I. (2009). *Ternystyi shliakh do sobornosti (vid idei do Aktu Zluky)*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Hunchak, T. & Solchanyk, R. (Comps.). (1983). *Ukrains'ka suspil'no-politychna dumka v 20 stolitti. Dok. i materialy* (Vol.1). [in Ukrainian].
4. Kalakura, Ya. (2015). Sobornist' Ukrainy v interieri novitnoi istoriohrafii. In *Sobornist' Ukrainy: istorychnyi kontekst i vyklyky sohodennia* (pp.35–50). Kyiv. [in Ukrainian].
5. Karpenko, O. & Mytsan, K. (Comps.). (2001–2003). *Zakhidno-Ukrains'ka Narodna Respublika. 1918–1923: Dokumenty i materialy* (Vol.1–2). Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
6. Kasianov, H. (1999). *Teorii natsii ta natsionalizmu*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Kedryn, I. (1986). *U mezhakh zatsikavleniia*. Niu-York; Paryzh; Sidnei; Toronto. [in Ukrainian].
8. Kuras, I. & Soldatenko, V. (2001). *Sobornytstvo i rehionalizm v ukrains'komu derzhavotvorenni (1917–1920 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Medvedev, R. (2007). *Raskolotaya Ukraina*. Moskva. [in Russian].
10. Pavlychko, D. (Comp.). (2006). *Budivnychi ukrains'koi derzhavnosti. Khrestomatiia politolohichnykh statei Ivana Franka*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Pavlyshyn, O. (2019). *Zluka: vid Fastivs'koi uhody do Varshavs'koho dohovoru*. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/01/22/153557> [in Ukrainian].
12. Pavlyshyn, O. (2002). Obiednannia UNR i ZUNR: polityko-pravovi aspekt (kinet' 1918 r. – persha polovyna 1919 r.). *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Serii istorychna*, (37/1), 350–363. [in Ukrainian].
13. Pyrih, R. (Ed.). (2009). *Sobornist' iak chynnyk ukrains'koho derzhavotvorennia (do 90-richchia Aktu zluky)*. *Vseukrains'ka naukova konferentsiia*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Smirnov, A. (2008). *Istoriya Yuzhnoj Rusi*. Moskva. [in Russian].

<sup>72</sup> Павлишин О. Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект (кінець 1918 р. – перша половина 1919 р.) // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Вип.37/1. – Л., 2002. – С.341.

<sup>73</sup> Див.: Кедрин І. Соборність (з нагоди 60-ліття Акту 22 січня 1919 року) // Його ж. В межах зацікавлення. – Нью-Йорк, 1986. – С.113–120.

15. Verstiuk, V. (1997). *Ukrains'ka Tsentral'na Rada*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Verstiuk, V. (Ed.). (2006). *Dyrektoriiia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrains'koi Narodnoi Respubliky. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr. Dok. i materialy* (Vol.1). Kyiv. [in Ukrainian].
17. Verstiuk, V. (Ed.). (2012). *Narysy istorii Ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv* (Vol.2.). Kyiv. [in Ukrainian].

**VLADYSLAV VERSTIUK**

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,  
Head of the Department of History Ukrainian Revolution 1917–1921,  
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine  
(Kyiv, Ukraine), vverst@ukr.net

## **UNITY IN THE UKRAINIAN SOCIO-POLITICAL THOUGHT AND REAL POLITICS (To the 100<sup>th</sup> Anniversary of Reunion Act)**

*The article is devoted to the unification of the united state of the western and eastern Ukrainian lands, which entered into history as the Reunion Act (Act Zluky). This event was one of the most prominent in the history of the Ukrainian Revolution 1917–1921. Based on the comprehensive historiographic works and sources as well as memoirs, the author highlights both the genesis of the idea of unity and the real attempt to implement it in the conditions of the completion of the World War I and reformation the political map of Central and Eastern Europe. The study was focused on the events associated with the formation of the West Ukrainian People's Republic, its confrontation with the Poland, and the search for an ally in this struggle. In the conditions of the end of 1918 and the beginning of 1919, only the Great Ukraine represented by the Ukrainian People's Republic could have been that ally. Great attention is paid to the analysis of the legal grounds and conflicts that enabled the signing of the Reunion Act (Act Zluky) on January 22, 1919.*

**Keywords:** *idea of unity, Reunion Act (Act Zluky), Ukrainian Revolution 1917–1921, World War I, West Ukrainian People's Republic, Ukrainian People's Republic.*

## ПОЛІТИКА КРЕМЛЯ ЩОДО ІСЛАМУ У КРИМСЬКІЙ АСРР (1921–1928 рр.)

*Політика Кремля щодо релігій в роки так званого «соціалістичного будівництва» була наступально-репресивною, але набула істотних особливостей під час здійснення кампанії коренізації радянської влади на півострові, котра могла здійснюватися тільки у формі татаризації, тобто повернення на бік радянської влади мусульманського населення. У 1920-х рр. керівництво РКП(б) розраховувало залучити Туреччину до своєї сфери впливу, сподіваючись на розгортання світової комуністичної революції на мусульманському Сході. Із цією метою воно відокремило Кримський півострів від радянської України, створило автономну республіку і зробило спробу перетворити її на взірць для народів Сходу. Залишаючись по суті антирелігійною, політика Кремля щодо ісламу набула специфічних рис, які розглядаються у цій статті. Коли сподівання на «світову революцію» зникли, а відносини з Туреччиною стали прохолодними, реальна татаризація у Кримській АСРР припинилася звичним для Й.Сталіна способом: репресіями проти провідних кримськотатарських діячів. У науковий обіг уперше запроваджено документальні матеріали Державного архіву Автономної Республіки Крим, які встановлюють, чому політика, спрямована проти мусульманського духовництва, відрізнялася від політики, яку радянська держава впроваджувала проти представників усіх інших релігійних конфесій.*

**Ключові слова:** Крим, іслам, новий тюркський алфавіт, репресії проти кримських мусульман.

Питання, пов'язані з релігійною політикою радянської влади, що впроваджувалася у Криму в 1920-х рр., тісно переплетені з питаннями як внутрішнього, так і зовнішнього курсу уряду СРСР упродовж цього періоду. У радянській історіографії антирелігійна політика Кремля щодо мусульманського населення півострова розглядалася без урахування нюансів, специфіки ісламу й особливостей укорінення влади в його середовищі: постійно підкреслювалася «реакційна роль» мусульманського віровчення та духовенства<sup>1</sup>. Тим часом у перші роки нової економічної політики створена на півострові Кримська АСРР та її корінне населення користувалися особливою увагою Москви, що позначалося певною мірою й на ставленні до релігійних почуттів. Стратегічною метою В.Леніна та інших більшовицьких вождів було перетворення Криму на зразкову радянську республіку – як взірць

<sup>1</sup> Смирнов Н. Классовая роль ислама в Крыму: Доклад, зачитанный в Институте народов СССР 03.05.1931 г. // Воинствующий атеист. – 1931. – №8/9; Очерки по истории Крыма. – Ч. III: Крым в период социалистического строительства (1921–1941 гг.) / Под общ. ред. И.С.Чирвы. – Симферополь, 1964. – 222 с.; История мест і сіл Української РСР. – Т.26: Кримська область. – К., 1974. – 802 с.; Очерки истории Крымской областной партийной организации / Под ред. И.Чирвы, М.Акулова, В.Арбузова и др. – Симферополь, 1981. – 374 с.

для населення Сходу, що мусило піднятися, як вони сподівалися, на «комуністичну революцію». Незважаючи на те, що кримські татари ще в дореволюційні часи були різними способами перетворені на національну меншину на своїй Батьківщині, політика коренізації у формі татаризації проводилася на півострові з 1921 р., тобто задовго до офіційного затвердження курсу на коренізацію влади в національних регіонах СРСР XII з'їздом РКП(б). Було б дивно, якби радянська влада почала добиватися свого укорінення на півострові шляхом загострення боротьби з релігійними почуттями населення.

Натомість у другій половині 1920-х рр., коли сподівання на «світову революцію» стали примарними, ставлення Кремля щодо релігії корінного населення Криму «нормалізувалося», тобто перетворилося на звичне для нього – нищівно наступальне. Одночасно процес татаризації, не втрачаючи своїх зовнішніх ознак, згорнувся. Відмовляючись від нової економічної політики, Й.Сталін відмовлявся й від співробітництва з кримськотатарськими представниками в уряді Кримської автономії, причому характерним для себе способом – нагнітанням репресій. Поворот у політиці Кремля щодо Криму був позначений розстрілом у 1928 р. за надуманими звинуваченнями найбільш популярного у середовищі кримських татар керівника Кримської АСРР – Велі Ібраїмова.

Після 1991 р. почали з'являтися публікації, в яких об'єктивно розглядалася релігійна політика московського центру, що проводилася на території Кримської АСРР. Найбільш активно у цьому напрямку працювали дослідники М.Муртазін і А.Нуруллаєв<sup>2</sup>. Розглядаючи становище мусульман у Російській Федерації, вони часто заглиблювалися в історію, у радянські часи, у тому числі торкалися життя кримських татар.

Великий внесок у вивчення ставлення радянської влади до ісламу та історії кримських татар зробив Р.Музафаров<sup>3</sup>. У його праці висвітлено всі аспекти кримськотатарського життя. Чимало місця відведено канонам ісламу та взаємовідносинам мусульманського населення з владою. Різноманітні питання життя населення Криму в 1920-х рр. розглядалися у студіях Д.Урсу, Ю.Ганкевича, Г.Кондратюка, І.Рибака, Р.Хаялі<sup>4</sup>.

Пов'язана з мусульманським духівництвом тема вимагає деяких пояснень. Воно поділялося на дві категорії: вище (муфтії, кадї-ескер, повітові кадїї) та нижче (хатіпи, імами, мулли, шейхи, муедзини). До служителів

<sup>2</sup> Муртазін М.Ф., Нуруллаєв А.А. Ислам и мусульмане в России. – Москва, 1999. – 219 с.

<sup>3</sup> Музафаров Р. Крымскотатарская энциклопедия. – Т.1 (А–К). – Симферополь, 1993. – 424 с.; Т.2 (Л–Я). – Симферополь, 1995. – 835 с.

<sup>4</sup> Урсу Д.П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921–1941). – Симферополь, 1999. – 144 с.; Ганкевич В.Ю. Очерк истории крымскотатарского этноконфессионального мектебе (XIX – начало XX вв.) // Культура народов Причерноморья. – 1997. – №2. – С.130–136; Кондратюк Г.Н. Антирелигиозная пропаганда в школах Крымской АССР в 1920-х годах // Там же. – 2002. – №28; Кондратюк Г.М. Національна політика в Кримській АРСР у 20–30-х роках ХХ ст. – Вінниця, 2014. – 252 с.; Рибак І.В. Особливості релігійної політики в Криму в період після громадянської війни // Культура народів Причерноморья. – 2002. – №31. – С.120–124; Рибак І.В. Особливості радянської релігійної політики в Криму у другій половині 20-х років // Там же. – 2002. – №36; Хаялі Р.И. Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в XX в. – Симферополь, 2008. – 512 с.

мечетей також зараховувалися фераші<sup>5</sup>. За наявності одного з приходських звань до духівництва приєднувалися також і викладачі вищих (медресе) та нижчих, початкових (мектебе) мусульманських навчальних закладів. До 1914 р. більша частина мектебе майже повністю втратила попередній конфесійний характер. Шляхом запровадження загальноосвітніх і професійних дисциплін вони перетворилися на школи загального типу, де можливо було викладати правопис татарської мови, історію релігії, арифметику, а іноді географію та геометрію.

Проміжною ланкою для підготовки до конфесійних медресе стали мектебе-руштіє. Навчальний план цих шкіл передбачав вивчення основ мусульманської релігії, російської і кримськотатарської мов, арифметики, історії, географії та природознавства, креслення й геометрії. Арабська, перська мови вивчалися з метою розуміння учнями релігійних понять.

Основна маса татарських дітей навчалася в конфесійних мектебах і медресе. У 1914 р. на півострові нараховувалося майже 360 таких навчальних закладів з охопленням 11 тис. учнів<sup>6</sup>.

Радянська влада почала реалізовувати заміну релігійної ідеології комуністичною. Антирелігійність була основною зброєю більшовиків у боротьбі з культурою, що будувалася на засадах людяності. Релігія завжди допомагає народу зберігати власні традиції й культуру, а кримські татари були народом релігійним і відданим шаріату<sup>7</sup>. Саме тому загарбники намагалися послабити вплив ісламу й місцевих традицій.

Така політика не була чимось новим. Російська імперія проводила на півострові політику російщення, утиску прав мусульманського духівництва й поширення православ'я. Це було природним для царського уряду, котрий розумів, що будь-яка інша політика не зможе підірвати міцних мусульманських традицій. У 1831 р. було скасоване духовне підпорядкування мусульман Криму османському султану. Новостворений муфтіят контролювався міністерством внутрішніх справ Російської імперії<sup>8</sup>. Призначали на посади муфтіїв лише лояльних уряду кандидатів.

<sup>5</sup> Муфтії – представник вищого мусульманського духівництва. Той, хто обізнаний у мусульманському праві й може видавати фетву з усіх спірних питань (письмове релігійно-юридичне роз'яснення з питань шаріату про те, чи припустима та або інша дія з погляду ісламу). Каді-ескер – вища судова посада. Кадій – мусульманський суддя, який виконує судочинство на основі мусульманського (шаріат) та звичаєвого (адат) права. Хатіп – духовна особа, оратор, той, хто читає проповіді та настанови. Імам – духовний наставник, керівник молитви. Мулла – головний кадій, старший богослов-законознавець. Шейх – керівник релігійної громади, наставник у питаннях віри, голова мусульманського братства. Муедзин (муаззин) – служитель мечеті, який із мінарету закликає віруючих до намазу (молитви). Фераші – служителі у будинках або мечетях. Стежили за чистотою килимів, розстелених на підлозі, циновок і матів, а також за дорожчими килимами, що їх стелили на дивани, тахти, софи.

<sup>6</sup> Десять лет Советского Крыма: Сборник, посвященный десятилетию советизации Крыма (1920–1930) / Под ред. И.Козлова и др. – Симферополь, 1930. – С.64.

<sup>7</sup> Шаріат – зведення ісламських законів, мусульманське право, комплекс юридичних норм, принципів і правил поведінки, релігійного життя та вчинків мусульманина.

<sup>8</sup> Дейников Р.Т. От вассального ханства Османской империи до Таврической губернии в составе России // Отечественная история. – 1999. – №2. – С.236.



Репресивна політика приносила свої плоди. У 1783 р. на півострові існували 1518 мечетей із 8411 мусульманськими духовними особами<sup>9</sup>. У середині ХІХ ст. залишилося 1460 мечетей<sup>10</sup>. З огляду на хвилі еміграції кримських татар, спричинені шовіністичними діями російського уряду, у 1859 р. кількість «магометанського» духівництва, за оцінкою Г.Левицького, скоротилася до 3284 осіб<sup>11</sup>.

Для управління мусульманським населенням півострова в 1871 р. було утворено Таврійське магометанське духовне зібрання. Воно мало виконувати державну перевірку богословської підготовки служителів віри, яких обирали місцеві мусульмани. Результати перевірки відправлялися до губернського управління, і лише після цього той, кого перевіряли, міг отримати дозвіл на служіння в мечеті.

На півострові не будувалися нові мечеті, натомість з'являлися православні церкви. Якщо у 1783 р. тут нараховували 51 православну церкву (27 412 вірних)<sup>12</sup>, то в 1871 р. – понад 200 церков і будинків для моління, з яких 11 були соборними<sup>13</sup>. Упродовж 1791–1905 рр. зведено 6 соборів – 3 на честь Олександра Невського (кафедральний у Сімферополі, а також у Феодосії та Ялті), Адміралтейський у Севастополі та 2 на честь Святого Миколая – у Бахчисараї, Євпаторії<sup>14</sup>. Збільшилася й кількість православних прихожан: з 436 239 осіб у 1871 р. до 922 537 у 1895 р.<sup>15</sup>

Події революції та громадянської війни пошквалили релігійне життя на півострові. У 1917 р. було всенародно обрано кримського муфтія, яким став Ч.Челебєєв. Спираючись на засади ісламу, він докладав багато зусиль для реформування Таврійського муфтіяту та перетворення його на демократичну установу. Трагічна загибель не дала можливості досягти більших висот у цій справі. Але закладені Ч.Челебєєвим засади допомогли, за словами його сучасника Алі Боданінського, добитися того, що авторитет Таврійського муфтіяту зріс «не тільки в очах кримських мусульман, але й в очах мусульман всієї Росії»<sup>16</sup>.

Для комуністичної ідеології будь-яка релігія була конкурентом. Говорячи про російський комунізм, М.Бердяєв зазначав: «Він тоталітарний, а тому питання релігійності для нього дуже важливе. Це – ідеократія, псевдоморфоза

<sup>9</sup> Пащенко В.Н. Этнокультурное развитие в Крыму с древнейших времён до конца XX в. – Симферополь, 2012. – С.94–95.

<sup>10</sup> Волобуев О. Рождение и судьбы новой крымской государственности в первой половине XX в. // Отечественная история. – 1999. – №2. – С.93.

<sup>11</sup> Левицкий Г. Переселение татар из Крыма в Турцию // Забвению не подлежит... (Из истории крымско-татарской государственности и Крыма): Научно-популярные очерки. – Казань, 1992. – С.144.

<sup>12</sup> Родионов М. Статистико-хронологическое описание Таврической епархии: общий и частный обзор. – Симферополь, 1872. – С.69–70.

<sup>13</sup> Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф.118. – Оп.1. – Спр.1656. – Арк.4.

<sup>14</sup> Ганкевич В.Ю., Щевелев С.С. Крым в конце XVIII – начале XX вв. // Сборник Русского исторического общества. – Т.10 (158): Россия и Крым. – Москва, 2006. – С.221.

<sup>15</sup> Пащенко В.Н. Этнокультурное развитие в Крыму с древнейших времён до конца XX в. – С.95.

<sup>16</sup> Юнус Кандим. Не заросте травой поле бою... – Ічня, 2017. – С.60.

теократії... Цим уже пояснюється неминучість заперечення свободи сумління й думки, неминучість релігійних утисків»<sup>17</sup>. Більшовики почали боротися з конкурентами, виявляючи надзвичайну лють щодо інших ідеологічних учень.

Коли більшовицький режим утвердився, В.Ленін почав рішучий наступ на іслам, виправдовуючи насильство «активною контрреволюційною позицією» цього віровчення. У тезах до VII Всеросійської конференції РСДРП(б) з національного й релігійного питань навесні 1917 р. він писав: «Необхідна боротьба з духівництвом та іншими реакційними й середньовічними елементами, які мають вплив у відсталих країнах; необхідна боротьба з панісламізмом і подібними течіями, які намагаються з'єднати визвольний рух проти європейського та американського імперіалізму зі зміцненням позиції ханів, поміщиків, мулл і т. п.»<sup>18</sup>.

Негайно виступити з репресіями проти ісламу та його проповідників (як це сталося щодо православної церкви) В.Ленін усе-таки не наважився. На відміну від християн, для мусульман релігія залишалася не тільки нормою духовного життя, але й основою політичної, правової, моральної, побутової та просвітницько-культурної системи. Якби більшовицька влада відразу заборонила іслам і скасувала ці його функції, це призвело б до того, що всі мусульмани виступили б на боротьбу з більшовиками, намагаючись повернути природний для них спосіб життя.

Перші постанови більшовицької партії стосовно ісламу мали компромісний характер. Але все-таки партійні діячі слабо розуміли той світ, у життя котрого втручалися. Це переконаливо проявилось в декреті «Про свободу совісті, церковних і релігійних громад» від 2 лютого (20 січня) 1918 р., підготовленому В.Леніним. З одного боку, мусульманам надавалися свободи. З іншого – духовне життя відділялося від світського, що в умовах специфіки ісламу означало й від загальнонародного. Мусульманські присяги і клятви, які давалися ім'ям пророка та мали юридичну силу, відтепер скасовувалися. Було заборонено шаріатські суди, що мали величезне значення для мусульман. Це стало втручанням не тільки до релігійної, але й до світської сфери життя, адже ці суди були уособленням юридичного права. Релігійні організації відсторонювалися від участі в державних справах, а всі акти цивільного стану (народження, смерть, шлюб та ін.) тепер переходили до відання світської влади. Школа відділялася від духовного управління, у ній заборонялося викладання ісламу. Релігійні громади всіх рангів позбавлялися прав на володіння майном. Відтепер майно, яке їм належало і складалося з того, що жертвували мусульмани (вакуфи, храми, будівлі медресе й мектебів тощо), переходило у власність світських установ і фондів<sup>19</sup>. Такі дії викликали глибоке обурення мусульман та призвели до протестів: спочатку усних, а потім і збройних. Вони охопили не тільки Кримський півострів, але й Середню Азію.

<sup>17</sup> Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – Москва, 1990. – С.135, 137.

<sup>18</sup> Ленін В. Повне зібрання творів. – Т.41. – К., 1974. – С.158.

<sup>19</sup> Нуруллаев А.А. Религии народов современной России: Словарь. – Москва, 1999. – С.121–124.

Перед партією більшовиків постало питання, яким чином переломити спротив мусульман. Нещодавно завершилася світова війна, на руках у населення було чимало зброї, яку воно могло спрямувати проти більшовицького режиму. Основу мусульман складали «народні маси», для блага яких наче-то й було встановлено радянську владу. Боротьба з ними була небезпечною, адже могла відвернути від більшовиків «соціально близьких» до них робітників і пролетаризованих селян. З іншого боку, влада не могла не боротися з ісламом, адже це означало б поразку атеїстичної ідеології й побудованої на ній політики. Думки стосовно спорідненості ідей більшовизму та ісламу, які висував М.Султан-Галієв, дедалі більше вкорінювалися у середовищі більшовиків-мусульман. Невдовзі вони почали набувати прибічників і серед більшовиків, котрі не були мусульманами. Тому більшовицьке керівництво прийняло рішення боротися з ісламом.

Засоби для боротьби з ісламом більшовики обрали ті самі, що й царські чиновники – нападки на мечеті та їх служителів. Навесні 1919 р. Мустафа Субхі<sup>20</sup> на заснованих ним у Сімферополі політичних курсах, де кримські комуністи впродовж одного – двох місяців здобували необхідну для боротьби «теоретичну підготовку», сказав: «Останнє слово революції щодо таких контр-революційних пройдисвітів (тобто мулл – *Т.Б.*), які, переховуючись під покрівлею релігійних переконань, безсоромно обдурюють народ – куля в лоб»<sup>21</sup>.

Після захоплення Криму новосформований Кримревком створив міжвідомчі комісії у складі представників відділів юстиції, фінансів і робітничо-селянської інспекції. Комісії керували комплексом заходів, спрямованих на відділення церкви від держави. При Кримревкомі було створено церковний стіл, на який покладалася технічна робота, пов'язана з обліком церковної власності, проведенням антирелігійної агітації та пропаганди. Контроль та керівництво діяльністю церковних організацій здійснював відділ народного комісаріату юстиції Криму під керівництвом П.Красикова (відділ отримав назву «ліквідаційного»). Нагляд за практичною діяльністю релігійних організацій, ідейно-політичною та організаційною спрямованістю хресних ходів, зборів, релігійних свят тощо провадили органи міліції<sup>22</sup>.

19 січня 1921 р. секретар Кримського обкому РКП(б) Р.Землячка передала створеному при ньому Татарському бюро надіслану з Москви телеграму. У ній йшлося про необхідність організації політичних курсів для підготовки кадрів політпрацівників, котрі повинні були «працювати в мусульманських частинах, серед робітників і селян-мусульман Криму». Курси мали формуватися з «червоноармійців, які рекомендуються своїми частинами чи партійними організаціями, із робітників, котрі командуються волосними виконками та районними парткомками»<sup>23</sup>.

<sup>20</sup> Мустафа Субхі (1896–1921 рр.) – засновник Комуністичної партії Туреччини. Із 1918 р. – редактор газети «Сні Дунья». У 1919–1921 рр. перебував у Криму.

<sup>21</sup> Памяти павших за советский Крым: Сборник статей и воспоминаний. – Симферополь, 1940. – С.54.

<sup>22</sup> Рибак І.В. Особливості релігійної політики в Криму в період після громадянської війни. – С.120.

<sup>23</sup> Брошеван В. Симферополь: белые и тёмные страницы истории (1918–1945 гг.):

Подібна тактика була найгіршою з усіх, які тільки можна було вигадати. Виконуючи подібні настанови, агітатори-«безбожники» кидалися з брутальною лайкою на мусульманське духовництво, звинувачуючи його в усіх можливих гріхах. Проте частіше за все ці агітатори не знали, що, на відміну від інших конфесій, в ісламі не було жорстких ієрархічних рамок.

У християнстві існує ієрархія. Християнська церква як релігійна організація об'єднує віруючих, але дотримується чіткого розмежування на слугителів культу і загальну масу вірних. У мусульман немає церкви як формального інституту, відділеного від пастви. Кожний може стати муллою, якщо добре знає Коран і користується авторитетом серед одновірців. Однак існують досить суворі вимоги щодо рівня освіти та поведінки того, хто бажає стати муллою. Якщо дотримані такі умови, то людину проводили через відпрацьовану процедуру призначення на посаду мулли.

Тому репресії проти мулл і закриття мечетей у Криму не були, по-перше, підтримані (як у Росії) навіть невеликою частиною місцевого населення. По-друге, «учителі віри» належали до того самого стану, як і більшість членів релігійної громади (джемаату) та користувалися підтримкою з боку одновірців. Останні не тільки не брали участі у цькуванні, а всіляко захищали переслідуваних чекістами. Мусульманські «вчителі віри» постійно робили свій внесок у справу об'єднання громади для надання належної відсічі більшовикам. Закриття мечетей та висилка мулл не могли зупинити релігійне життя у селах, адже основою місцевих осередків конфесії були не храм зі священником (як у християн), а сама громада. Замість того, щоб відвернути «народні маси» від ісламу й залучити їх на свій бік, керівники більшовицької партії своєю політикою викликали з боку мусульман презирство та ненависть. Віра залишалася недоторканою, зберігаючи величезне життєве, духовне значення.

Перша невдача не розчарувала борців з ісламом. Натомість подальша війна набула більш затяжної форми й поділилася на кілька етапів. Перший етап було позначено законодавчими реформами «у справах релігії та культу». Декрет РНК РСФРР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 23 січня 1918 р. проголошував: «Школа відокремлюється від церкви [...] Викладання релігійних віровчень у всіх державних та громадських, а також приватних навчальних закладах, де викладаються загальноосвітні предмети, не допускається [...] Громадяни можуть навчатися і навчати релігії приватно»<sup>24</sup>. Отже релігійні громади опинилися у безправному становищі. Було утруднене релігійне служіння й освітня діяльність, а будь-які антирелігійні виступи, що часто набували насильницьких форм, не тільки не заборонялися, а всіляко підтримувалися.

Масштабне повстання, яке в 1921–1922 рр. вибухнуло на території Середньої Азії та Кавказу, змусило більшовицький уряд замислитися над дальшими діями. Тим більше, що громадянська війна на Сході дуже відрізнялася від тієї, що завершилася в європейській частині колишньої імперії. Це був не лише

Історико-документальний хронологічний справочник. – Симферополь, 2009. – С.59.

<sup>24</sup> О религии и церкви: Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. – Москва, 1977. – С.96–98.

політичний і соціальний, а й міжетнічний та релігійний<sup>25</sup> конфлікт, в якому на боці повсталих виступило майже все корінне населення. Тепер Червоної армії довелося зіткнутися з повстанцями, які були не тільки вправними воювачами (адже вступали в бій, не боючись смерті<sup>26</sup>), але й мали переконаність у правоті власних дій. Ця хвиля антиросійського повстання вплинула на весь Схід, викликавши співчутливе ставлення з боку Туреччини та Ірану.

У Криму також не було спокійно. Виступи загонів «зелених», які боролися проти політики кримської влади, керованої московським центром, не давали спокою місцевим більшовикам. Ці фактори змусили Москву визнати всю складність проблеми. Оскільки не було можливостей розв'язати її силовими методами, вирішили вдаватися до тактичного відступу. Центральна влада почала висловлюватися про «взаємозамінність шаріату й комунізму», про те, що в мусульманських громадах припустиме шаріатське судочинство. У 1921 р. в Москві відбувся II Всеросійський з'їзд мусульманських комуністичних організацій. У його резолюції зазначалося, що іслам та комуністична доктрина більш-менш сумісні<sup>27</sup>. Резолюція відзначала, що з'їзд «рельєфно й виразно висловив погляд комуністів-мусульман на постановку національного питання серед трудових татарських мас»<sup>28</sup>.

У кримських газетах почали з'являтися публікації, автори яких розмірковували над актуальними проблемами релігії. Наприклад, у газеті «Єні Дунья» від 22 травня 1922 р. було надруковано статтю, де зазначалося: «Ми не маємо жодного права говорити, що мусульманська релігія нежиттєздатна, що вона є гальмом для культурного розвитку тюрко-татарського племені. Адже араби лише завдяки релігії Магомета культурно й політично розвинулися, цю істину ніхто не може заперечувати. Тому причину відсталості тюрко-татарських племен треба шукати не у сутності релігії Магомета, а, по-перше, у тому, як і в якій формі, якими поняттями вони прийняли її, тобто релігію, і, по-друге, в економічному та життєвому їх становищі»<sup>29</sup>.

Постановою ЦК РКП(б) від 18 травня 1922 р. «Про туркестанські та бухарські справи» мусульманам цих регіонів (а з 1923–1924 рр. – усіх інших, включаючи Крим), було повернуто їхні права, включаючи законність шаріатських судів. Знову було запроваджено посади кадїїв, надано дозвіл на діяльність мектебе та медресе. У Москві був створений Центральний мусульманський комісаріат (на чолі з казанським татариним Муллануром Вахітовим), покликаний захищати права населення, що сповідувало іслам. Було навіть засноване мусульманське військове училище під командуванням М. Султан-Галієва<sup>30</sup>.

<sup>25</sup> Однією з вимог повсталих було повернення до законодавства, основу котрого становив шаріат.

<sup>26</sup> Згідно з ісламським ученням, воїни, які загинули у «війні за віру», відразу потрапляли до раю.

<sup>27</sup> Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.753. – Арк.4.

<sup>28</sup> Там само. – Арк.3.

<sup>29</sup> Цит. за кн.: *Смирнов Н.* Классовая роль ислама в Крыму: Доклад, зачитанный в Институте народов СССР 03.05.1931 г. – С.43.

<sup>30</sup> *Сагадеев А.* Султан-Галиев и революционный Восток [Електронний ресурс] <http://islamoved.ru/2016/sultan-galiev-i-revolutsionnyj-vostok/>



Проте й за цих обставин більшовики спробували знівелювати вимушені поступки. І якщо шаріатські суди було дозволено в 1922 р., то вже через рік виникло Товариство шаріатських суддів. Його завдання полягало у «правильній інтерпретації» канонічного права. Утім навіть за таких умов шаріатські суди могли розглядати судові справи співвітчизників за мусульманськими традиціями – у відповідності до сунни<sup>31</sup> й адату<sup>32</sup>. Ці суди мали повну підтримку з боку місцевих мешканців. Лише наприкінці 1920-х рр. радянська влада відібрала у шаріатських судів право розпоряджатися власними фінансами.

Наркомат у справах національностей РСФРР 12 жовтня 1922 р. виступив із роз'ясненням, як треба ставитися до мусульманського віровчення та його провідників. У цьому документі зазначалося, що досить часто спостерігалися випадки, коли мулли потерпають від репресій через те, що навчають у мечетях або інших місцях догматам ісламу. В інших випадках спостерігалася протилежна картина, коли ісламу навчають без будь-яких заборон у радянських школах. Через це наркомнац бажав внести таке роз'яснення: неприпустимі будь-які репресії щодо мулл за проповідування ісламу й навчання догматам мусульманського віросповідання в мечетях, у власних, а також у приватних, за запрошеннями громадян, будинках. Богословські школи, що утримуються за рахунок добровільних дарувань приватних осіб, не можуть бути закриті. Під богословськими розумілися школи, в яких навчалися догматам повнолітні особи. Викладання релігійних норм у радянських школах, у тому числі приватних, де викладалися загальноосвітні предмети, не допускалося<sup>33</sup>.

Оскільки Кримську автономію більшовики бажали зробити «зразковою» для проникнення на Схід, вони повинні були подбати про наявність тут переконливої «реклами» радянського способу життя. У 1923 р. партійним агітаторам дали установку на більш «дбайливе» ставлення до віруючих. Звісно, кримська влада бажала викоринити іслам, зруйнувати авторитет мулл, але тепер до цієї програми додалися нові умови. Усе це потрібно було робити, «не зазіхаючи на національні почуття татарина». Хоча в роботі на селі більшовики, як і раніше, повинні були покладатися на «революційне класове чуття», проте тепер робилося деяке застереження: «Тут не можна застосовувати засоби, впроваджені щодо росіян». Тобто малося на увазі, що кримські татари, на відміну від росіян, не терпітимуть «богоборчих» методів, які застосовувалися на території Росії. Агітаторам рекомендувалося утримуватися від подібних дій через те, що нібито «більш відсталий у культурному відношенні татарин зовсім по-іншому реагує на комсомольські свята, пов'язані з критикою Аллаха, Магомета, Корану. У нього внаслідок таких дій посилюється релігійний фанатизм»<sup>34</sup>.

<sup>31</sup> Сунна – приклади з життя пророка як зразок та керівництво для кожного мусульманина.

<sup>32</sup> Адат – місцеві звичаї, котрі дозволяється використовувати поряд із законами шаріату.

<sup>33</sup> ДААРК. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.196. – Арк.210.

<sup>34</sup> Красный Крым. – 1923. – 17 августа.

ХІІ з'їзд РКП(б), який проходив 17–25 квітня 1923 р., ухвалив резолюцію про «постановку антирелігійної агітації». У ній відзначалося, що партії з метою остаточного руйнування релігійних вірувань необхідно запобігати ображанню почуттів віруючих, які призводять до релігійного фанатизму; уникати також грубих прийомів, які часто практикувалися у центрі та на місцях у ставленні до суб'єктів і предметів культу, тому що без детального аналізу, агітаційної та пропагандистської роботи звільнитися від релігійних забобонів неможливо. «Беручи до уваги, що 30-мільйонне мусульманське населення Союзу Республік досі майже недоторканими зберегло численні, зв'язані з релігією середньовічні забобони, використовувані для контрреволюційних цілей, необхідно виробити форми й методи ліквідації цих забобонів, урахувавши особливості різних національностей». Тому, ішлося далі в резолюції, «необхідно приділити особливу увагу та місце антирелігійній масовій пропаганді». Ця пропаганда, за думкою більшовиків, повинна була приймати наступні форми: випускати багато антирелігійної літератури для масового читача; збільшувати кількість лекцій із природознавства, щоб готувати своїх агітаторів і пропагандистів у сфері боротьби з релігією; відкривати спеціальні курси з питань вивчення історії виникнення та розвитку церкви, релігійних вірувань, культів; посилювати роботу зі шкільної освіти в місті та селі в дусі наукового матеріалізму; використовувати у відповідному напрямі хатичитальні; забезпечувати села радянськими газетами; ліквідувати неграмотність<sup>35</sup>. Виходячи з таких міркувань, Президія КримЦВК 20 серпня 1923 р. навіть дозволила татарам республіки провести з'їзд мулл<sup>36</sup>.

У першій половині 1920-х рр. відносини між владою й тією частиною мусульманського духівництва, яке вціліло після червоного терору 1920–1921 рр., стали більш-менш нейтральними. Це знайшло своє підтвердження, наприклад, у матеріалах IV Всекримського з'їзду рад, що відбувся у грудні 1924 р. У звітній доповіді було зазначено, що «мусульманське духівництво виступило на підтримку рад»<sup>37</sup>.

Проте навіть за такої ситуації радянська влада намагалася чинити опір «самодіяльності». Так, 27 лютого 1923 р. наркомат внутрішніх справ Кримської АСРР видав розпорядження про заборону зібрань духівництва й віруючих у містах та селах, якщо вони не мали спеціального дозволу від райвиконкомів<sup>38</sup>. Окрім того, широкого поширення набули об'єднані «ісламсько-комуністичні засідання» місцевих громад, на яких збиралися авторитетні представники місцевого населення разом із партійними працівниками. Метою цих зібрань було «прогресивне виховання» кримських татар.

Контроль за релігійною ситуацією та викладанням ісламу в республіці здійснювало й Державне політичне управління. Так, у травні 1924 р. у зверненні місцевих «чекістів» до наркомосу Кримської АСРР указувалося:

<sup>35</sup> Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.2. – К., 1979. – С.451–452.

<sup>36</sup> Брошев В. Симферополь: белые и тёмные страницы истории (1918–1945 гг.)... – С.101.

<sup>37</sup> ДААРК. – Ф.Р.663. – Оп.1. – Спр.206. – Арк.60.

<sup>38</sup> Брошев В. Симферополь: белые и тёмные страницы истории (1918–1945 гг.)... – С.98.

«За наявними в нас даними, у зв'язку із запровадженням у школах викладання природознавства та скасування викладання Корану більшість татар дуже неохоче відпускають до школи своїх дітей, прикладом чого є випадок закриття школи на цьому ґрунті у селі Біюк-Актачі Євпаторійського району, де школа зовсім перестала функціонувати через невідвідування дітей»<sup>39</sup>.

Влада пішла на деякі поступки. Голова КримЦВК В.Ібраїмов звернувся до Президії ВЦВК із таким проханням: «КримЦВК повідомляє, що через відсталість мусульманського населення Криму та глибокі залишки релігійних традицій необхідно надати право населенню навчати своїх дітей віровченню, але за неодмінного виконання таких інструкцій: навчатися мусульманському віровченню можуть тільки особи, які закінчили повний п'ятирічний курс трудової школи 1-го ступеня й мають про це посвідчення шкільної ради; особи, що досягли повних 14 років»<sup>40</sup>. Особливо слід зазначити, що викладати мусульманське віровчення дозволялося тільки в мечетях<sup>41</sup>.

Через великий вплив ісламу на переважну більшість місцевого населення кримські татари, які належали до більшовицької партії, піддавали критиці не самі положення віри, а окремих священнослужителів, їх людські риси та слабкості. Від критики самої мусульманської релігії впродовж першої половини 1920-х рр. кримськотатарські пропагандисти відмовлялися. Глибинна причина цього полягала в тому, що місцеві урядовці бажали привернути до радвлади симпатії кримськотатарського селянства. Ця еволюція простежується у звіті про антирелігійну роботу татарської секції Кримського обкому РКП(б) із лютого 1923 по березень 1924 рр. Автори документа вказували:

«У перший час проводили круту й різку політику щодо духівництва. На шпальтах газет “Новий світ” і “Юна сила” була відкрита антирелігійна кампанія, де в перший раз у Криму піддавалися критиці духівництво та релігія. Така ж робота проведена й у клубах. У деяких районах, наприклад, у Бахчисараї, на дискусіях про релігію брали участь мулли, які залишилися переможеними. [...] Є й негативні сторони такого методу боротьби проти релігії, але поки що, тимчасово, довелося відмовитися від цього. Тому Татсекція знайшла більш доцільним викриття духовних осіб, висміювання чудернацьких обрядів, а не нападки на сутність релігії»<sup>42</sup>.

«Обережне ставлення» до релігії жодним чином не стосувалося економічних питань релігійного життя Криму. Відразу після встановлення радянської влади було націоналізоване все вакуфне майно. Мусульманські лідери порушували питання щодо повернення земельних ділянок, які входили до складу вакуфів – це дало б реальні кошти для відродження національних медресе та мектебів, реставрування культурно-історичних пам'яток. Утім радянська влада так і не повернула татарським громадам жодної десятини

<sup>39</sup> ДААРК. – Ф.Р.20. – Оп.3. – Спр.10. – Арк.304.

<sup>40</sup> Там само. – Спр.23. – Арк.248.

<sup>41</sup> Там само. – Спр.10. – Арк.363.

<sup>42</sup> Там само. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.288. – Арк.22.

вакуфної землі. Грошові вакуфні суми, також привласнені більшовиками, татари навіть не сподівалися коли-небудь повернути. «Вакуфне питання» було вирішене кримською владою цілком у притаманному «партії нового типу» дусі, а це ще більше відштовхнуло від більшовиків місцеве населення. Керівник кримської ДПУ С.Реденс намагався застерегти центральний уряд щодо хибності такої політики. У надісланій до Москви доповіді він писав:

«Таким яблуком розбрату між татарами й радянською владою є питання щодо восьми тисяч десятин, на доходи з яких існують школи й мечеті, багаті засоби яких можуть надати ресурси для більш широкої постановки національної агітації. Зараз ці землі включені до загальнодержавного фонду, але татари намагаються повернути їх собі як особливе надбання свого народу. Про це намагання свідчить з'їзд татарського духовництва у січні ц. р. (1923 – Т.Б.), який ухвалив постанову порушити клопотання перед відповідними органами радянської влади про повернення цих ділянок. Треба відзначити, що націоналісти особливо зацікавлені у цьому питанні, рішення якого так важливо для мулл і більш консервативних елементів татарської інтелігенції. Однак тактична необхідність єдиної дії всіх татар іноді змушує їх бути солідарними, як це відбулося на вищезазначеному з'їзді»<sup>43</sup>.

У першій половині 1920-х рр. мечеті ще не наважувалися закривати з тією енергією, як це робили з православними храмами та монастирями чи єврейськими синагогами. Більшість мечетей у перші роки існування радянської влади закривали під приводом того, що в тій чи іншій місцевості різко скорочувалася кількість віруючих або «цілком ліквідовувалася громада» (під час голоду 1921–1923 рр. татарські села вимирали майже повністю). Загалом у 1921–1923 рр. було ліквідовано лише 28 мечетей<sup>44</sup>.

11 квітня 1922 р. на засіданні президії Кримського обкому РКП(б) розглядалося питання про «вилучення церковних цінностей із мечетей». Було ухвалено рішення «вилучати на загальних підставах»<sup>45</sup>. Тобто партійні працівники та активісти отримали дозвіл робити «огляд» культових споруд і вивозити з них усе, що бачили.

Починаючи з 1924 р. більшовики посилили політику ліквідації мечетей. Приводи для цього використовувалися різні. Часто це була їх неспроможність розрахуватися з боргами або сплатити податок. Так, саме за це закрили мечеті у селах Джага-Машиш і Такіль-Джабанак Сімферопольського району<sup>46</sup>. Податком обкладалися не тільки мечеть, але й мулла з муедзином, причому

<sup>43</sup> «О происхождении и развитии национально-освободительного движения татар в Крыму [1922–1923]» / Публ. и комм. А.В.Ефимова, Р.Н.Белоглазова // Москва – Крым: Историко-публицистический альманах. – Вып. 4. – Москва, 2002. – С.159–160.

<sup>44</sup> Пащенко В.М. Этнонациональный вопрос в государственном строительстве Крыма в первой половине XX в. (1900–1945 гг.) // Культура народов Причерноморья. – 2006. – №90. – С.13.

<sup>45</sup> Брошеван В. Симферополь: белые и тёмные страницы истории (1918–1945 гг.)... – С.92.

<sup>46</sup> ДААРК. – Ф.Р.663. – Оп.3. – Спр.33. – Арк.159.

за найвищою категорією. Раніше ця проблема не була нерозв'язною, адже мусульманське духівництво мало кошти від вакуфного майна. Тепер же виплата податків перетворювалася на проблему. Про це промовисто свідчив лист, надісланий голові Кримського ЦВК В.Ібраїмову від двох сімферопольських мулл – Нумана Абдул Хайра та Веліуллі Курт-Молли:

«Ми обидва виконуємо посаду мулли в мечеті. Від приходу прибутку не маємо. Приходні прибутки збираються мутавелліями (попечителями – *Т.Б.*) в касу мечеті. Ми одержуємо лише по 14 руб. жалування... Ми обидва повинні годувати родини (5–6 осіб). Нещодавно вимагали від нас, від кожного, прибуткового податку в розмірі по 15 руб., і ми обидва повинні були розпродати домашні речі й заплатити... Просимо про зменшення податку – включити нас до останньої категорії»<sup>47</sup>.

Мулла Сеїт-Халіл Челебіджан із села Терекли-Конрат Євпаторійського району писав: «Я виплачую подвійний податок: як селянин плачу і як мулла, а дохід маю тільки зі свого селянського господарства, котре подвійного податку витримати не у змозі»<sup>48</sup>.

«Націоналізовані» приміщення мечетей передавалися різним організаціям під комсомольські комітети, школи, клуби, спортивні зали, військові, радгоспні чи громадські склади. Та здебільшого будівлі просто руйнувалися. Влада не зважала на те, що мечеть могла бути культурно-історичною пам'яткою, архітектурною перлиною старого часу. Так, було зруйновано чимало мечетей часів Кримського ханства в Бахчисараї (залишилися лише 8 із 40), збудована у стилі бароко Гурзуфська мечеть, усі мечеті Карасубазара тощо<sup>49</sup>. Майже всі ісламські культові споруди втратила Євпаторія. Залишилися лише три, у тому числі Джума-Джами, творіння знаного архітектора Ходжи Сінана. Проте вона також постраждала від більшовицьких «інвентаризаторів»<sup>50</sup>.

Унікальному Гезлевському Корану теж не пощастило. Ця історико-культурна пам'ятка світового значення, виконана кримськими каліграфами та художниками-мініюристами впродовж 1309–1314 рр., являла собою книгу, зшити з великих листів пергаменту, текст на яких було нанесено чорною та кармінно-червоною тушшю з позолотою й мініатюрними заставками. Коли цей унікальний витвір мистецтва побачили радянські працівники, то під приводом «вивчення татарської культури», а також через те, що «перебуваючи в мечеті, він може постраждати, адже служителі беруть його в руки», Коран 27 листопада 1925 р. був реквізований та відвезений до Євпаторійського музею старовини<sup>51</sup>. Через кілька років пам'ятка зникла й сьогодні вважається втраченою.

<sup>47</sup> Там само. – Оп.1. – Спр.241. – Арк.448.

<sup>48</sup> Там само. – Оп.10. – Спр.1123. – Арк.40.

<sup>49</sup> *Рибак І.В.* Особливості релігійної політики в Криму в період після громадянської війни. – С.121.

<sup>50</sup> ДААРК. – Ф.Р.663. – Оп.10. – Спр.121. – Арк.15.

<sup>51</sup> Там само. – Арк.12–14.

Досить часто націоналізовані мечеті стояли зачиненими. Без належного догляду та ремонту будівля занепадала. Відтак за розпорядженням органів влади її розбирали на будматеріали. У газеті «Красный Крым» зазначалося: «Існують навіть цілі організовані артілі, які примудряються за одну ніч розтягнути й перетворити на руїни цілком придатні для використання будівлі... Зібрані покрівельне залізо та черепиця, балки, дошки і брус, двері та віконні рами – усе це під назвою “локшини” йде на продаж»<sup>52</sup>.

Дуже показовий приклад занепаду 10 мусульманських мечетей-веж – рідкісної для півострова архітектури. Це були високі будівлі, що завершувалися кам'яним склепистим або пласким земляним дахом. Дев'ять мечетей були розташовані на Керченському півострові, одна – у селі Ак-Чора. Спочатку, у 1923 р., розібрали мечеть-вежу у селі Чукур-Кіяш. За два роки подібна доля спіткала мечеть у селі Коджанкі. Останніми знищили мечеті у селах Маяк-Салин та Аджі-Елі<sup>53</sup>.

У перші роки радянської влади національні релігійні свята не були офіційно забороненими. Так, ще 4 квітня 1921 р. Кримревком ухвалив рішення щодо вихідних і святкових днів, за яким «трудящим татарської національності» надавалися додаткові вільні від роботи дні: 2 дні – Курбан-Байрам, 2 дні – Рамазан-Байрам, 1 доба – татарський Новий рік, 1 доба – Різдво Магомета Мевлюд<sup>54</sup>. Проте згодом у це рішення було внесено «правку»: кількість «святкових днів» на Курбан-Байрам зменшувалася з двох до одного. 18 липня 1923 р. президія Кримського обкому РКП(б) ухвалила рішення, згідно з яким другий день Курбан-Байраму знову проголошувався святковим<sup>55</sup>. У цей день у Сімферополі з цього приводу влаштовували багатолюдні зібрання. На місцях органи влади та всі пов'язані з ними особи (голови райвиконкомів, коменданти військкоматів, директори установ та ін.) іноді за власним бажанням і без жодних наслідків для себе забороняли національні свята кримських татар та кепкували з релігійних почуттів. Наприклад, робітники підприємства «Дача Максимова», де вони працювали по 10 год. на добу (окрім неділі), звернулися з проханням відпустити їх на Курбан-Байрам. У відповідь комендант, погрожуючи, заявив, що якщо він ще раз почує подібне прохання, то взагалі позбавить їх вільного часу, навіть у неділю<sup>56</sup>.

Із другої половини 1920-х рр. партія взяла курс на індустріалізацію країни й масову колективізацію сільського господарства. Це позначилося на релігійній політиці. Дії керівників ВКП(б) були сконцентровані на тому, щоб виховання мало не релігійний, а «партійний» характер. А виховання в дусі комуністичної доктрини пов'язувалося з переслідуванням релігії. Не оминули ці зміни і Крим. Із бібліотек вилучалася література, що мала релігійно-духовний характер. Перш за все, це стосувалося Біблії та Корану. Натомість бібліотеки поповнювалися виданнями атеїстичного характеру, такими, як,

<sup>52</sup> Красный Крым. – 1926. – 21 февраля.

<sup>53</sup> Абдуллаев И. Мечети-башни в Крыму // Голос Крыма (Симферополь). – 2000. – 8 февраля.

<sup>54</sup> Брошеван В. Симферополь: белые и тёмные страницы истории (1918–1945 гг.)... – С.67.

<sup>55</sup> ДААРК. – Ф.Р.4093. – Оп.2. – Спр.76. – Арк.14.

<sup>56</sup> Красный Крым. – 1923. – 4 августа.



наприклад, «Комсомольський буквар», «Антирелігійна азбука», збірники віршів і пісень, в яких релігія піддавалася нищівній критиці.

Проводилася цілеспрямована заміна церковних свят на радянські. Так, замість Пасхи практикувався комсомольський Великдень. Від середини 1920-х рр. влада почала впроваджувати у Криму так звані «жовтеніни» (рос. «октябринь»), які слугували «заміною» православного хрещення. Згодом цю традицію поширили на кримськотатарські міста та села, попри те, що їхні мешканці сповідували іслам. Так, на початку липня 1925 р. газета «Красный Крым» радісно повідомляла про те, що у селі Деркой на Південному березі «на жовтенінах були присутніми 150 односельців маленької винуватиці свята, яку назвали Уріет (тобто Воля)», а новонароджена у селі Асан-Бай Сейт-Елінської сільради під час такої церемонії отримала ім'я Інкаяб-Кизи, тобто «Дочка революції»<sup>57</sup>.

Із другої половини 1920-х рр. радянська влада перейшла в наступ на іслам і його традиції. Цей процес був поступовим, адже рівень релігійності кримських татар усе ще залишався високим. В аналітичному звіті Кримського обкому РКП(б) за січень – квітень 1925 р. констатувалося:

«Релігійність серед татар дуже висока, що особливо позначалося у зв'язку з майбутніми святами. Мечеть відвідували всі, за винятком комсомольців. Постилися всі, навіть вчительство, голови сільрад та інші, і якщо навіть не постилися, то це приховували від населення, щоб не підірвати свій авторитет. Частими є спроби нелегального викладання Корану»<sup>58</sup>.

Центральна комісія у справах культів при ЦВК Кримської АСРР, спираючись на видану спільно наркоматом освіти та НКВС 21 вересня 1925 р. «Інструкцію щодо викладання мусульманського віровчення серед східних народностей», видала власну постанову, згідно з якою основи віровчення заборонялося викладати в будь-яких школах, залишивши це право тільки мектебам при мечетях, і то лише у час, коли діти були вільними від навчання. Дозвіл навчатися ісламу отримували тільки хлопчики, котрі досягли 14 років або закінчили школу I ступеня. Натомість у мектебах заборонялося викладати світські та загальноосвітні предмети. У лютому 1926 р. до Центральної комісії у справах культів при ЦВК Кримської АСРР звернулися представники II з'їзду мусульман із проханням внести деякі зміни в порядок викладання віровчення. Комісія ухвалила остаточне вирішення питання «залишити за Церковною комісією Кримського обласного комітету ВКП(б)»<sup>59</sup>.

Одночасно в радянських школах посилювалося антирелігійне виховання. Проблемою «правильно вихованих» учителів радянська влада переймалася від початку перебування у Криму. Ще у грудні 1921 р. нарком освіти Кримської АСРР К.Хамсін у доповідній записці щодо стану кримських шкіл зазначав: «Насамперед ці школи не мають більш-менш підготовлених

<sup>57</sup> Там же. – 1925. – 2 июля.

<sup>58</sup> ДААРК. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.387. – Арк.22.

<sup>59</sup> Там само. – Ф.Р.663. – Оп.18. – Спр.10. – Арк.1.

шкільних працівників. Сучасна педагогіка та дидактика для шкільних працівників – невідомі сфери. Персонально – це або мулли, або муедзини, або просто грамотні особи, що навчають дітей так, як колись учили їх самих, в яких вчителями були духовні особи, котрі не мають права викладати в радянській школі»<sup>60</sup>.

Але для ісламського суспільства це були цілком природні речі. Мулла завжди виконував у громаді просвітницькі функції. Він був не лише духовним, але і світським учителем. Це жодним чином не могло задовольнити владу. Саме тому К.Хамсін робив недвозначний висновок: «Така школа, на наше глибоке переконання, шкідлива через те, що вона дискредитує в очах населення радянську владу своєю злиденністю й антипедагогічною спрямованістю, і не може бути провідником комуністичних ідей у народних масах»<sup>61</sup>.

Тому радянська влада взялася за закриття національних шкіл. У 1921–1922 рр. було припинено діяльність 352 кримськотатарських шкіл. Причина ліквідації полягала в тому, що вони створювалися релігійними мусульманськими громадами без узгодження з відділами народної освіти та через відсутність «належних» (тобто «правильно вихованих») педагогічних кадрів<sup>62</sup>.

Татарські лідери організовували акції протесту населення, і навіть інтелігенції, проти закриття національних шкіл. Так, у квітні 1921 р. на конференції вчителів Петровського (Татарського) району Керченського повіту було ухвалено резолюцію, в якій заявлялося:

«Майже щодня з наших татарських шкіл забирають обладнання, підручники, і цим доводяться наші школи до повного занепаду. Особливо дивним, на наш погляд, є випадок у селі Кари, де було закрито татарську школу. Ми вважаємо, що ця подія дуже стурбувала наших громадян. Протестуємо одностайно проти таких дій і вимагаємо перевірки»<sup>63</sup>.

Школа, на думку партійних працівників, повинна була впливати не тільки на учнів, але й на їхніх батьків. Голова Співки безвірників СРСР О.Ярославський інструктував:

«Коли школа впливає в одному напрямку, родина і все навколишнє оточення впливають у зовсім іншому. Якщо школі доводиться переробляти те, що дитина приносить із родини, якщо між школою та позашкільним вихованням лежить прірва, лежить протилежність, то завдання, що стоїть перед школою – надзвичайно важке... Ось чому, коли ми говоримо про антирелігійний вплив на дітей, потрібно говорити і про вплив на дорослих, на батьків. Як би серйозно не поставили собі завдання антирелігійного виховання у школі, ви повинні мати на увазі, що не можна вирішити як слід це завдання, якщо між батьками та дітьми існує повна протилежність у цьому питанні»

<sup>60</sup> Там само. – Ф.Р.20. – Оп.1. – Спр.65. – Арк.82 зв.

<sup>61</sup> Там само.

<sup>62</sup> Там само. – Арк.82.

<sup>63</sup> Там само. – Ф.Р.1821. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.66.

ні. Ось чому антирелігійну пропаганду не можна ділити на антирелігійну пропаганду серед дорослих, не торкаючись дітей. І навпаки»<sup>64</sup>.

Мусульманське духівництво для антирелігійної пропаганди не надавалося. Щоб досягти поставленої мети, наркомат освіти Кримської АСРР від початку 1920-х рр. здійснював підбір учителів та на спеціальних курсах проводив їх перепідготовку. Ці курси мали прищеплювати нові, більшовицькі, погляди, адже значна кількість годин відводилася на політизовані дисципліни, нав'язування атеїстичних поглядів. Газета «Красный Крым» повідомляла: «У своїй доповіді пленуму Кримраднаркому Наркомос указав на необхідність освіжити вчительський персонал. Минулого літа через курси було пропущено 1473 працівників соцвиху (61% загального числа), із них 636 сільських учителів. Серед останніх було 226 татар»<sup>65</sup>.

Те, що керівні органи докладали багато зусиль для вирішення проблеми релігії і школи, можна побачити, вивчаючи циркуляри, які надходили в 1925–1926 рр. від Центрального адміністративного управління (ЦАУ) Криму до місцевих органів влади. У них указувалося, що в окремих сільських місцевостях органи влади вживають адміністративні заходи з метою заборони дітям шкільного віку відвідувати місця богослужіння, що в кінцевому результаті суперечить вимогам декрету «Про відділення церкви від держави та школи від церкви» й породжує у «віруючих громадян» негативне ставлення до органів радянської влади на місцях. Як пояснювалося у циркулярах, декрет РНК від 23 січня 1918 р. забезпечував за всіма рівну свободу мислення та віри згідно з внутрішніми переконаннями. Тобто декрет не позбавляв батьків права відправляти дітей у місця богослужіння. Діти шкільного віку, згідно з документом, могли відвідувати церкву, і у цьому заборонялося чинити перешкоди<sup>66</sup>.

Водночас серед циркулярів ЦАУ були такі, які вимагали від відповідальних працівників не забувати про те, що декрет забороняв викладання віровчення дітям у школах та у церквах, а також викладання віровчення вдома у груповому порядку (що мало місце у Джанкойському та Бахчисарайському районах<sup>67</sup>). Органи влади здійснювали найсуворіший контроль за тим, щоб не допускати викладання релігійних знань у школах. Як зазначалося в документі:

«На підставі декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви ЦАУ Криму просить (райвиконкоми – Т.Б.):  
– установити нагляд за виявленням викладання закону Божого у школах усіх видів і ступенів;  
– у випадках виявлення викладання закону Божого осіб, що його викладають, негайно знімати з посади з одночасним при-  
тягненням їх до судової відповідальності за 121 ст. КК»<sup>68</sup>.

<sup>64</sup> Ярославский Е. О религии. – Москва, 1958. – С.110.

<sup>65</sup> Красный Крым. – 1924. – 5 марта.

<sup>66</sup> ДААРК. – Ф.Р.663. – Оп.10. – Спр.1292. – Арк.11–12.

<sup>67</sup> Там само.

<sup>68</sup> Там само. – Ф.Р.20. – Оп.3. – Спр.10. – Арк.82.

Разом із «вирішенням» питання покращення рівня радянської школи кримська влада прагнула встановити повний контроль за священнослужителями та відстежувати рівень релігійних настроїв серед населення. Місцеві органи у справах культів при районних виконавчих комітетах збирали матеріал, який у вигляді звітів надсилався у Сімферополь. Так, в інформаційному звіті за квітень – червень 1925 р. зазначалося:

«Мулли користуються величезним авторитетом і впливом на місцеве життя. Збирання коштів на їх утримання серед населення є майже обов'язковим. У зв'язку із залученням татарської молоді до союзу комуністів та піонерів мулли занепокоєні можливістю щеплення атеїзму, і вживають заходів щодо припинення цього, діючи через людей»<sup>69</sup>.

Кримський обком РКП(б) уважно відстежував настрої кримських татар у релігійному питанні. Так, у 1926 р. «чекісти» повідомляли в Москву про те, що «духівництво села Ускут (Судацького району) користується величезним авторитетом у селян. Місцеві працівники заступаються за мулл, граючи другорядну роль у житті села. Сільські сходи збираються по п'ятницях після намазу»<sup>70</sup>. У записці «Політичний стан Криму», підготовленій на початку січня 1928 р., фіксувалося:

«Серед мусульманського духівництва триває посилена діяльність щодо залучення селянства до релігійних громад. Відбувається збір пожертвувань для поїздки в Мекку. [...] Мусульманське духівництво з метою відволікти увагу жінок та молоді від клубу і школи прагне організувати гуртки й релігійні клуби, проповідуючи, що жінка не може займатися громадською справою»<sup>71</sup>.

У другій половині 1920-х рр. почалося повальне закриття мечетей. Влада намагалася представити ситуацію таким чином, що начебто це самі представники мусульманської громади відмовлялися від культових споруд та вимагали їх закрити. Джерелом цієї кампанії оголошувалася так звана «ініціатива знизу», а активність партійно-комсомольських безбожників визначалася як «піднесення стихійної хвилі серед трудящих мас за закриття церков і мечетей»<sup>72</sup>.

Звичайним явищем ставало залякування віруючих, яких примушували начебто добровільно відмовлятися від користування мечетями. При цьому було розроблено типову форму документа, достатнього для закриття культової споруди: «Заява групи віруючих мечеті [назва її] від [дата складання заяви] про відмову від подальшого користування цієї мечеттю».

<sup>69</sup> Там само. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.387. – Арк.112.

<sup>70</sup> «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934). – Т.4. – Москва, 2001. – С.516.

<sup>71</sup> ДААРК. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.846. – Арк.9.

<sup>72</sup> *Смирнов Н.* Классовая роль ислама в Крыму. – С.46.

Також практикувалися колективні заяви, висунуті під час загальних зборів усіх мешканців села, в яких селяни прямо-таки благали закрити мечеть, що знаходилася в їхньому селі. Наприклад, у Бахчисараї «загальні збори татарського населення одноставно винесли рішення про перебудову мечеті на кінотеатр»<sup>73</sup>.

Для закриття мечетей влада широко використовувала татар-комсомольців. Завдання комсомольських осередків полягало у формуванні в молоді «нового світогляду». Грубо ламаючи традиційні моральні цінності кримсько-татарського народу, партія намагалася сформувати пріоритет «класових» цінностей над національними, а авторитет партійних вождів поставити вище авторитету батьків. Ще під час наради кримських більшовиків в Ялті в листопаді 1923 р. зазначалося:

«Головною соціальною базою для партроботи серед татар є татарська молодь. Для роботи серед молоді пригадувати спеціальних організаційних форм не треба: усе завдання тут зводиться до максимального залучення татарської молоді до роботи й у лави РКСМ та проведення її через усі ті інститути виховання, через які проводяться всі члени РКСМ... Головна увага серед молоді має бути звернена на забезпечення комуністичного керівництва і впливу на рух юнацтва, а також боротьбу з прагненням впливати та керувати з боку націоналістичних груп»<sup>74</sup>.

Влада поступово витравлювала з дітей та підлітків паростки релігійного світогляду. Татари-комсомольці завжди виявлялися більш завзятішими, ніж дорослі. У селі Кизилташ секретар комсомольського осередка Чалаєв ініціював закриття мечеті якраз під час проведення там молитви, убивши присутніх там «служителів культу»<sup>75</sup>.

У другій половині 1920-х рр. істотно зросла кількість мечетей, які закривалися через несвоєчасно виплачений грошовий податок, або будь-які «помилки», віднайдені в паперах, поданих громадою для отримання необхідної для періодичної перереєстрації культурної установи. На засіданні Центральної комісії у справах культів при ЦВК Кримської АСРР 11 лютого 1926 р. розглядалося питання про закриття мечетей у двох населених пунктах. Було прийняте рішення «мечеті сіл Розорений Вакуф та Акчора Джанкойського району ліквідувати – через відсутність віруючих, що бажали ними користуватися»<sup>76</sup>. Ліквідовані мечеті рекомендувалося розібрати на будівельний матеріал, котрий передати Держфондовій комісії, що мала використати його для зведення цивільних об'єктів.

Упродовж 1920-х рр. у Криму було закрито понад 600 мечетей<sup>77</sup>. Ця кількість може бути применшеною, адже авторитетна «Кембриджська історія

<sup>73</sup> Красный Крым. – 1929. – 17 мая.

<sup>74</sup> ДААРК. – Ф.П.82. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.57.

<sup>75</sup> Песин Е. О старом и новом Крыме. – Симферополь, 1929. – С.28–29.

<sup>76</sup> ДААРК. – Ф.Р.663. – Оп.18. – Спр.10. – Арк.1.

<sup>77</sup> Ибадуллаев И.И. Мечети Крыма // Голос Крыма. – 1997. – 1 августа.

ісламу», говорячи про закриті радянською владою мечеті, називає іншу цифру: 1 тис.<sup>78</sup>

Важливим видом антирелігійної діяльності, спрямованої на зниження ролі ісламу у житті кримських татар, стала ідеологічна робота національних клубів у містах і хат-читалень у сільській місцевості. На 1927 р. у містах Криму нараховувався 21 клуб, з яких 5 були кримськотатарськими. У сільській місцевості функціонували 63 кримськотатарських хати-читальні<sup>79</sup>. У Сімферополі антирелігійна діяльність здійснювалася Центральним татарським клубом. На загальних зборах 25 грудня 1927 р. було ухвалено резолюцію, що визначала основні напрями роботи: «Зміцнити наявність старого складу членів клубу, у подальшому залучати у члени клубу переважно кустарів, неорганізованих робітників, жінок і безпартійних освітян-татар»<sup>80</sup>.

Посилювався податковий тиск на мусульманських священнослужителів. Через невиплату податків муллою могли пустити з торгів усе його майно та худобу, навіть заарештувати або виселити з півострова. Так, саме через невиплату податку в головній тюрмі республіки (Кримізоляторі) опинився фєодосійський мулла Сеїт Джеміль. Податківці створили йому нестерпні умови життя. Бахчисарайського муллу через заборгованість у 729 руб. виселили з власного будинку (хоча офіційно не конфіскували його), а потім вислали за межі Криму. Коли його дружина Сеїде Мемет повернулася на півострів і зажадала віддати їй будинок, адже це була власність її родини, кримський уряд відмовився, аргументуючи тим, що «її чоловік був висланий, а будинок оформлений на його ім'я»<sup>81</sup>.

Не маючи змоги виплачувати величезний податок, багато мулл зверталися до органів влади з проханням зняти з них духовний сан. Ібраїм Емір-Асан, імам-хатїп із Нікіти, писав, що з матеріальних причин змушений повернутися до селянської праці. Алі Куртбедін, муедзин із села Кїрдвлі Аргинської сільради, зазначив, що змушений платити податок, узагалі не маючи жодних заробітків, тому що йому не надали землю. Він нидів у злиднях до березня 1925 р., після чого заявив, що складає з себе релігійні обов'язки, тому що його позбавили права голосу та не надали землю. Подібні причини висували й мулла Джемелядин Джемеля з села Опук Керченського району, мулла Алі Мухтар-оглу з села Баксан Аргинської сільради, Аджі-емір Усейн Мамутов, імам із 40-річним стажем служіння з села Кози Судацького району, мулла Курулі Мемет Адаман та муедзин Емір-Алі Аджі Мемет (обидва з Ай-Василя), мулла Аваміль Бейтуляєв і хатїп Ебу-Талїб Хаджаметов із села Бєсхедж Кульчурунської сільради, Тєвфік Ванїєв, хатїп мечеті Саурчі Фєодосійського району, мулла Алі Джумалї з села Біюк-Кабань Євпаторійського району та багато інших<sup>82</sup>.

Місцева влада разом із «чекістами» відстежувала факти, коли священнослужителі, бажаючи поповнити втрату мулл, починали займатися

<sup>78</sup> Див.: Урсу Д.П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921–1941). – С.39.

<sup>79</sup> ДААРК. – Ф.Р.20. – Оп.3. – Спр.47. – Арк.31.

<sup>80</sup> Кондратюк Г.М. Національна політика в Кримській АРСР у 20–30-х роках ХХ ст. – С.73.

<sup>81</sup> ДААРК. – Ф.Р.663. – Оп.9. – Спр.745. – Арк.214.

<sup>82</sup> Там само. – Оп.10. – Спр.1123. – Арк.12–40 зв.



підготовкою нових. Хоча дозволялося відкриття короткочасних курсів із підготовки мулл, скористатися цією нагодою можна було тільки тоді, коли курси утримувалися за рахунок Центрального духовного управління мусульман<sup>83</sup>. Отримавши такий дозвіл, представники управління намагалися довести до кримських татар (переважно молоді) цілі й завдання курсів. «Чекісти» повідомляли центральну владу про ці «злочини». У 1926 р. у Севастопольському районі представник ЦДУМ Смаїл, як повідомлялося, на зібранні

«ставив питання про поживлення мусульманської релігії, а головним чином – про відкриття релігійної школи медресе у Сімферополі. Смаїл вказував, що найближчим часом відкриваються півторамісячні курси, а якщо дозволять кошти, то й шестимісячні, для підготовки молодого духовенства, яке замінить старих мулл. Смаїл указував, що тепер є одна партія – РКП(б), яка не визнає бога, але духівництво буде вести з нею боротьбу, і ще невідомо, хто залишиться переможцем»<sup>84</sup>.

У 1927 р. кримський філіал ЦДУМ насмілювався агітувати за відновлення старої системи освіти. Відразу до Москви надійшло таке повідомлення:

«Крим. Значно посилювалася агітація за розширення віровчення. Відмічено багато випадків, коли населення під впливом мулл виносить постанови про відкриття релігійних шкіл. Севастопольський район. У село Шулі приїхали вповноважені мусдухуправління з Сімферополя. Вони зібрали збори в кількості 135 осіб, на яких поставили питання про відкриття школи віровчення, де повинні навчатися діти, що досягли 14-річного віку. Ялтинський район (село Дегерменкої). Мулла агітує серед селян за відкриття релігійної школи, під впливом чого селяни висунули вповноваженого для клопотання перед сільрадою щодо дозволу відкриття релігійних шкіл»<sup>85</sup>.

Виступаючи проти мусульманського духівництва на всій території СРСР, центральний уряд ще не наважувався так само рішуче діяти у Криму. Коли у травні 1928 р. було ухвалено постанову політбюро ЦК ВКП(б) про закриття всіх мектебе та медресе (чим, до речі, завдано останнього удару по мусульманській освіті), на півострові вони залишилися. Кримська АСРР змогла зберегти ті мектеби й медресе, які ще не були закриті. Навіть у 1937 р. в республіці ще існували 68 семирічних і середніх шкіл та 360 мектебів, в яких кримськотатарською мовою навчалися 11 тис. дітей<sup>86</sup>.

<sup>83</sup> Центральне духовне управління мусульман (ЦДУМ) – релігійно-громадська організація, яка координувала діяльність національних об'єднань. Створена в 1923 р., очолював її муфтії Р.-Ф.Фахретдін. Допомогала громадам – проповідницькій діяльності та в інших сферах релігійного й економічного життя мечетей, навчальних закладів, видавала журнал «Іслам». Через втручання в її справи органів радянської влади змушена була саморозпуститися. У 1930-х рр. майже всі, хто входив до складу ЦДУМ та його периферійних органів, були репресовані.

<sup>84</sup> «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталіну о положении в стране (1922–1934). – С.222.

<sup>85</sup> Там же. – Т.5. – Москва, 2003. – С.253, 302–303.

<sup>86</sup> Волобуев О. Рождение и судьбы новой крымской государственности в первой половине XX в. // Отечественная история. – 1999. – №2. – С.91.

Було заборонено збирати зякат<sup>87</sup>. Використовуючи офіційне гасло про те, що «в радянської влади немає бідних», уряд оголосив зякат «систематичною ворожою пропагандою»<sup>88</sup>.

У 1928 р. після арешту та засудження В.Ібраїмова відносна свобода в релігійному питанні змінилася більш жорстким курсом. Антирелігійна діяльність набула агресивного характеру. Навіть позитивні явища іноді набували нового відтінку. Так відбулося із запровадженням нового алфавіту. Розвиток татарської національної освіти в 1920-х рр. гальмувався використанням у тюркських мовах складного арабського алфавіту. Наприкінці XIX ст. провідні татарські педагоги об'єдналися навколо висунутої І.Гаспринським ідеї джадидизму. У перекладі з арабської мови поняття «усуль джадид» означало «новий метод». Він став альтернативою панівного довгий час у системі мусульманської освіти «усуль кадим», тобто «старого методу». Методи відрізнялися, у першу чергу, формою викладання. Кадимісти як противники всяких новацій застосовували так звану систему складового викладання, коли окремі букви зливалися у склади, а склади – у слова. Прогресивні педагоги застосовували так званий «звуковий метод», коли кожній букві алфавіту відповідав певний звук<sup>89</sup>.

Освячений ісламом, в уявленні багатьох віруючих, арабській алфавіт був недоторканим атрибутом «істинного мусульманства». Проблема полягала в тому, що арабський алфавіт не мав букв для позначення деяких звуків, наявних у тюркських мовах. Наприклад, звуки [п], [г], [ж] не мали буквенного еквівалента. З іншого боку, була зайвою буква «ла», яку неважко розкласти по звуках за допомогою букв «л» та «а»<sup>90</sup>.

Керівним документом у питанні реформування алфавіту стала постанова колегії народного комісаріату освіти РРФСР «Про запровадження латинського шрифту у тюрксько-татарських народностей, які визнають іслам», ухвалена 9 червня 1925 р.<sup>91</sup> 30 червня 1927 р. бюро Кримського обкому РКП(б) обговорило конкретні заходи щодо запровадження латинського алфавіту серед кримських татар. Робота визнавалася «цілком вчасною». Водночас бюро обкому вважало необхідним провести «серйозну цільову пропаганду» реформи «у пресі та на масових зборах» і попередило, що потрібна «особлива обережність, витриманість та практичність, щоб не дати приводу до збудження фанатизму мас»<sup>92</sup>. У постанові передбачалася система заходів щодо організації занять із вивчення нового алфавіту на кримськотатарських учительських курсах, у кримськотатарських школах 1-го ступеня, татарських секторах робітфаків, радпартшколі, Кримському педагогічному інституті та інших кримськотатарських навчальних закладах.

<sup>87</sup> Зякат – обов'язкова річна милостиня як грошима, так і натурою, котру виплачували всі дорослі та диездатні мусульмани залежно від доходів. Як правило, використовувався для допомоги найбіднішим членам громади.

<sup>88</sup> *Музафаров Р.* Крымскотатарская энциклопедия. – Т.1. – С.75.

<sup>89</sup> *Ганкевич В.Ю.* Жизнь и деятельность И.Гаспринского (1851–1914): Дисс. ... канд. ист. наук. – Симферополь, 1995. – С.156.

<sup>90</sup> *Прохорчик М.В.* Деякі питання освіти кримських татар (20-і рр.) // Культура народів Причорномор'я. – 2001. – №25. – С.157.

<sup>91</sup> Там же. – С.158.

<sup>92</sup> ДААРК. – Ф.Р.20. – Оп.3. – Спр.47. – Арк.69.

2 липня 1927 р. наркомат освіти Кримської АСРР остаточно ухвалив рішення про перехід на латинізований тюркський алфавіт. Того року на короткотермінових курсах пройшли перепідготовку 154 вчителів для шкіл 1-го ступеня, які почали навчати школярів новому татарському алфавіту. Його було запропоновано у школах 1-го ступеня й технікумах. За новим алфавітом видали розрізну азбуку, буквар для шкіл 1-го ступеня, книги для читання. Ним друкувався журнал «Коз-Айдин», а також деякі спеціальні розділи у журналі «Оку-Ішлері», у газетах «Єні Дунья» та «Яш-Куввет»<sup>93</sup>. У вересні 1927 р. відбулася Всекримська орфографічна конференція, яка прийняла рекомендації для опрацювання татарської орфографії, вироблення наукової термінології, складання словників<sup>94</sup>.

Наркомат освіти автономії ухвалив із 1927/1928 навч. року запровадити викладання на новому алфавіті в усіх навчальних закладах, де студіювалася кримськотатарська мова. У звітах відомства повідомлялося, що «вчителі позитивно поставилися до заміни арабського алфавіту латинським і висловили свою повну згоду із запропонованими заходами». Партійні органи організували у пресі позитивні відгуки про реформу орфографії. У газеті «Єні Дунья» було опубліковано лист від кримського татарина похилого віку з такою оцінкою значення нової писемності: «Той, хто лає приборчників нового алфавіту, або сліпий, або прями́й ворог трудящих... Я, незважаючи на свої роки, за тиждень навчився за цим алфавітом читати»<sup>95</sup>.

Однак не всі зустріли новації схвально. Мусульманське духовництво й консервативно настроєні верстви кримськотатарського населення намагалися чинити опір. У відповідь партійно-радянські органи автономії розгорнули широку пропаганду реформи алфавіту, демонструючи практичність і зручність латинського письма порівняно з арабським. Із 1927 р. новотюркський латинізований алфавіт став основою навчання в національних кримськотатарських школах. Водночас відмова від арабської писемності вела до розриву з багатівіковою кримською культурою, однією з основ якої була арабська «в'язь».

Запровадження нового тюркського алфавіту сприяло залученню дітей до навчання у школі. Статистика дозволяє простежити перші результати цієї реформи. Так, якщо у 1921/1922 навч. році кількість татарських учнів у школах 1-го ступеня становила 11 178, то в 1926/1927 – 19 751<sup>96</sup>. 9 травня 1928 р. КримЦВК ухвалив постанову «Про запровадження нового тюрко-татарського алфавіту», згідно з яким проголошувався обов'язковий перехід усіх установ Криму на латинський алфавіт<sup>97</sup>. Перехідний період було визначено терміном у п'ять років.

Реформа орфографії не тільки залучала дітей до навчання, а й полегшувала навчання та скорочувала строк навчання з 6–7 до 2–3 років. Час,

<sup>93</sup> Десять лет Советского Крыма: Сборник, посвященный десятилетию советизации Крыма (1920–1930). – С.431.

<sup>94</sup> ДААРК. – Ф.Р.20. – Оп.3. – Спр.47. – Арк.110.

<sup>95</sup> Крым: прошлое и настоящее / Отв. ред. С.Г.Агаджанов, А.Н.Сахаров. – Москва, 1988. – С.74.

<sup>96</sup> ДААРК. – Ф.Р.20. – Оп.3. – Спр.47. – Арк.128.

<sup>97</sup> Там само. – Ф.Р.663. – Оп.1. – Спр.1183. – Арк.2.

вивільнюваний у традиційних конфесійних мектебе, тепер використовувався на викладання деяких загальноосвітніх дисциплін.

Справі нового тюркського алфавіту (НТА) було надано політичного відтінку. У вересні 1929 р. відбулася обласна нарада агітпропу, на якій нарком освіти Криму Р.Олександрович висловив таку думку:

«У керівництві переведенням на НТА з боку радянських органів іноді видно політичний бік питання. Деякі товариші не бачать тієї жорстокої класової боротьби, що розвивається навколо введення новотюркського алфавіту. Перехід на НТА б'є в першу чергу по релігії. Адже Коран написаний арабською мовою. Нове покоління, що учить у школах НТА й не знає арабської мови, уже через це відходить від Корана, від релігії, випадає з-під впливу духовництва. Тому найлютішим ворогом проведення реформи є духовництво, усіяко підтримуване націоналістичною частиною інтелігенції. Боротьба за новий алфавіт виливається у класову боротьбу за молоде покоління»<sup>98</sup>.

Повідомлялося, що в Ялтинському районі «мусульманське духовництво намагається поширити свій вплив на дітей, порушується клопотання про розширення прав на віровчення з залученням дітей віком до 14 років. Це прагнення цілком зрозуміле, тому що введення латинського алфавіту вибиває ґрунт із-під ніг мулл, і вони побоюються, що нове покоління не зможе вивчати Коран, написаний арабською мовою»<sup>99</sup>.

Загалом позитивна реформа переходу на новий алфавіт у середовищі кримськотатарської інтелігенції оцінювалася неоднозначно. Частина її підтримувала, але інші розуміли, що це справді – розрив із багатовіковою ісламською культурною традицією. Партійна пропаганда таврувала таких як «ретроградів» і «ворогів». У документі, опрацьованому у Кримському обкомі РКП(б), зазначалося:

«Культурний фронт, так само, як і всі інші фронти соціалістичного будівництва, є ареною класової боротьби, і в такому світлі потрібно розглядати всі процеси, які проходять у культурному будівництві. Буржуазно-націоналістична частина татарської інтелігенції намагалася очолити культурне будівництво, спрямовувати його проти інтересів пролетаріату і трудового селянства. У числі керівних працівників народної освіти були навіть такі відомі мілліфірківці, як А.Адабаш, У.Азізов, С.-А.Айвазов, А.Хільмі, Чабан Заде. [...] Після ліквідації ібраїмовщини було викрито ряд класових збочень у роботі органів народної освіти та культурних установ. Так, наприклад, офіційний орган Наркомосу “Оку Ішлері” був не бойовим загоном штабу культурної революції – Наркомосу, а, по суті, органом мілліфірківців... Треба визнати, що планомірної роботи з боку Союзу войовничих безвірників не ведеться, незважаючи на те, що ця ділянка класової боротьби у кримських умовах є однією з най-

<sup>98</sup> Красный Крым. – 1929. – 11 сентября.

<sup>99</sup> ДААРК. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.807. – Арк.8.

важливіших. Антирелігійне виховання необхідно впроваджувати в усі органи й заклади, що ведуть культосвітню роботу»<sup>100</sup>.

У липні 1928 р. союзний центр надіслав уряду автономії циркуляр про скасування всіх дотеперішніх інструкцій щодо порядку викладання мусульманського віровчення: «Усі дозволи, що видавалися раніше, анулюються. Ужити заходів через навчальних наглядачів і сільради до недопущення в майбутньому групового викладання мусульманського віровчення»<sup>101</sup>.

Одночасно посилювалося цькування духовництва, яке оголошували винним майже в усіх бідах, що траплялися на півострові. Переважно це стосувалося господарських питань. Досить показовим був випадок, коли Економічна нарада вирішила на великій площі орних земель Криму, користуючись прикладом Середньої Азії, закласти плантації бавовни. Ця культура приживалася важко, часто взагалі пропадала, її економічна збитковість виявилася відразу. Проте винними у цьому економічному прорахунку виявилися аж ніяк не радянські функціонери. Невдача з бавовною пояснювалася «відчайдушним опором із боку куркулів, мулл та їхньої агентури»<sup>102</sup>.

Мусульманські лідери в різних регіонах Росії намагалися протистояти поверненню до антиісламської політики початку 1920-х рр. Однією з найбільш яскравих таких спроб стало скликання в 1925 р. Всеросійського з'їзду мусульман, у роботі якого брали участь і представники Криму. У постановах з'їзду озвучувалися такі вимоги:

«Ужити заходів до повернення в розпорядження приходів їхніх власних будівель медресе і мектебе, що їм належали раніше, дітям, які не навчаються в радянських школах, дозволити вивчення віровчення в будь-якому віці й у будь-якій час, не вести у школах антирелігійної агітації, дозволити викладання віровчення в релігійних школах кожного дня, дозволити виступати у пресі проти атеїзму, відкривати релігійні курси й медресе всюди, де народ побажає їх відкривати, при наданні дозволу на відкриття релігійних шкіл не ставити в обов'язок наявність мечеті»<sup>103</sup>.

Проте постанови з'їзду залишилися без відповіді з боку влади. Натомість вона посилила утиски на Центральне духовне управління мусульман. На місця було спущено розпорядження про неприпустимість радянським і партійним органам розширювати вплив ЦДУМ на населення. Керівництву його почали погрожувати виключенням з числа офіційно зареєстрованих організацій, тобто фактичною ліквідацією.

Отже релігійна політика на півострові в роки непу впроваджувалася у життя таким чином, щоб не відштовхнути від радянської влади мусульман. Проте цей етап завершився, як і в інших сферах життя Криму, судовим процесом у справі В.Ібраїмова (квітень – травень 1928 р.). Ця подія стала сигналом для широкомасштабного наступу сталінського режиму на іслам.

<sup>100</sup> Красный Крым. – 1929. – 22 ноября.

<sup>101</sup> ДААРК. – Ф.Р.20. – Оп.3. – Спр.72. – Арк.6, 23.

<sup>102</sup> Кальвари М. Узбекистан – Крым. – Симферополь, 1931. – С.15–17.

<sup>103</sup> Нуруллаев А.А. Религии народов современной России. – С.135–136.

## REFERENCES

1. Abdullaev, I. (2000). Mecheti-bashni v Krymu. *Golos Kryma*. Simferopol', 8.II. [in Russian].
2. Broshevan, V. (2009). *Simferopol: belye i tiomnye stranitsy istorii (1918–1945 gg.): Istoriko-dokumentalnyj khronologicheskij spravochnik*. Simferopol'. [in Russian].
3. Volobuev, O. (1999). Rozhdenie i sud'by novoj krymskoj gosudarstvennosti v pervoj polovine XX veka. *Otechestvennaja istorija*, 2. [in Russian].
4. Gankevich, V.Ju. (1995). *Zhizn' i dejatel'nost' I.Gasprinskogo (1851–1914)*. Diss. na soiskanie stepeni kand. ist. nauk. Simferopol'. [in Russian].
5. Gankevich, V.Ju. (1997). Oчерk istorii krymskotatarskogo etnokonfessional'nogo mektebe (XIX – nachalo XX vv.). *Kul'tura narodov Prichernomoria*, 2. [in Russian].
6. Gankevich, V.Ju., Shevelev, S.S. (2006). Krym v kontse XVIII – nachale XX vv. *Sbornik Russkogo istoricheskogo obshchestva*. 10 (158). *Rossija i Krym*. [in Russian].
7. Dejniov, R.T. (1999). Ot vassal'nogo khanstva Osmanskoj imperii do Tavricheskoj gubernii v sostave Rossii. *Otechestvennaja istorija*, 2. [in Russian].
8. Ibadullaev, I.I. (1997). Mecheti Kryma. *Golos Kryma*, 1 avgusta. [in Russian].
9. Khajali, R.I. (2008). *Oчерki istorii obshchestvenno-politicheskoj i kul'turnoj zhizni krymskikh tatar v XX veke*. Simferopol'. [in Russian].
10. Kondratjuk, G.N. (2002). Antireligioznaja propaganda v shkolakh Krymskoj ASSR v 1920-h godakh. *Kul'tura narodov Prichernomoria*, 28. [in Russian].
11. Kondratiuk, H.M. (2014). *Natsional'na polityka v Kryms'kii ARSR u 20–30 rokakh XX stolittia*. Vinnytsia. [in Ukrainian].
12. Levickij, G. (1992). Pereselenie tatar iz Kryma v Turtsiju. *Zabveniju ne podlezhit... (Iz istorii krymsko-tatarskoj gosudarstvennosti i Kryma: Nauchno-populjarnye oчерki*. Kazan'. [in Russian].
13. Muzafarov, R. (1993, 1995). *Krymskotatarskaja entsiklopedija*. T.1–2. Simferopol'. [in Russian].
14. Murtazin, M.F., Nurullaev, A.A. (1999). *Islam i musul'mane v Rossii*. Moskva. [in Russian].
15. Nurullaev, A.A. (1999). *Religii narodov sovremennoj Rossii: Slovar'*. Moskva. [in Russian].
16. Nurullaev, A.A. (1999). *Khristianstvo i islam v sovremennoj Rossii: Religii mira*. Moskva. [in Russian].
17. Pashchenja, V.M. (2006). Etnonatsional'nyj vopros v gosudarstvennom stroitel'stve Kryma v pervoj polovine XX v. (1900–1945 gg.). *Kul'tura narodov Prichernomoria*, 90. [in Russian].
18. Pashchenja, V.N. (2012). Etnokul'turnoe razvitie v Krymu s drevnejshikh vremjon do kontsa XX veka. Simferopol'. [in Russian].
19. Prokhorchuk, M.V. (2001). Deiaki pytannia osvity kryms'kykh tatar (20-ti rr.). *Kul'tura narodov Prichernomoria*, 25. [in Ukrainian].
20. Rybak, I.V. (2002). Osoblyvosti relihiinoj polityky v Krymu v period pislia hromadians'koi viiny. *Kul'tura narodov Prichernomoria*, 31. [in Ukrainian].
21. Rybak, I.V. (2002). Osoblyvosti radians'koi relihiinoj polityky v Krymu u druhii polovyni 20-kh rokiv. *Kul'tura narodov Prichernomoria*, 36. [in Ukrainian].
22. Ursu, D.P. (1999). *Oчерki istorii kul'tury krymskotatarskogo naroda (1921–1941)*. Simferopol'. [in Russian].



**ТЕТЯНА ВУКОВА**

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Research Fellow,  
Department of the History of Ukraine of the 20–30's of the 20th Century,  
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine  
(Kyiv, Ukraine), aragorn\_9@ukr.net

## **THE KREMLIN'S POLICY ON ISLAM IN THE CRIMEAN ASSR (1921–1928)**

*The Kremlin's policy concerning the religions during so-called "socialist construction" was offensive-repressive, but acquired significant features during the campaign of radicalization of Soviet power on the peninsula, which could only be carried out in the form of tatarization (mobilization of the Muslim people on the side of Soviet power). In the 1920's, the leadership of the RCP(b) hoped to bring Turkey into its influence sphere, hoping to deploy the world communist revolution in the Muslim East. For this purpose, it separated the Crimean peninsula from Soviet Ukraine, created an autonomous republic and made an attempt to turn it into a model for the peoples of the East. Remaining in essence anti-religious, the Kremlin's policy towards Islam had acquired the specific features that covering in this article. When the hopes for the "world revolution" disappeared, and relations with Turkey became cool, the real Tatarization in the Crimean ASSR stopped in the way used by J. Stalin: repressions against the leading Crimean Tatar leaders. The documentary materials of the State Archives of the Autonomous Republic of Crimea, which determine why the policy directed against the Muslim clergy, was different from the policy that the Soviet state introduced against representatives of all other religious confessions, was first introduced in the scientific circle.*

**Keywords:** *Crimea, Islam, new Turkish alphabet, repressions against Crimean Muslims.*

# МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО



УДК 069:355(477)«1917/1930»

**Вадим Машталір**

кандидат історичних наук, доцент, начальник інформаційно-аналітичного відділу – заступник начальника інформаційно-аналітичного управління, Головне управління персоналу Генерального штабу Збройних сил України (Київ, Україна), vadim\_mashtalir@ukr.net

## **З ІСТОРІЇ ГОЛОВНОГО ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-АРХІВУ ПРИ ҐЕНЕРАЛЬНОМУ ШТАБІ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ**

*Розглядається діяльність Головного військово-історичного музею-архіву при Генеральному штабі УНР під час його розташування в польському місті Тарнові, де на той час перебував уряд УНР в екзилі. Висвітлено передумови створення, функціонування, здобутки та долю установи. Проаналізовано зусилля її керівника М.Обідного з реалізації його основних ідей щодо поліпшення музейної роботи, а також встановлення контактів з українськими еміграційними осередками в Польщі та поза її межами – у Румунії, Болгарії, Туреччині, Італії, Швеції. Сконцентровано увагу на організаційному аспекті збирання, упорядкування, реєстрації та збереження наказів, щоденників бойових подій, листування й інших військових документів історичного характеру, а також усіх матеріалів періоду національної революції, зокрема відозв, оголошень, газет і журналів, присвячених українській проблематиці.*

**Ключові слова:** *військово-історичний музей, музей-архів, документ.*

Захоплення червоними тимчасової столиці Української Народної Республіки Кам'янець-Подільського змусило війська та урядові структури УНР 21 листопада 1920 р. перейти на територію Польщі – нещодавньої союзниці в боротьбі з більшовицькою Росією. У цій країні знайшов політичний притулок уряд на чолі з С.Петлюрою, а також залишки армії. Серед іншого вдалося перевезти й велику кількість документації. Станом на листопад 1920 р. в Польщі перебували 65 українських послів, 14 міністрів, близько 1680 урядовців, 3500 офіцерів, 11 500 вояків<sup>1</sup>. В еміграції працювали всі

---

<sup>1</sup> Беднаржова Т. Степан Сірополко – подвижник українського шкільництва. – Л., 1998. – С.9.

міністерства УНР. Серед них і освітнє відомство, яке опікувалося культурно-просвітницькою роботою серед дітей політичних вигнанців та вояків. Було відкрито дві українських гімназії (в Тарнові, Ченстохові), декілька середніх шкіл, школу пластунів (у таборі Щипйорно).

Починаючи з 16 листопада 1921 р. в таборах інтернованих, які дислокувалися в Ланцуті, Вадовицях, Каліші, Александрові, Щипйорно, Стшалкові, проводилися регулярні заняття на богословських, українознавчих та педагогічних курсах. Серед інших дисциплін викладалися історія України, географія, математика, українська та іноземна мови, психологія, педагогіка. У таборах працювали Товариство плекання військових знань, філософський гурток ім. Г.Сковороди, літературне товариство «Веселка», культурно-освітній гурток<sup>2</sup>.

Необхідно відзначити, що український уряд і війська перебували в надзвичайно скрутних умовах, що вкрай негативно позначилося на організації роботи державних структур. У такій ситуації збирання і збереження історичних пам'яток було справою дуже непростю. Попри це саме в Польщі, у Тарнові, 2 липня 1921 р. постала перша музейна установа – Головний військово-історичний музей-архів при Генеральному штабі Армії УНР (ГВІМА). Це стало можливим завдяки зусиллям службовців-генштабістів, а також ініціативі Михайла Юрійовича Обідного, якого призначили на посаду директора<sup>3</sup>.

Нині основний масив архівних джерел з історії ГВІМА зосереджено у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Зокрема шістнадцять справ фонду 3179 охоплюють період 1919–1922 рр. Документи М.Обідного містяться у дванадцяти справах фонду 3504.

Деякі організаційні питання та аспекти, дотичні до загальної проблеми налагодження роботи Головного військово-історичного музею-архіву при Генеральному штабі УНР, висвітлено в окремих студіях вітчизняних дослідників. Так, М.Палієнко зосередилася на функціонуванні ГВІМА як українського архівного центру в Польщі<sup>4</sup>. У статті С.Кагамлик розглянуто особливості діяльності празького осередку української еміграції міжвоєнного періоду на матеріалах творчості М.Обідного<sup>5</sup>. Авторка приділила увагу біографії й тематиці його наукових і публіцистичних праць. Однак у сучасному українському джерелознавстві поки що не створено узагальнюючих або спеціальних праць щодо діяльності Головного військово-історичного музею-архіву при Генеральному

<sup>2</sup> Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1429. – Оп.2. – Спр.40. – Арк.112–115.

<sup>3</sup> Савченко Г., Срібняк І. Заснування Головного військово-історичного музею-архіву Армії УНР // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип.1. – К., 1996. – С.188–198; Палієнко М.Г. З історії організації українських еміграційних архівів у Польщі на початку 1920-х рр. // Пам'ятки. – Т.5. – К., 2005. – С.12–21.

<sup>4</sup> Палієнко М. «Це потрібно для історії...» (доля архівних колекцій Головного військово-історичного архіву Армії УНР у Польщі) // Сторінки воєнної історії України. – Вип.7. – Ч.І. – К., 2003. – С.85–91.

<sup>5</sup> Кагамлик С. Празький осередок української еміграції міжвоєнного періоду в контексті діяльності Михайла Обідного // Українознавчий альманах. – Вип.15. – К., 2014. – С.81–84.

штабі УНР як військово-музейної установи. Тим часом актуальним залишається інтерес дослідження ГВІМА крізь призму постановня українських архівних осередків та вивчення національної архівної спадщини.

Організатор і перший очільник Головного військово-історичного музею-архіву при Генеральному штабі УНР М.Обідний розпочав свій науковий шлях як музейник. Перші «профільні» знання у цій сфері він здобув, будучи співробітником Катеринославського музею ім. О.Поля. Згодом набував досвіду в Київському художньо-промисловому музеї, а також в утвореному в березні 1918 р. Державному військово-історичному музеї – на посаді помічника директора (віце-директора). Із березня 1920 р. М.Обідний почав працювати в уряді УНР – помічником начальника культурно-освітнього відділу військового міністерства. 29 червня того року він отримав наказ<sup>6</sup> перевезти до Кам'янець-Подільського майно Київського державного військово-історичного музею, яке там залишилося під час евакуації в 1919 р. (див. ілюстр.1). Невдовзі, у липні, М.Обідний став начальником військово-історичного відділу Головного управління Генерального штабу УНР, а також одним з ініціаторів створення Українського військово-історичного товариства<sup>7</sup>. Після падіння УНР він опинився в польському Тарнові. Сюди ж перевезли й історичні документи часів визвольної боротьби. Під час евакуації М.Обідному довелося стати очевидцем безповоротної втрати великого масиву цих паперів, про що він згодом напише у своїх працях «Як охоронялись пам'ятки», «Наші завдання в охороні пам'яток», «З мартирології українських пам'яток на еміграції», «Охорона військових могил», «П'ять років нищення і охорони пам'яток визволення України». Більшість із них до недавнього часу були практично невідомими дослідникам, оскільки одні так і не вдалося видрукувати, інші побачили світ на шпальтах малотиражних еміграційних видань, одиничні примірники яких представлено у фондах бібліотек та архівів України<sup>8</sup>.

Думки про вивезення найцінніших українських пам'яток за кордон М.Обідний висловлював ще в 1919 р. Про це він писав, зокрема, в одній із неопублікованих своїх праць – «Ще про те, як охоронялися пам'ятки»: «В тім нещасливім стані, коли нічого друкувати не можна, треба бодай в якійсь нейтральній державі вибрати місце для переховування найцінніших військових, а також політичних українських документів»<sup>9</sup>. Уперше питання про необхідність заснування в одній із нейтральних держав національного архівного центру він порушив у листопаді 1919 р.<sup>10</sup>

Задля збереження цінних історичних документів М.Обідний звертався до урядових кіл УНР, пропонуючи створити спеціальну військово-історичну інституцію. Так, у своїй таємній доповіді начальникові Військово-історичної

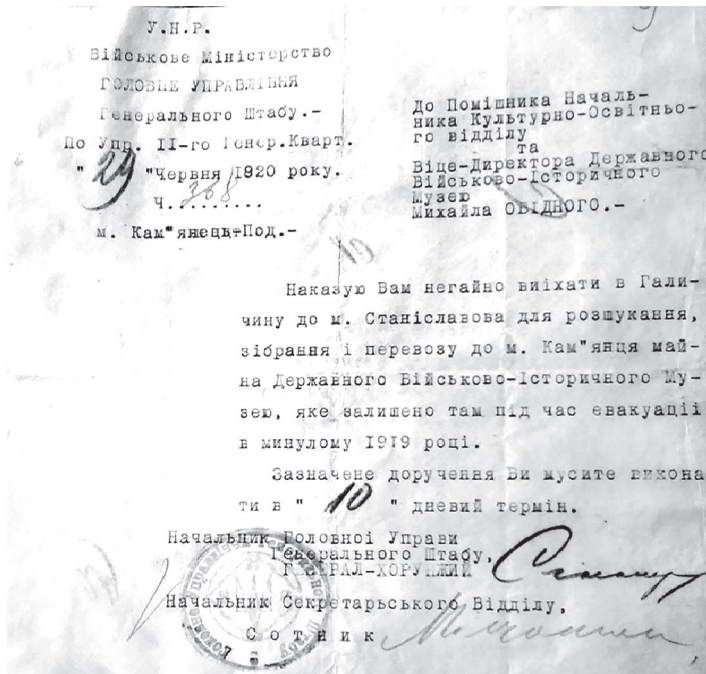
<sup>6</sup> Див.: ЦДАВО України. – Ф.3504. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.9.

<sup>7</sup> Палієнко М. Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Обідного в Україні, Польщі Чехословаччині // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – №2. – С.95–97.

<sup>8</sup> Там само. – С.92–127.

<sup>9</sup> ЦДАВО України. – Ф.3504. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.54.

<sup>10</sup> Обідний М. Військово-архівна справа на Україні // Українська старовина. – Ч.1. – Кам'янець, 1919. – С.3.



Ілюстр.1

управи в 1921 р. він (на той час керівник військово-історичного відділу) наголошував:

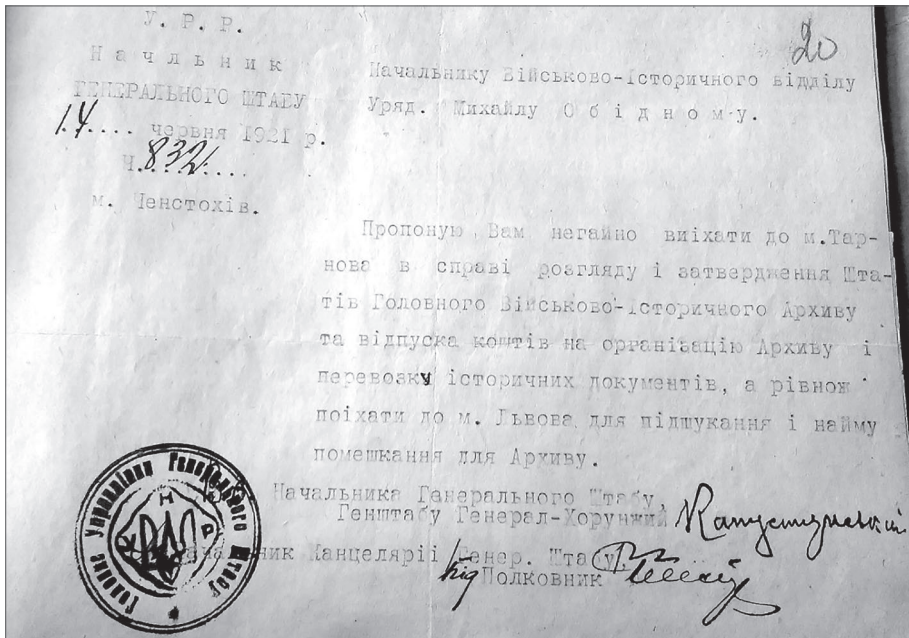
«Накази, реляції, щоденники бойових дій, різне листування [...] загинули в боях або залишені на знищення в різних місцях. Військово-історичні матеріали ділили загальну участь інших архівних матеріалів на паперових фабриках як сирівець, на залізницях при переїздах і на місцях стоянок як непотрібне шпаргалля. Значна частина цих матеріалів розібрана різними особами як приватна власність, маються відомості що й дотепер деякі військові установи, за відсутності центрального архіву надсилаються для збереження історичні матеріали приватним особами до Львова і інших місць. І немає де і в кого зробити якусь справку і знайти потрібні матеріали, а уряд навіть не знає, які збереглися історичні матеріали відродження України. [...] З огляду на те, що весь час відродження України не зверталася належної уваги на справу історичну взагалі та військово-історичну зокрема. [...] Сьогодні перед нами стоїть в повний зріст болюча справа утворення військово-історичного архіву»<sup>11</sup>.

На доповідній записці М.Обідного начальник Військово-історичної управи зробив резолюцію: «Посередництвую, гадаю необхідним негайне заснування архіву по даним цього штатам, бо інакше та решта історичних документів, яка залишилася, буде знищена і ні жодного сліда нашої боротьби за визволення не залишиться для потомства»<sup>12</sup>.

<sup>11</sup> ЦДАВО України. – Ф.3179. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.1.

<sup>12</sup> Там само. – Арк.2.





Ілюстр.2

Звернення М.Обідного й реакція на нього стали причиною появи листа начальника Генерального штабу до військового міністра УНР (див. док.№1) щодо розгляду Вищою військовою радою тимчасового штату Головного військово-історичного архіву (див. док.№2) з пояснювальною запискою до нього (див. док.№3), а також листа начальника Генерального штабу до Вищої військової ради (див. док.№4) зі схемою Військово-історичної управи Генштабу (див. док.№5).

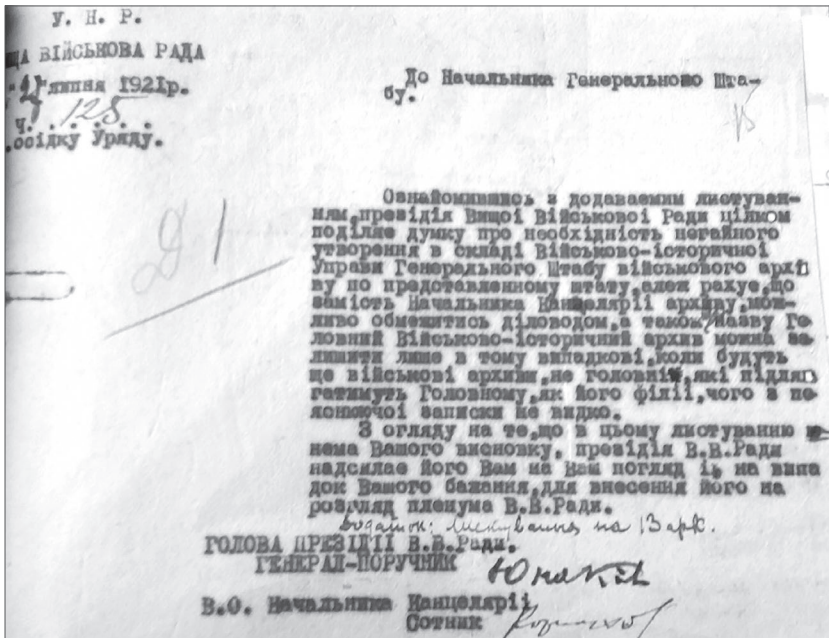
На перший погляд, здавалося б, що питання створення військово-музейної інституції вирішено. Однак лише постійне супроводження документів, а в деяких випадках особиста присутність М.Обідного дозволяли у черговий раз привернути увагу урядовців до проблеми рятування військово-історичних матеріалів. Пошук у Львові приміщень для розміщення Головного військово-історичного архіву здійснював також М.Обідний – про це свідчить рекомендований лист<sup>13</sup> щодо його відрядження у це місто саме з такою метою (див. ілюстр.2). Утім через політичні обставини місцем розташування установи було обрано польський Тарнув, де на той час перебував уряд УНР.

Архівні матеріали дозволяють відтворити процес вирішення питання щодо створення Головного військово-історичного архіву та асигнування 40 тис. польських марок на це. Загалом М.Обідний зробив вісім письмових і шістнадцять усних доповідей, а також підготував п'ятнадцять різноманітних клопотань до урядовців щодо прискорення розгляду справи<sup>14</sup>. Схематично шлях ухвалення рішення виглядав так: начальник Військово-історичної

<sup>13</sup> Див.: Там само. – Ф.3504. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.20.

<sup>14</sup> Там само. – Спр.4. – Арк.56.





Ілюстр.3

управи – 2-й генерал-квартирмейстер Генерального штабу – начальник Генерального штабу – військовий міністр – Вища військова рада – Фінансова комісія – пленум Ради республіки – Культурно-освітня комісія Ради республіки – Фінансова комісія Ради республіки – пленум Ради республіки – державний секретар – голова Ради Міністрів – Рада Міністрів – головний отаман – Законодавчий департамент – канцелярія військового міністра – Рахівнича управа – державний контроль – міністр фінансів – прем'єр міністр – військовий міністр<sup>15</sup>.

Крім адресованих урядові наполегливих закликів щодо важливості збереження військово-історичних матеріалів, М.Обідний також звертався до наукових кіл. Так, 8 липня 1921 р. у Львові він виступив перед членами Наукового товариства імені Шевченка, укотре наголосивши на необхідності збереження всіх військово-історичних пам'яток в окремій інституції з відповідними правами та повноваженнями. Учені запропонували назвати її Українським національним музеєм-архівом. Проект статуту цієї установи, розроблений членами НТШ, у подальшому ляже в основу відповідного положення про організацію Музею-архіву визволення України<sup>16</sup>.

На непростому шляху створення військово-музейної інституції двічі виникали варіанти її назви: Український національний музей-архів (пропозиція членів Наукового товариства імені Шевченка на чолі з професором В.Щуратом), Головний військово-історичний музей-архів (Вища військова рада). Із великою ймовірністю можна стверджувати, що саме резолюція останньої стала вирішальною – про це свідчить лист<sup>17</sup> голови президії ради

<sup>15</sup> Там само.

<sup>16</sup> Там само. – Арк.57–58.

<sup>17</sup> Див.: Там само. – Ф.3179. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.15.

генерал-поручника М.Юнакова до начальника Генерального штабу генерал-поручника В.Сінклера (див. ілюстр.3).

Із С.Петлюрою М.Обідний зустрічався 22 липня 1922 р. Під час розмови він учергове порушив питання щодо необхідності збирання, охорони національних пам'яток і військово-історичних документів. Головний отаман підтримав його у цій справі та схвалив ідею про можливість публікації окремих важливих документів з історії визвольної боротьби. Співрозмовники торкнулися й надважливої проблеми охорони поховань українських вояків. С.Петлюра підкреслив, що за поточних обставин цю справу можна розглядати лише теоретично, а приступити до її реалізації буде можливо тільки після повернення в Україну<sup>18</sup>.

Важливим аспектом діяльності М.Обідного на посаді керівника Головного військово-історичного музею-архіву було намагання запровадити науковий підхід в організації його діяльності, поєднання її з пам'яткоохоронною роботою й архівною справою. Так, він установив контакт із дипломатичними місіями УНР у різних країнах із метою збирання інформації про місця розташування таборів інтернованих, про національні товариства, інституції, видавництва, бібліотеки, періодичні видання. У листі до керівництва дипломатичної місії у Швейцарії від 12 жовтня 1921 р. М.Обідний між іншим звертався з проханням «надіслати відомості про шанування швейцарцями своїх національних героїв-вояків, що полягли в обороні Батьківщини: постановка храмів-пам'ятників, монументів, надгробків, упорядкування військових кладовищ, по можливості з дорученням фотографій, рисунків і ін.», підкреслюючи, що ці матеріали очолюваний ним музей-архів використає «для належного вшанування пам'яті наших національних лицарів, життя своє поклавших за визволення України»<sup>19</sup>.

Через низку причин політичного та фінансового характеру уряд УНР в умовах еміграції виявився неспроможним власними силами забезпечити збереження пам'яток. Головний військово-історичний музей-архів не мав у своєму розпорядженні ані достатніх коштів, ані належної кількості співробітників. У липні 1921 р. В.Дорошенко, І.Крип'якевич, М.Кордуба, І.Кревецький, І.Шендрик, В.Щурат та М.Обідний виступили з ініціативою заснування в одній з європейських держав «загальнонаціонального» архівно-музейного осередку. Ця пропозиція знайшла підтримку в політичному керівництві й уже 1 вересня того року президент Державного центру УНР в екзилі С.Петлюра підписав закон про заснування Музею-архіву визволення України (МАНУ) та затвердив його статут. Згідно з цими документами, головним завданням установи було збирання, упорядкування, зберігання історичних документів і пам'яток визвольної боротьби української нації, причому комплектування архіву мало відбуватися шляхом надходжень як від урядових інституцій, так і від громадських організацій та приватних осіб, а утримувати музей-архів передбачалося з фондів Головного управління мистецтв і національної культури. Країною

<sup>18</sup> Там само. – Арк.38–40.

<sup>19</sup> Там само. – Ф.4211. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.10.

розміщення попервах планувалася Швейцарія, але через високий курс швейцарської валюти перевагу було віддано Відню. Проте з огляду на масове переселення українських емігрантів у 1922–1923 рр. з Австрії до Чехословаччини саме столиця цієї держави видалася найкращим вибором.

Одним із противників ідеї перенесення діяльності МАВУ до Праги став заступник міністра народної освіти УНР С.Сірополко, котрий застерігав від можливого потрапляння військово-історичних документів до рук «ворожих сил» або навіть передачі їх у російські архівні центри. І все ж комітет МАВУ ухвалив рішення про налагодження контактів з Українським громадським комітетом (УГК) у ЧСР у справі перевезення архівних колекцій до Праги<sup>20</sup>.

У серпні 1923 р. С.Сірополко домігся усунення М.Обідного з посади начальника ГВІМА, тим самим перешкоджаючи переміщенню документальних та архівних колекцій у чехословацьку столицю. 21 серпня М.Обідного звільнили «в довготермінову відпустку без утримання» та запропонували з'явитися до військового міністерства УНР «для передачі майна, архівних матеріалів та справ Військово-історичного музею». Натомість екс-керівник музею-архіву на початку вересня 1923 р. з частиною військово-історичних документів виїхав до Праги<sup>21</sup>.

Тим часом у 1923 р. в Польщі ліквідували табори для інтернованих. Урядові установи Державного центру УНР в екзилі та їх співробітники осіли у Варшаві, Парижі, Празі, частково в Бухаресті. Прем'єр-міністр УНР із більшістю співробітників переїхав до польської столиці, головний отаман С.Петлюра та віце-прем'єр-міністр В.Прокопович оселилися в Парижі. Про причини, що змушували українських емігрантів, у тому числі й М.Обідного, покинути Польщу та вирушити далі на захід, ідеться у спогадах колишнього міністра освіти УНР В.Прокоповича:

«Загальне політичне становище складалося для України несприятливо. Політична праця майже завмерла. Дипломатичні місії, мало не всі, припинили своє існування. А ті, що зоставалися, доживали свого віку. Уряд ледве животів, і ніякої роботи провадити не можна було. І умови, в яких він перебував, і вичерпання всіх коштів не давали йому змоги й ворухитися. Наші чільні люди розпорошилися, розсілись повсюди; значна частина з них одійшла від чинної політики й боротьби і перейшла на культурну роботу, віддавшись їй цілковито. Табори ще існували, але вже стояли під загрозою ліквідації; часті наїзди різних більшовицьких комісій, які вабили слабодухих поворотом додому, хоч і зустрічали від загалу належну одсіч, та все ж дезорганізували життя таборове, вносили розклад»<sup>22</sup>.

<sup>20</sup> Палієнко М. Український національний музей-архів у Празі (1923–1930): історія створення та основні напрями діяльності // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.11. – К., 2004. – С.9.

<sup>21</sup> Палієнко М. Між Тарновом та Прагою: джерела до історії заснування українського архівного осередку в Чехословаччині // Пам'ятки. – Т.12. – К., 2011. – С.93.

<sup>22</sup> Прокопович В. Остання подорож // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К., 1992. – С.210.

До всього в Польщі дедалі ширився громадський рух, спрямований проти перебування інтернованих українців та екзильного українського уряду на території цієї країни. Отже на початку 1920-х рр. саме Прага стала найсприятливішим місцем для зберігання військово-історичних документів. По-перше, через належну політичну ситуацію та позитивне ставлення до емігрантів із боку уряду Чехословаччини, а по-друге – з огляду на переїзд у столицю цієї країни значної частини вигнанців та створення низки культурно-освітніх, наукових, професійних організацій і закладів.

У Празі М.Обідний продовжував обстоювати ідею збереження історико-архівних матеріалів. Так, за його ініціативи 1930 р. постав Український історичний кабінет, що перебрав на себе функцію охорони пам'яток на еміграції. Цю установу було засновано при зовнішньополітичному відомстві Чехословаччини й функціонувала вона як автономна частина Російського закордонного історичного архіву. Хоча УІК очолив чех Я.Славик як уповноважений чехословацького МЗС, а М.Обідний значився на посаді референта, проте він фактично здійснював керівництво всією поточною роботою: збирав відповідні матеріали, займався укладанням історичної бібліографії, готував періодичні звіти, вів листування з редакціями, видавництвами, організаціями й т. ін.<sup>23</sup>

Із 1933 р. М.Обідний жив на Закарпатті, де став одним із засновників Етнографічного товариства Підкарпатської Русі, був доглядачем Етнографічного музею. Помер він 7 січня 1938 р. в Мукачеві. У надгробній промові на церемонії поховання М.Обідного етнограф Ю.Головацький відзначив його самовіддану працю у справі охорони пам'яток:

«Занедбуючи своє особисте щастя, лишивши свою рідну і Батьківщину, перебуваючи в тяжких умовах матеріальних злиднів і душного еміграційного життя в Польщі, а потім в Чехословаччині, Ти з цілою душею і любов'ю віддався українському музейництву, збиранню та збереженню матеріалів про визвольну боротьбу українського народу. Твоєю заслугою збережено для історії і нових будучих борців багато доказів великої і жертвенної нашої визвольної боротьби»<sup>24</sup>.

Отже Польща стала першою державою, на теренах якої український уряд в екзилі розпочав формування військово-музейної інституції – Головного військово-історичного музею-архіву. В умовах еміграції було започатковано музейну, архівну та пам'яткоохоронну діяльність. У подальшому передбачалося перетворити ГВІМА на загальноукраїнське сховище документів і реліквій визвольної боротьби. Причини політичного, фінансового та суб'єктивного характеру змусили зосередити наявні матеріали у столиці Чехословаччини. Після перевезення частини колекцій до Праги було засновано Український національний музей-архів при Українському громадському комітеті, а в

<sup>23</sup> Палієнко М. Архівні центри української еміграції: створення, функціонування, доля документальних колекцій. – К.: Темпора, 2008. – С.139.

<sup>24</sup> Цит. за: Кагамлик С. Празький осередок української еміграції міжвоєнного періоду в контексті діяльності Михайла Обідного. – С.83.

1930 р. – Український історичний кабінет, який перебрав на себе функцію зберігання військово-історичних пам'яток в умовах еміграції.

\*\*\*

Документи, що подаються нижче, зберігаються у ЦДАВО України (фонд 3179 «Закон Директорії про заснування музею-архіву. Статут петлюрівського військово-історичного товариства і проект штатів архіву. Журнали засідань архівної комісії при міністерстві освіти»). Археографічне опрацювання здійснено відповідно до загальноприйнятих правил. Тексти листів публікуються повністю, зі збереженням стилістичних та орфографічних особливостей оригіналів. Явні помилки виправлено без застережень. Пунктуацію наближено до сучасних норм. У квадратних дужках розкрито скорочення й наведено тлумачення застарілих і маловживаних слів.

\*\*\*

## №1

### **Лист начальника Генерального штабу до військового міністра УНР**

*27 квітня 1921 р., м. Ченстохів*

Визнаю з свого боку конче потрібним утворення Головного Військово-Історичного Архіву, який увійде в склад Військово-Історичної Управи Генерального Штабу як відділ, щоб перебрати від військових частин та інституцій історичні матеріали для схоронення.

Не торкаючись участі, загороджених не ясним будучим, історичних матеріалів частин військ перебуваючих в таборах, доводиться константувати, що історичні матеріали центральних військових установ, розташованих по приватних помешканнях, в зв'язку з сучасним станом, перебувають під прямою загрозою знищення.

Щоби спасти уцілівшу решту історичних матеріалів необхідно негайно утворити Головний Військово-Історичний Архів з осередками у м. Львові (бажано в помешканнях Наукового Т-ва імені Т. Шевченка), який, на випадок вимог, буде існувати як «Національний історичний архів».

Про засоби схоронення Архивом документів може бути докладено мною лише особисто.

Прохаю Вашого посередництва про найскоріше розглянення і затвердження Вищою Військовою Радою додаваних до сього штатів Головного Військово-Історичного Архіву і відпуску в розпорядження Архіву для найму помешкання і обладнання його полицями та скринями, а також на різні витрати по перевозу

архівних матеріалів та кушівлю картону, сургучу, верьовок, ниток, паперу і инш. со-рока тисяч (40 000) марок польських.

Підбірний [розроблений] штат Військово-Історичної Управи буде доставлений мною разом з Штатами Генерального Штабу.

Додаток: Штат Архіву з пояснюючою запискою в 3-х примірниках.

В. об. Начальника Генерального штабу  
Генштабу генерал-хорунжий

[Капустянський]

ЦДАВО України. – Ф.3179. – Оп.1. – Спр.10. –  
Арк.3–3 зв. Машинопис

## №2

## Проект

### Тимчасовий штат Головного Військово-Історичного Архіву (при Військово-Історичній Управі Генерального Штабу)

Назви посад і ранг осіб	Кількість			Клас посади	Примітка
	Старшин	Уряд.	Козаків		
Начальник Архіву (Полковник, може бути урядовець)	1 <sup>1)</sup>	–	–	VI	<sup>1)</sup> Учений архивод [архіваріус], пробувши не менше 3-х років на службі по своєму фаху в відродженій Україні, чи особа маюча історичні праці та заслуги перед Українською історичною справою і зазначений вище службовий стан. <sup>2)</sup> та <sup>3)</sup> Учені архіводи [архіваріуси], пробувши не менше 2-х років на службі по своєму фаху у відродженій Україні, чи особи маючі історичні праці та заслуги перед Українською історичною справою і зазначений вище службовий стан.
Завідуючий 1-ю частиною (по прийняттю та упорядкуванню історичного матеріалу) – булавний старшина чи урядовець	1 <sup>2)</sup>	–	–	VI	
Завідуючий 2-ю частиною (по видачі справок) – молодший старшина чи урядовець	1 <sup>3)</sup>	–	–	VII	
Начальний Канцелярії (молодший старшина чи урядовець)	1	–	–	VII	
Канцелярист 1-го розряду	–	–	1	–	
Доглядач	–	–	1	–	
<b>Разом</b>	4	–	2	–	

Там само. – Арк.4. Машинопис



## №3

**Пояснювальна записка  
до тимчасового штату Головного Військово-Історичного Архиву**

Головний Військово-Історичний Архив утворюється для зібрання, упорядкування, реєстрації та схоронення всіх, ще до цього часу уцілілих наказів, реляцій, щоденників бойових подій і инш. документів та різних листувань історичного характеру; мається на меті цілковите перебрання до Головного Архиву зазначених історичних матеріалів, без винятку, від всіх військових частин та інституцій.

По скільки вимагатимуть обставини і буде можливим Архив дбатиме про перебранне для схоронення і не військових важливіших історичних документів: Універсалів, Декларацій, Нот, Трактатів і т. инш.

При допомозі спеціальних органів Військово-Історичної Управи Генерального штабу Архив буде збирати для схоронення всі історичні матеріали відродження України і за старі часи: відозви, оголошення, газети, журнали, різні періодичні і неперіодичні як Українські видання, так і не-Українські, присвячені Українським питанням цілим своїм змістом чи поодинокими статтями, а також різні історичні речі музейного характеру, для чого при Архиві буде спеціальний Музейний відділ.

Згідно окремої інституції, Архив буде видавати частинам військ та військових інституціям справки та висилати копії переданих на схоронення паперів.

До повернення Української Влади до Київа, чи іншого постійного місця столиці, Головний Військово-Історичний Архив буде розташовано в культурному українському осередку – м. Львові (на випадок якої катастрофи, чи взагалі якихсь утисків, Архив матиме змогу шукати захисту у Наукового Т-ва імені Т.Шевченка; у Львові бажано-б і розташувати архив у вільних помешканнях зазначеного Т-ва, коли-б воно погодилося найняти).

З огляду на політичні обставини, де-які важливіші історичні документи будуть переховуватися в Архиві у Львові лише в копіях, а оригінали, а також дуплети і триплети копій будуть переслані для схоронення в чужоземні держави, до Українських Дипломатичних Місій та Військових Секцій.

Зважаючи на колосальну працю по збиранню від військових частин та інституцій історичних матеріалів, упорядкування, систематизації та складання каталогів, а також пристосування помешкання, потребується досить великий робочий апарат Архиву, з огляду-ж тяжкого фінансового стану Держави в проекті Штату Архиву взято найменше число співробітників – як мінімум.

Головний Військово-Історичний Архив входить в склад Військово-Історичної Управи – як окремий відділ.

Тому що Архив буде віддалений від Генерального штабу, в справі грошових вимог – платні співробітникам і инш., Архив, з відома Начальника Військово-Історичної Управи, буде зноситись безпосередньо з інституціями, від яких буде залежати відпуск грошей.

*Там само. – Арк.5–5 зв. Машинопис*

## №4

**Лист начальника Генерального штабу  
до Вищої військової ради***27 квітня 1921 р., м. Ченстохів*

Про конечну потребу провести тимчасовий штат Головного Військово-Історичного Архіву, зараз окремо від загальних штатів Генерального штабу, було особисто докладено Комісії Вищої Військової Ради надісланим мною начальником Військово-Історичного відділу Уряд.[овцем] Обідним.

До того можу додати, складання, розгляд і затвердження загальних штатів Генерального штабу потребує довшого часу.

Дорученням Військово-Історичного відділу зібрати всі військово-історичні матеріали та наказом по армії частинам військ та військовим установам передати зазначеному відділу ті матеріали не можна в сучасний момент в повній мірі досягнути цілі; вже не раз робились розпорядження про таку передачу, однак документи до сього дня не передані, бо частини військ гадають, що вони рівно-ж можуть охороняти документи і в себе.

Лише поставлення їх перед фактом утворення спеціальної фахової інституції – Головного Військово-Історичного Архіву, чим буде гарантована цілість зібраних і схоронених документів, примусить не лише частини військ та інституцій, а і численних поодиноких осіб, що приватно хоронять [зберігають] історичні документи, передати все зібране до Архіву.

Щоби Архіву організовано перебрати від військ всі військово-історичні документи і матеріали (насамперед в кожній військовій частині військ чи інституцій треба переглянути всі матеріали, щоб вилучити те, що належить перебрати до Архіву), потребується від 1 до 2 місяців, а неясна і цілком грізна політична ситуація та гострі форми більшовизму вимагають від нас справу зібрання і схоронення тих матеріалів перевести негайно, бо те, що встигнути можливо буде зараз, колиб не було запізно зробити завтра, і вина за загибель документів ляже на нас.

Найтійно [наполегливо] прохаю Вищу Військову Раду розглянути надсилаємі штати Головного Військово-Історичного Архіву, в негайному порядку тепер окремо від загальних штатів Генерального Штабу, в іншому разі неможливо відповідати за цілісність дорогоцінних для нашої справи військово-історичних документів.

При цьому докладаю, що справа з відпуском кредиту в розмірі 40 000 марок польських на утворення Головного Військово-Історичного Архіву майже скінчина [вирішена] і ходить [йдеться] лише про затвердження Штату Архіву.

Додаток: Штат Архіву і пояснювальна записка в 3-х примірниках, схема Військово-Історичної Управи і 1 примірник на 5-ти аркушах.

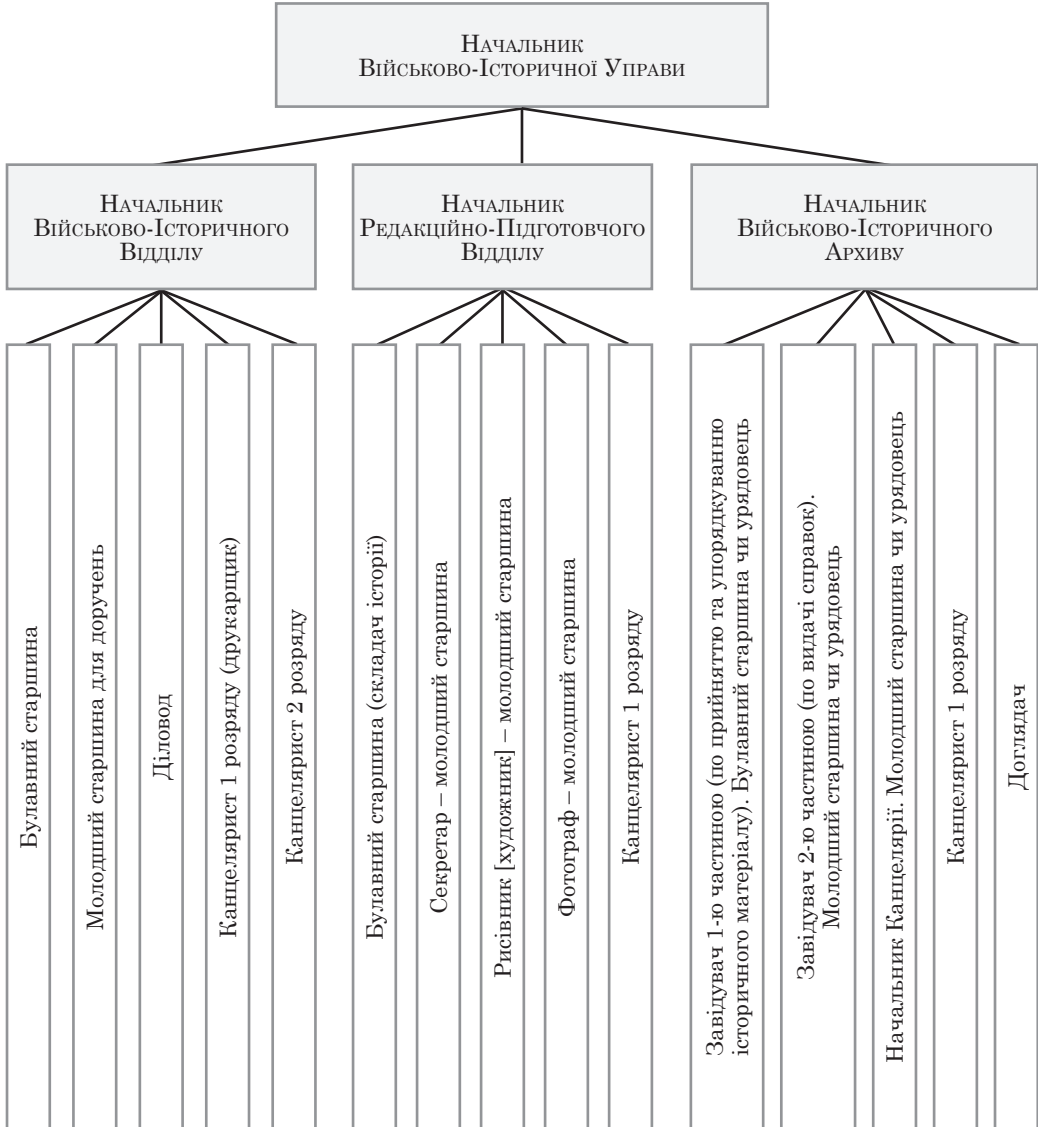
В. об. Начальника Генерального штабу  
Генштабу генерал-хорунжий

[Капустянський]

*Там само. – Арк.14–14 зв. Машинопис*

## №5

### Схема Військово-історичної управи Генерального штабу



Начальник Військово-Історичного Відділу

[Об'єдний]

27 квітня 1921 р., м. Ченстохів

Там само. – Арк.17. Автограф

## REFERENCES

1. Bednarzhova, T. (1998). *Stepan Siropolko – podvyzhnyk ukrainskoho shkilnytstva*. Lviv. [in Ukrainian].
2. Kahamlyk, S. (2014). Prazkyi oseredok ukrainskoi emihratsii mizhvoiennoho periodu v konteksti diialnosti Mykhaila Obidnoho. *Ukrainoznavchyi almanakh*, 15, 81–84. [in Ukrainian].
3. Paliienko, M. (2003). «Tse potribno dlia istorii...» (dolia arkhivnykh kolektsii Holovnoho viiskovo-istorychnoho arkhivu Armii UNR u Polshchi). *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 7, 85–91. [in Ukrainian].
4. Paliienko, M. (2008). *Arkhivni tsentry ukrainskoi emihratsii: stvorennia, funktsionuvannia, dolia dokumentalnykh kolektsii*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Paliienko, M. (2005). Pamiatkookhoronna diialnist Mykhaila Obidnoho v Ukraini, Polshchi, Chekhoslovachchyni. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura*, 2, 95–97. [in Ukrainian].
6. Paliienko, M. (2004). Ukrainyky natsionalnyi muzei-arkhiv u Prazi (1923–1930): istoriia stvorennia ta osnovni napriamy diialnosti. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, 11. [in Ukrainian].
7. Paliienko, M. (2011). Mizh Tarnovom ta Prahoiu: dzherela do istorii zasnuvannia ukrainskoho arkhivnoho oseredku v Chekhoslovachchyni. *Pamiatky*, 12. [in Ukrainian].
8. Savchenko, H. & Sribniak, I. (1996). Zasnuvannia Holovnoho viiskovo-istorychnoho muzeiu-arkhivu Armii UNR. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*, 1, 188–198. [in Ukrainian].

VADYM MASHTALIR

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent, Head of the Information and Analytical Department – Deputy Head of Information and Analytical Directorate, Main Directorate of Personnel of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine (Kyiv, Ukraine), vadim\_mashtalir@ukr.net

### FROM THE HISTORY OF THE MAIN MILITARY HISTORICAL MUSEUM-ARCHIVE AT THE GENERAL STAFF OF UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC

*The article is devoted to the analysis of the activity of the Main Military-Historical Museum-Archive at the General Staff of the UPR. The article outlines the preconditions for the creation, functioning, achievements and fate of the mentioned museum-archive. The work of director M.Obidnyi is analyzed concerning the implementation of his main ideas on improving the museum work of the Ukrainian military-historical institution. The activity of M.Obidnyi on establishing contacts with Ukrainian emigration centers in Poland and beyond in Romania, Bulgaria, Turkey, Italy and Sweden. The article attempted to focus on the organizational aspect of collecting, organizing, registering and preserving orders, diaries of combat events, correspondence and other military documents of a historical nature, as well as all materials of the Age of the Liberation Movements of 1917–1921, including appeals, advertisements, newspapers and magazines, devoted to Ukrainian problems. The activity of the archive museum during its location was studied in the Polish city of Tarnów, where at that time the UPR Government was in the exile. The facts of the commitment of the leadership of the Military Ministry of the UPR to the replenishment of the funds of the Main Military Historical Museum-Archive under*

*the General Staff of the UPR and the issuance of circulars and orders regarding the collection and preservation of historical documents on the military path of the UPR Army are highlighted. The author paid attention to the insufficient funding of the institution and the efforts of the Polish authorities to transfer the museum-archive to the camp of interned Ukrainian soldiers and the constant threat of the cessation of the museum-archive activity. The fact that the institution was transferred from the Military Ministry to the Ministry of National Education of the UPR was analyzed. It was found that the decision in general had a negative effect on the further activity of the museum-archive, since it was subordinated to one of the least financially secured ministries of the UPR. The above-mentioned led to the fact that in 1923, M. Obidnyi acted with the initiative of transporting assemblies from Poland to Praha. The initiative was not supported by the leadership of the UPR. In spite of this, in September 1923 he removed some of the materials from Tarnów to Praha, where they were the basis of the collection of the newly created Ukrainian National Museum-Archive.*

**Keywords:** *military historical museum, museum-archive, document.*

кандидат історичних наук,  
директор Торчинського народного історичного музею ім. Г.Гуртового  
(Торчин, Україна), melnyk.tnim@gmail.com

доктор історичних наук, професор,  
завідувач кафедри історії ім. М.Ковальського,  
Національний університет «Острозька академія»  
(Острог, Україна), trofymovych@hotmail.com

## **«ВОНИ ПОВІРИЛИ В МЕНЕ, А Я ПОВІРИВ У НИХ» (особливості наукової школи М.Ковальського)**

*Аналізується процес виникнення, розвитку та особливості наукової школи історика і джерелознавця М.Ковальського. З'ясовується його роль у цьому процесі, розкривається науково-організаційна лабораторія. Питання інтерпретації школи представлено крізь призму історіографії, де розглянуто основні термінологічні особливості щодо її визначення. Висвітлюються шляхи й механізми формування школи. Найголовнішим із них була підготовка молодих істориків ще зі студентських років на основі написання дипломних робіт, участі у гуртку, а потім – навчання в аспірантурі. Розглядається тематична спрямованість наукової школи М.Ковальського. Виділяється, зокрема, джерелознавчий напрям, який почав формуватися наприкінці 1960 – на початку 1970-х рр. і був спрямований на дослідження писемних джерел з історії України XVI–XVIII ст. Концептуальний підхід до аналізу питання дозволяє зробити висновок, що починаючи з 1990-х рр. під керівництвом історика починав формуватися ще один напрям – біоісторіографічний. Здійснено спробу виділити методологічний та історіософський рівні школи.*

**Ключові слова:** Ковальський, наукова школа, учні, джерелознавство, історіографія.

Науковий доробок доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки й техніки України Миколи Павловича Ковальського (1929–2006 рр.) становить понад 500 праць, присвячених питанням минулого України, острогіани, джерелознавства, історіографії, спеціальних історичних дисциплін. Він запам'ятовується як серйозний дослідник проблем джерелознавства, знавець цілих комплексів та окремих видів джерел XVI–XVII ст.<sup>1</sup>

Одним із найпомітніших напрямів, де знайшли вияв організаційні здібності М.Ковальського, стало формування власної наукової школи, яка, попри всі дискусії щодо визначення, – цілком очевидне явище. При цьому «не місцевого, не республіканського, а значно більшого обшину»<sup>2</sup>. Визначення «наукова школа Ковальського», за спостереженнями Г.Швидько, не

<sup>1</sup> Докл. див: Трофимович В., Мельник О. Життя заради науки (до 85-річчя з дня народження видатного українського історика Миколи Павловича Ковальського) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип.22. – Острог, 2014. – С.49–87.

<sup>2</sup> Швидько Г. Передмова // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К.Швидько. – Дніпропетровськ, 2007. – С.5.



ретроспективне, воно з'явилося в першій половині 1980-х рр. та офіційно звучало в розмовах авторитетних учених на захистах дисертацій, на всесоюзних наукових конференціях. Уже на той час М.Ковальський і перші покоління його учнів своїми науковими дослідженнями заклали міцні підвалини для подальшого розвитку українського джерелознавства, історіографії та історії України XVI–XVIII ст.<sup>3</sup>

Як справедливо відзначається у спогадах Г.Швидько, інтерес до цієї теми пояснюється унікальністю факту виникнення наукової школи джерелознавства та історіографії України на початку 1970-х рр., коли ця дослідницька нива була найбільш занедбаною. Причому вперше визначення «наукова школа Ковальського» прозвучало з вуст провідних радянських істориків – І.Ковальченка, О.Чистякової та ін.<sup>4</sup>

Перші ознаки формування майбутнього творчого колективу з'явилися до заснування у Дніпропетровському державному університеті кафедри історіографії та джерелознавства. Як згадував сам учений, ще на рубежі 1960–1970-х рр., за сприяння завідувача кафедри історії СРСР та УРСР ДДУ Д.Пойди, він керував написанням кандидатських дисертацій<sup>5</sup>. Оскільки Микола Павлович не мав тоді ані докторського ступеня, ані звання професора, а лише в такому разі надавалося право мати аспірантів, то підготовку молодих істориків йому дозволялося здійснювати на підставі спеціального наказу міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР<sup>6</sup>.

Незабаром важливість процесу, розпочатого організаційною працею М.Ковальського, стала відчутною у середовищі професійних учених. Ось що констатував у листі до нього від 12 серпня 1979 р. академік НАН України Я.Ісаєвич: «[...] ще і ще раз схилиюсь перед Вами: тільки Ви наполегливо і систематично готуєте на Україні нове покоління медієвістів і уже створили серйозну школу в Дніпропетровську, якої так бракує іншим університетським центрам»<sup>7</sup>.

Не завжди щодо цього «незримого коледжу» вживалося слово «школа». Для прикладу, в офіційних документах писалося на тодішній лад:

<sup>3</sup> Там само. – С.6.

<sup>4</sup> Швидько Г. Професор М.П.Ковальський як науковий керівник: етична складова // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Професійна етика історика у міждисциплінарному просторі / Ред. кол.: О.І.Журба (відп. ред.) [та ін.]. – Дніпропетровськ, 2014. – С.32.

<sup>5</sup> Н.П.Ковальський: о времени и о себе (идея, вопросы, подготовка материалов к публикации Е.А.Чернова) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник / Ред. кол.: С.Абросимова, О.Журба та ін. – Вип.1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ, 1997. – С.12.

<sup>6</sup> Назаренко Ю. Эпизоды из воспоминаний об учителе и друге // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К.Швидько. – Дніпропетровськ, 2007. – С.85; Швидько Г. Педагог, вчений, краєзнавець // Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2014 р. [Електронний ресурс]: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:pEiu9EnsAIYJ:www.libr.dp.ua/projects/Kalend/2014/4%2520berezen.doc+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua>

<sup>7</sup> Домашній (фамільний) архів родини Ковальських (далі – ДФАРК). – Лист Я.Д.Ісаєвича до М.П.Ковальського від 12 серпня 1979 р. (на конверті рукою М.П.Ковальського напис: №290, 17.VIII.1979). – Арк.3.

«підготовка і виховання висококваліфікованих кадрів»<sup>8</sup>, «підготовка науково-педагогічних кадрів для вищої школи»<sup>9</sup>. Але з контексту приватного листування зрозуміло, що йшлося не просто про аспірантів фахівця, а про когорту учнів і послідовників, які продовжували його справу. Так, білоруський історик М.Улащик у новорічному привітанні 25 грудня 1979 р. бажав М.Ковальському, щоб множилося число його учнів<sup>10</sup>.

Функціонування та розвиток школи стало більше помітним із середини – другої половини 1980-х рр. У службових характеристиках 1986–1987 рр. вказувалося на факт утворення під керівництвом історика наукового напрямку з джерелознавства вітчизняної історії<sup>11</sup>. Це підкреслювалося й у статті, опублікованій до 60-річчя М.Ковальського його учнем Ю.Мициком<sup>12</sup>. А Г.Швидько в окремій ювілейній статті зазначила, що поряд із напрямом формувалася наукова школа<sup>13</sup> та, як на продовження теми, в інтерв'ю 1990 р. наголошувала: «Микола Павлович [...] створив одну з найсильніших шкіл учених-джерелознавців, яку знають у нас в країні і визнають за рубежом»<sup>14</sup>. Наступного року вона зауважила, що це школа знавців дореволюційного періоду України, котра, разом із кафедрою історіографії та джерелознавства, сприяла об'єктивним дослідженням історії України<sup>15</sup>.

Формування школи у «застійні» роки виглядатиме ще унікальнішим, коли зважити на створені радянським режимом умови існування історичної науки (як і багатьох інших дисциплін). У той час університети навіть не розглядалися осередками розвитку наукових знань, їх замикали в рамки суто викладання або навчання історії, тому більшість із них не мали змоги засновувати наукові школи<sup>16</sup>. В українській історичній науці 1930–1980-х рр., на відміну від російської радянської історичної науки, є значно менше прикладів історії, відносно вільної від політики. Це визначалося високим рівнем ідеологічного контролю над діяльністю республіканських учених, «яких тестували не лише на предмет узгодження їхніх текстів з загальним курсом

<sup>8</sup> Там само. – [Вітальна листівка М.П.Ковальському з 50-річчям, підписана начальником УПО УВС Дніпропетровського облвиконкому полковником А.Г.Сердюком, секретарем партійної організації підполковником Н.І.Даниловським, головою об'єднаного комітету профспілки Г.І.Цибулько], 19 березня 1979 р. – Арк.2.

<sup>9</sup> Там само. – Характеристика общественно-производственной деятельности заведующего кафедрой историографии и источниковедения Днепропетровского ордена Трудового Красного Знамени государственного университета имени 300-летия воссоединения Украины с Россией доцента Ковальского Николая Павловича, 30.1.1984 г. – Арк.2.

<sup>10</sup> *Мицик Ю.* Вірні сини двох братніх народів (листи М.М.Улащика до М.П.Ковальського) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип.4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Острого, 2004. – С.29.

<sup>11</sup> ДФАРК. – Характеристика заведуючого кафедрой историографии и источниковедения Днепропетровского госуниверситета, доктора исторических наук, профессора Ковальского Николая Павловича, 21 февраля 1986 г. – Арк.2; Там само. – Характеристика заведуючого кафедрой историографии и источниковедения Днепропетровского госуниверситета, доктора исторических наук, профессора Ковальского Николая Павловича, 25 ноября 1987 г. – Арк.2.

<sup>12</sup> *Мицик Ю.* Вчений і педагог // За передову науку. – 1989. – 25 березня. – С.2.

<sup>13</sup> *Швидько А.* Горение по долгу совести // Днепровская правда. – 1989. – 19 марта. – С.4.

<sup>14</sup> Цит. за: *Мицик Л.* Реставрация? Нет, воскрешение // Там же. – 1990. – 4 февраля. – С.3.

<sup>15</sup> Див.: Урок історії для повнолітніх // Молодь України. – 1991. – 16 березня. – С.1.

<sup>16</sup> *Грицак Я.* Українська історіографія: 1991–2001: десятиліття змін // Україна модерна. – Ч.9. – К., 2005. – С.45.

Кремля, але насамперед стежили за відсутністю в них проявів відступів від актуальної національної політики»<sup>17</sup>.

Особливо це було помітно, як не парадоксально, «на місцях», і навпаки, менше проявлялося в імперському центрі. Порівняно з іншими вишами, ДДУ у цьому плані був винятком, оскільки з 1966 р. користувався статусом базового університету й підпорядковувався міністерству вищої та середньої спеціальної освіти не УРСР, а СРСР<sup>18</sup>. Це створювало певні передумови для розвитку науки<sup>19</sup>. Засновник школи й сам наголошував на цьому, пишучи, що в 1970–1980-х рр. тут були непогані умови для зайняття справжньою наукою в галузі історії України XV–XVIII ст. Проте доводилося долати опір, створений на самому історичному факультеті найбільш відверто у середині 1970-х рр., коли праці М.Ковальського та його учнів оцінювалися з погляду «націоналізму»<sup>20</sup>. Іноді потрібно було відстоювати аспірантські теми – перед затвердженням і захистом<sup>21</sup>. Усе ж не лише згадана підпорядкованість вишу давала можливість розвивати наукові дослідження. Такий статус у той час мав, наприклад, Харківський державний університет<sup>22</sup>, але наукової школи з історичних наук там не було.

За працями Миколи Павловича та успіхами створеної ним школи стежили у центрах україністики за кордоном – від Польщі до Канади та США. Розвиток історичної науки у ДДУ другої половини 1970 – середини 1980-х рр. помітили також вчені Гарвардського університету, згуртовані навколо О.Пріцака<sup>23</sup>. Останній наголошував на цьому під час перебування у Дніпропетровську у квітні 1990 р.: «Створена професором ДДУ М.П.Ковальським школа вчених-істориків спеціалізується з джерелознавства історії України XVII–XVIII ст. [...] Публікації цієї школи були добре відомі нам в Америці ще тоді, коли історична наука на Україні переживала свої не найкращі часи»<sup>24</sup>.

Збільшення відомостей про школу М.Ковальського збіглося з кінцем радянського режиму, що дозволило поглянути на історіографічний процес без ідеологічного бар'єру. На цей час уже в офіційних документах почали вживати щодо учнів історика термін «школа», указуючи на її не лише вітчизняне,

<sup>17</sup> Яремчук В. Форми «кооперації» між владою та наукою в українській радянській історіографії // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип.19. – Острог, 2012. – С.253.

<sup>18</sup> Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара / Редкол.: М.В.Поляков (гол.) та ін. – Дніпропетровськ, 2008. – С.152.

<sup>19</sup> Грицак Я. Українська історіографія... – С.45.

<sup>20</sup> Н.П.Ковальський: о времени и о себе... – С.16.

<sup>21</sup> Якунин В. История, идеология, политика: Жизнь и познание истории. – Днепропетровск, 2013. – С.42–46; *Его же*. Н.П.Ковальський – учёный, учитель, товарищ // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К.Швидько. – Дніпропетровськ, 2007. – С.82–83; Швидько Г. Буденна велич вченого і педагога // Там само. – С.26–27.

<sup>22</sup> Мищик Ю. Микола Ковальський (до 70-річчя з дня народження) // Український археографічний щорічник. – Вип.3/4: Нова серія. – Т.6/7. – К., 1999. – С.10.

<sup>23</sup> Плохий С. Життєва місія Миколи Ковальського // Дзеркало тижня. – 2006. – №43 (622). – С.6.

<sup>24</sup> Цит. за: Чабан М. Побачення з історією // Зоря (Дніпропетровськ). – 1990. – 7 квітня. – С.2.

а й міжнародне значення<sup>25</sup>. Це підтвердив вітальний лист останньому, надісланий 1994 р. з двох закордонних установ – Канадського інституту українських студій і Центру історичних досліджень ім. П.Яцика Альбертського університету. Підписаний відомими фахівцями З.Когутом і Ф.Сисиним текст, разом із визнанням ґрунтовності наукових досліджень М.Ковальського, містить високу оцінку його організаційної активності: «В умовах постійного тиску з боку тоталітарного режиму Вам вдалося створити цілу школу справжньої історичної науки, що саме по собі становить громадянський і науковий подвиг. Ваші наукові дослідження, як і праці вихованої Вами генерації вчених, зискали міжнародне визнання для Вас і для Дніпропетровського університету»<sup>26</sup>.

У другій половині 1990-х рр. у Дніпропетровську та Острозі почали виходити збірники на пошану М.Ковальського. В опублікованих у них статтях і відгуках українських та зарубіжних учених інформація про існування наукової джерелознавчої школи подавалася як історіографічний факт, хоч серед авторів значилися переважно учні та колеги останнього. Проте це вказує, поперше, на визнання такого «незримого коледжу» в академічному середовищі, а по-друге – на значимість результатів, досягнутих його представниками<sup>27</sup>.

На це звертав увагу А.Острянюк, вважаючи водночас, що школа М.Ковальського історіографічно легітимізувалася лише після смерті Миколи Павловича. У даному випадку він розглядав подібні наукові формування як постфактум-конструкції, відправною точкою для виокремлення яких є завершення земного шляху засновника або лідера. Тобто наукова школа – це посмертна нагорода талановитому вченому за його інтелектуальну, організаторську, педагогічну діяльність, яка здобула визнання в науковому світі<sup>28</sup>. Чинником, що призвів до легітимації дніпропетровської школи, на думку цього історика, став вихід 2007 р. збірника пам'яті М.Ковальського, авторами якого були лише його учні (19 із 28 аспірантів)<sup>29</sup>.

Відхід у Вічність засновника школи зумовив необхідність «повернення до його різноманітної літературної спадщини», охопивши майже все «коло Ковальського»<sup>30</sup>. Однак подібними об'єднувачими чинниками відносно представників згаданої школи можна вважати ювілеї Миколи Павловича 1999 і

<sup>25</sup> ДФАРК. – Характеристика т. Ковальського М.П. [наприкінці гриф «секретар Жовтневого райкому Компартії України», без підпису, без дати]. – Арк.2.

<sup>26</sup> Там само. – Лист професору М.П.Ковальському від імені працівників КІУС-у та Центру ім. П.Яцика, підписаний З.Когутом і Ф.Сисиним, 18 березня 1994 р. – Арк.1.

<sup>27</sup> Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип.1. – С.29, 38, 57–63, 65–66, 69; Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С.6–7, 18, 36, 42, 46, 584–585, 588; Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип.4. – С.40.

<sup>28</sup> Острянюк А. Наукові історичні школи в Україні: фантоми української історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.22. – К., 2012. – С.301.

<sup>29</sup> Там само; Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memotandum... – С.384–386.

<sup>30</sup> Воронов В., Чернов Є. Джерелознавчі лектури В.Б.Антоновича та В.Й.Ключевського на фоні споминів про Миколу Павловича Ковальського // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип.12. – Острог, 2008. – С.82.

2004 рр., коли на його пошану виходили збірники з низкою статей учнів<sup>31</sup>, об'єднаних, до того ж, науковими форумами й урочистостями<sup>32</sup>.

На думку окремих історіографів, дніпропетровська школа – найбільш «реальна» з усіх співтовариств істориків України радянської доби, які йменуються таким чином<sup>33</sup>, або навіть єдина академічна школа, що насамперед займалася ранньомодерною українською історією з наголосом на джерелознавчих дослідженнях<sup>34</sup>. Попри таку феноменальність цього «незримого коледжу», до цього часу не маємо ще усталеного та уніфікованого погляду на його визначення. Поряд із дефініціями, пов'язаними з ім'ям засновника, – «наукова школа Ковальського»<sup>35</sup>, – існує ціла низка інших. Деякі фахівці звертали увагу на джерелознавче спрямування останньої: «школа історичного джерелознавства, засновником і керівником якої був Микола Павлович Ковальський» (Я.Ісаєвич, Ф.Стеблій)<sup>36</sup>, «дніпропетровська школа істориків-джерелознавців» (С.Шмідт<sup>37</sup> та ін.<sup>38</sup>), «власна школа джерелознавців» (В.Воронов)<sup>39</sup>, «наукова джерелознавча школа», «дніпропетровська школа джерелознавства» (А.Атаманенко, В.Атаманенко, С.Дарчик, В.Яремчук)<sup>40</sup>, «наукова школа з джерелознавства історії України» (І.Пасічник)<sup>41</sup>, «дніпропетровська наукова школа з джерелознавства історії України доби середньовіччя і початку нового часу», «дніпропетровська школа дослідників історичних джерел та розробників методів їх верифікації» (О.Удод)<sup>42</sup>, «школа, що зробила вагомий внесок у розвиток джерелознавства історії України XVI–XVIII ст.» (С.Абросимова)<sup>43</sup>,

<sup>31</sup> Осягнення історії... – 595 с.; Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип.4. – 534 с.

<sup>32</sup> Дячок О. Відзначення 75-ліття Миколи Павловича Ковальського // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... – С.104.

<sup>33</sup> Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острог, 2009. – С.421.

<sup>34</sup> Грицак Я. Українська історіографія... – С.45.

<sup>35</sup> Швидько Г. Передмова. – С.6; Їж. Щобгоріла свіча (пам'яті професора М.П.Ковальського) // Гуманітарний журнал. – 2015. – №3 (27). – С.125; Плохий С. Життєва місія Миколи Ковальського. – С.6; Світленко С. Світ джерелознавства професора М.П.Ковальського // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Теорія. Методика. Практика / Ред. кол.: А.Г.Болебрух (відп. ред.). – Дніпропетровськ, 2009. – С.20.

<sup>36</sup> Учасникам Других Всеукраїнських наукових читань, присвячених пам'яті професора М.П.Ковальського // Там само. – С.23.

<sup>37</sup> Там само. – С.23–24.

<sup>38</sup> Дніпропетровський історико-археографічний збірник... – С.5.

<sup>39</sup> Воронов В. Джерелознавство: науковий статус, дисциплінарне поле і дидактичний образ на сучасному етапі // Там само. – С.37.

<sup>40</sup> Атаманенко А., Атаманенко В. Микола Павлович Ковальський (з нагоди 70-ліття) // Український історик. – 1999. – Ч.2/4 (141/143). – С.247; Атаманенко А. Життєвий і творчий шлях Миколи Павловича Ковальського // Микола Павлович Ковальський: Матеріали до біобібліографії / Ред. І.Пасічник. – Острог, 2002. – С.7; Яремчук В. Студентські роки М.П.Ковальського // Осягнення історії... – С.18; Дарчик С. Особливості мемуарів XVII ст. та проблеми їх класифікації // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип.12. – С.111.

<sup>41</sup> Пасічник І. Феноменологія історика // Осягнення історії... – С.7.

<sup>42</sup> Удод О. Історик: духовність, праця, самовідданість (до 40-річчя наукової діяльності М.П.Ковальського) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип.1. – С.29, 38; Його ж. Дисциплінарна структура української історичної науки: академічні та дидактичні виміри // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... – С.129.

<sup>43</sup> Абросимова С. Людина і вчений // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип.1. – С.59.



«документальна школа» (П.Кулаковський)<sup>44</sup>, «наукова школа з джерелознавства історії України» (А.Болебрух)<sup>45</sup> та ін. Частина визначень указують на інтерпретацію наукової школи з ширшими, ніж джерелознавство, напрямками досліджень: «історико-археографічна і джерелознавча школа в Дніпропетровському державному університеті» (Л.Винар)<sup>46</sup>, «історико-джерелознавча школа в Дніпропетровському університеті» (Я.Калакура)<sup>47</sup>, «дніпропетровська школа фахівців у галузі джерелознавства, археографії, краєзнавства»<sup>48</sup>. Оскільки в науковому доробку М.Ковальського є дослідження з історіографії, а серед дисертацій його аспірантів – історіографічні теми, то у свідомості деяких істориків цей напрям сприймався нарівні з джерелознавчим, а інколи як самостійний: «дніпропетровська школа джерелознавців та історіографів» (А.Санцевич)<sup>49</sup>, «українська джерелознавча історіографічна школа в Дніпропетровську» (Л.Винар)<sup>50</sup>, «школа дослідників історіографії та джерелознавства України» (Г.Швидько, В.Кравченко)<sup>51</sup>, «школа дослідників проблем джерелознавства та історіографії історії України доби феодалізму» (О.Апанович)<sup>52</sup>, «українська історіографічна школа в Дніпропетровську й Острозі» (О.Прищеп, Б.Прищеп)<sup>53</sup>. Урешті серед визначень школи знаходимо такі дефініції, які дають лише загальне уявлення про її наявність, інколи без деталізації напрямів досліджень: «дніпропетровська наукова школа» (А.Атаманенко)<sup>54</sup>, «дніпропетровська школа дослідників України XVI–XVIII ст.» (Я.Ісаевич)<sup>55</sup>. Подеколи територіальний зв'язок школи з Дніпропетровськом переноситься й на Острого, де з 1994 р почав працювати історик. Так, у 1999 р. С.Абросимова писала, що «професор Микола Павлович

<sup>44</sup> Кулаковський П. Еволюція принципів і перспективи видання документів метрики в Україні // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип.12. – С.94.

<sup>45</sup> Болебрух А.Г. Розширюючи дослідницькі обрії (до 30-річчя кафедри історіографії та джерелознавства ДНУ) // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Історіографія та джерелознавство в часовому вимірі: Міжвуз. зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2003. – С.7.

<sup>46</sup> Винар Л. Біобібліографія професора Миколи Ковальського // Микола Павлович Ковальський: Матеріали до біобібліографії. – Острого, 2002. – С.4.

<sup>47</sup> Калакура Я. Древній Острого у документах і в очах сучасного історика // Пам'ять століть. – 2000. – №6. – С.145.

<sup>48</sup> Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип.1. – С.4.

<sup>49</sup> Санцевич А. Подвижник науки та викладання у вищій школі // Там само. – С.65.

<sup>50</sup> Винар Л. Лист-вітання учасникам наукових читань пам'яті професора М.П.Ковальського // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип.12. – С.4.

<sup>51</sup> Швидько Г. Професор М.П.Ковальський як науковий керівник. – С.32; Оцінки наукової та організаційної діяльності професора М.П.Ковальського в офіційних документах і відгуках // Осягнення історії... – С.588.

<sup>52</sup> Апанович О. Життєвий і творчий шлях Юрія Андрійовича Мицька // Мицька Юрій Андрійович: Бібліографічний покажчик / Укл. Т.О.Патрушева. – К., 2000. – С.7.

<sup>53</sup> Прищеп О., Прищеп Б. Праця з історії Острога професора М.П.Ковальського // Острогіана в Україні і Європі: Матеріали Міжнародного наукового симпозиуму (Велика Волинь, т.23), 29–30 червня [2001 р.]. – Старокостянтинів, 2001. – С.349.

<sup>54</sup> Атаманенко А. Листування Миколи Ковальського як джерело до вивчення історії Українського історичного товариства // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип.4. – С.40.

<sup>55</sup> Ісаевич Я. Подвижник науки // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип.1. – С.57.



Ковальський – видатний український джерелознавець, фундатор і лідер дніпропетровської джерелознавчої школи, а сьогодні – створювач нової – острозької школи істориків»<sup>56</sup>.

Зазначимо також, що поряд із дефініцією «школа», в окремих статтях вживаються інші, наприклад «генерація», «напря́м». Розповідаючи про широту наукових інтересів ученого, А.Атаманенко та В.Атаманенко зазначили, що чи не найбільше ця риса помітна у створенні М.Ковальським джерелознавчого напряму (школи)<sup>57</sup>. Водночас Л.Винар указував, що з творенням нових наукових осередків М.Ковальський разом виховує нову генерацію українських істориків і дослідників допоміжних історичних дисциплін<sup>58</sup>. Це пов'язане, очевидно, із близькістю таких термінів, як «школа», «напря́м», «течія», котрі часто використовуються як синоніми, а також із недостатнім їх визначенням<sup>59</sup>.

Як бачимо, лише розгляд термінів, застосовуваних при визначенні «школи Ковальського», свідчить про надзвичайно широке її сприйняття. Поява джерелознавчих, археографічних, історіографічних наукових праць як М.Ковальського, так і його аспірантів призвела до пов'язаності цих тем зі школою.

Хоча назва «школа Ковальського» часто вживалася паралельно з назвою «дніпропетровська джерелознавча школа», поняття «вчитель» у ній було цілком персоніфікованим і сприймалося саме з постаттю Миколи Павловича<sup>60</sup>. На нашу думку, обидві ці назви мають право на існування, адже не створюють ані термінологічного, ані персоналізного дискомфорту та відповідають головним ознакам самої школи. При цьому «школа Ковальського» сприймається як наукове співтовариство, для якого характерні інтелектуальні комунікації за моделлю «колеса», тобто утворення з лідером у центрі та пов'язаними з ним людьми<sup>61</sup>.

Важливою в інтелектуальному просторі є схолярна ідентичність, яка слугує ознакою професіоналізму та рівня саморефлексії історика, що усвідомлює свою належність до певної професійної спільноти. Як стверджується, кожен історик хоча б імпліцитно ідентифікує себе з конкретною інтелектуальною традицією чи науковою школою<sup>62</sup>. У статті про внесок Л.Винара в розробку поняття наукової школи М.Ковальський указував на витоки своєї інтелектуальної генеалогії ще з кінця ХІХ ст., від принципів школи В.Антоновича:

<sup>56</sup> *Абросимова С.* Адепт джерелознавства // *Осягнення історії...* – С.36.

<sup>57</sup> *Атаманенко А., Атаманенко В.* Українське історичне товариство та М.П.Ковальський // Там само. – С.46.

<sup>58</sup> *Винар Л.* Свято української історичної науки (з приводу ювілею Миколи Павловича Ковальського) // Там само. – С.6.

<sup>59</sup> *Михальченко С.* Школа в науці (історичній) // *Історіографічний словник: Навч. посібник для студентів історичних факультетів університетів / С.І.Посохов, С.М.Куделко, Ю.Л.Зайцева та ін.; за ред. С.І.Посохова.* – Х., 2004. – С.312.

<sup>60</sup> Там само. – С.310.

<sup>61</sup> *Колесник І.* Історіографічна топографія: Дніпропетровський феномен // *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки.* – Вип.7. – К., 2013. – С.361; *Її ж.* Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013. – С.457.

<sup>62</sup> *Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія. – С.455–456.

«На нашу думку, В.Б.Антонович був засновником першої наукової школи дослідження історії України доби середньовіччя і нового часу (XIII–XVI ст.) на основі всебічного залучення письмових джерел, то був необхідний історіографічний етап на шляху до джерелознавчої синтези і формування в майбутньому, вже в другій половині ХХ ст. в Україні особливого джерелознавчого напрямку, зокрема, в середовищі дніпропетровських істориків»<sup>63</sup>.

У деяких дослідженнях зазначається, що науковець ретроспективно вибудовував цю лінію таким чином: себе вважав учнем І.Крип'якевича, коли студіював у Львівському держуніверситеті ім. І.Франка; І.Крип'якевич був учнем М.Грушевського, який вийшов зі школи В.Антоновича. Це свідчить, що «Микола Павлович відчував свій зв'язок із класичною традицією джерелознавства і київською школою документалістів, ланцюжок якої тягнувся від В.Антоновича, М.Грушевського, І.Крип'якевича до дніпропетровської школи джерелознавців»<sup>64</sup>.

Цікаво, що подібний зв'язок сприяв ідентифікації вже з його «творчою лабораторією» навіть тих учених, які не належали до числа аспірантів М.Ковальського. Так, В.Степанков називав історика «хресним батьком»<sup>65</sup>, а А.Бойко, за деякими даними, уважав його своїм «духовним наставником», поради якого були науковим дороговказом<sup>66</sup>. Також В.Поліщук і А.Заяць відносили себе до когорти учнів через методологічну підготовку, отриману посередництвом спілкування з дослідником та вивчення його праць<sup>67</sup>. Хоча ці рефлексії походять з емоційної, а не методологічної площини, їх наявність указує на популярність дніпропетровської школи істориків, якщо навіть непрямий зв'язок із нею (на рівні самовизнання) вважався почесним.

Під час розгляду самої школи не можна оминати оригінальної версії, яку у своїх працях обстоює І.Колесник. Вона віднесла вказане інтелектуальне співтовариство до розлогішої конструкції «дніпропетровського культурно-інтелектуального осередку», який асоціювався з науковою школою, але набув рис складнішого історіографічного феномену. Він містив три самодостатніх мережі комунікацій, між якими відбувався обмін інформацією: 1) джерелознавча школа М.Ковальського; 2) школа «системної методології та кількісних методів» В.Підгаєцького; 3) історіографічна школа В.Шевцова<sup>68</sup>.

<sup>63</sup> Ковальський М. Внесок професора Любомира Винара в розробку проблеми «Наукова історична школа» // *Український історик*. – 1997. – №1/4 (132/135). – С.43; *Його ж.* Внесок професора Любомира Винара в розробку проблеми «Наукова історична школа» // *Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток* (серія «Грушевськіана», т.5). – К., 1998. – С.115–116.

<sup>64</sup> Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – С.456; Н.П.Ковальський: о времени и о себе... – С.28.

<sup>65</sup> Степанков В. Актуальні проблеми Української національної революції 1648–1676 рр. [Електронний ресурс]: <http://incognita.day.kiev.ua/aktualni-problemi.html>

<sup>66</sup> Брехуненко В. Подвижник // *Наукова школа професора А.В.Бойка: персоналії та добробок / Упор.: І.Лиман, В.Константінова*. – Запоріжжя, 2011. – С.13, 15; *Плохий С.* Слово про майстра // Там само. – С.9.

<sup>67</sup> ДФАРК. – Лист В.Поліщука з Києва до проф. М.П.Ковальського від 20.12.2003 р. – Арк.1; Там само. – Лист доц. А.Є.Зайця до проф. М.П.Ковальського від 8 липня 2003 р. – Арк.1.

<sup>68</sup> Колесник І. Дніпропетровська історіографічна школа: спроба саморефлексії // *Ейдос*. – Вип.2. – К., 2006. – С.384; *Йї ж.* Історіографічна топографія... – С.358.

Проте справжнім парадоксом І.Колесник вважає те, що в добу «застою», в умовах тотального російщення та ідеологізації української науки й культури, на периферії зусиллями М.Ковальського було утворено осередок українознавчих студій. А сам учений і його учні опрацьовували такі «легітимні» в той час сюжети з української історії, як «визвольна війна українського народу під проводом Б.Хмельницького, соціально-економічна, культурно-релігійна, політична історія українських земель XVI–XVIII ст. Родзинкою школи М.Ковальського було те, що названі сюжети вивчалися переважно у джерелознавчому ключі, а це надавало їм шарму науковості й позбавляло ідеологічної заангажованості»<sup>69</sup>.

Характерно також, що дослідження проводилися фактично в умовах «джерельної пустелі», адже у Дніпропетровську не було джерел із зазначеного періоду історії України<sup>70</sup>. Це частково компенсувала бібліотека дослідника, яка, за оцінками О.Дячка, нараховувала понад 10 тис. примірників різних книг і ще близько 3 тис. мікрофільмів джерел, монографій, статей, відзнятих в архівах Києва, Львова, Варшави, Ленінграда, Москви. Більша частина зібрання була у квартирі вченого, решта – в університетському кабінеті<sup>71</sup>. Студенти та аспіранти, розробляючи теми, мали можливість користуватися цією книгозбірнею<sup>72</sup>.

Під час спілкування та спільної праці відбувалася передача учням основних підходів до досліджень, засвоених раніше М.Ковальським. Здобуті ним навички було перенесено у Дніпропетровську на новий ґрунт, де й відбувалося формування школи. Існує думка, що саме Микола Павлович своєю науковою, організаційною, педагогічною діяльністю привніс сюди риси «нормального образу» історичної науки й освіти. Він був одним із небагатьох, чий гарт та історіографічна культура дозволяли успішно перемагати у собі «homo ideologicus», а його авторитет, особливо серед молоді, сприяв закладанню наукового стилю мислення<sup>73</sup>. М.Ковальський володів тактом тонкого педагога, умів стимулювати інтерес до наукового пошуку<sup>74</sup>.

Саме на етичних засадах шанобливого ставлення до старших, авторитетних, мудріших через життєвий досвід учених, до попередників на досліджуваній ниві, колеґ свого покоління та до тих, хто тільки-но почав іти вслід, виховував учений плеяду молодих дослідників минулого України. До того ж

<sup>69</sup> Колесник І. Дніпропетровська історіографічна школа... – С.382–383.

<sup>70</sup> Плохій С. Життєва місія Миколи Ковальського. – С.6; Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – С.419.

<sup>71</sup> Дячок О. Штрихи до портрета Миколи Павловича Ковальського // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип.12. – С.38–39.

<sup>72</sup> Ісаєвич Я. Подвижник науки. – С.57; Ващенко В. Професор М.П.Ковальський: людина, викладач, науковець (Ретроспекції та рефлексії) // Осягнення історії... – С.68; Світленко С. Світ джерелознавства професора М.П.Ковальського. – С.20; Мицик Ю. Спомин про Любов Кирилівну Ковальську // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип.12. – С.19; Якунин В. Н.П.Ковальський – учёный, учитель, товарищ. – С.84.

<sup>73</sup> Н.П.Ковальський: о времени и о себе... – С.28; Воронов В. Джерелознавство: науковий статус, дисциплінарне поле і дидактичний образ на сучасному етапі // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Теорія. Методика. Практика. – С.37; Ковалёва И. Жизнь, проведённая в могиле: Исповедь археолога. – Днепропетровск, 2008. – С.180.

<sup>74</sup> Якунин В. История, идеология, политика... – С.17–18.

робив це на особистому прикладі, що сприяло навіть підсвідомому наслідуванню учнями свого вчителя<sup>75</sup>.

Відносини у спільному інтелектуальному середовищі будувалися на взаємодовірі, на тому «етико-релігійному принципі», на якому тримається справжній зв'язок між учителем та учнем, що організовує простір наукової школи<sup>76</sup>. М.Ковальський уважав сакраментальною тезу, яку висловив на захисті двох своїх аспірантів на початку 1990-х рр.: «Вони повірили в мене, а я повірив у них»<sup>77</sup>. Як побачимо нижче, така атмосфера формувалася не лише науковими заходами, а й суто людськими чинниками, і культивувалася ще зі студентських років майбутніх адептів його наукової школи<sup>78</sup>. Ззовні це проявлялося у просякнутому повагою ставленні наукового керівника до молодих істориків<sup>79</sup>.

Що стосується ідентифікації школи самим М.Ковальським, то він дуже обережно висловлювався з цього приводу. У 1995 р. учений скромно писав про себе: «[...] колись, як нас не забудуть, міг би увійти в історіографію історії України як джерелознавець (що сформувався саме у Дніпропетровську і саме як представник дніпропетровського напрямку чи «школи» став відомий зі своїми учнями-дисертантами...), що розробляє конкретно-джерелознавчі питання та їх теорію-аналіз та синтез»<sup>80</sup>. Для нього визначення існування чи не існування наукової школи було не емоційним, а методологічним питанням. Тому зазначав, що хоча чим далі, чим більше позаду дисертантів, остаточно не знає, як визначити, що таке науковий напрямок, що таке наукова школа<sup>81</sup>. І це при тому, що він міг із повним правом претендувати на авторитет теоретичного узагальнення з цього питання<sup>82</sup>.

Підтвердженням реальності школи, принаймні у джерелознавчій тематиці, виступає відповідність цілій низці ознак. Це її тематична (джерелознавство історії України раннього нового часу) та методологічна (методика аналізу джерел, що тяжіла до методик класичного джерелознавства рубежу ХІХ–ХХ ст.) консолідованість, наявність чіткого організаційного (кафедра історіографії та джерелознавства ДДУ), видавничого (неперіодичні збірники кафедри) й дидактичного (лекції, семінари, наукове керівництво М.Ковальського) підґрунтя та, насамперед, висока наукова результативність. Ще один вагомий аргумент на користь факту існування школи – це усвідомлення її такою сучасниками вже у час творення і здобуття нею авторитету

<sup>75</sup> Швидько Г. Професор М.П.Ковальський як науковий керівник... – С.33.

<sup>76</sup> Ващенко В. Стратегії деконструкції концепції «наукова школа» в українській історіографії: між «організованою комунікацією» та «комунікаційним розривом» // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Теорія. Методика. Практика. – С.172.

<sup>77</sup> Н.П.Ковальський: о времени и о себе... – С.27.

<sup>78</sup> Ісаєвич Я. Подвижник науки. – С.57.

<sup>79</sup> Мищик Ю. Доповнення до листування М.П.Ковальського // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип.19. – Острог, 2012. – С.14, 17; Белкин Д. Н.П.Ковальський глазами студента начала 90-х // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Теорія. Методика. Практика. – С.5.

<sup>80</sup> Н.П.Ковальський: о времени и о себе... – С.19.

<sup>81</sup> Там же. – С.27.

<sup>82</sup> Ващенко В. Стратегії деконструкції концепції «наукова школа». – С.171-172.

в науковому світі. Головну її особливість, у контексті політико-ідеологічної ситуації в історичній науці УРСР 1930–1980-х рр., творила мінімальна ідеологічна заангажованість, автономія наукового пошуку, зумовлені передусім джерелознавчими зацікавленнями цієї групи дослідників<sup>83</sup>.

Наведені тут параметри є одними з основних, за якими відбувається визначення наукової школи. Розробкою цих питань займалися такі вчені, як С.Михальченко, Л.Винар, І.Колесник, Г.Мерніков, В.Педич, А.Острянюк, І.Верба та ін. Попри це й донині не вироблено спільного підходу для виокремлення школи в науці. Найпоширенішою в історіографії нашого часу стала концепція Л.Винара, яку він вивів, аналізуючи школу М.Грушевського. Вона вважається універсальною та застосовується як для ХІХ – першої третини ХХ ст., так і для сучасності<sup>84</sup>, що дозволяє спертися на неї при визначенні «школи Ковальського».

Крім засновника й керівника та його учнів, на думку Л.Винара, історична школа повинна мати такі головні складники: 1) організаційну структуру, куди відносяться науково-навчальні установи (університети) й науково-дослідні центри (наукові товариства, академії наук та ін.); 2) спільність головних історіографічних концепцій засновника школи і його учнів; 3) спільність методології історичних досліджень; 4) спільні історіософські засади; 5) наукові видання (зокрема існування головного історичного періодичного органу), які є форумом співпраці й наукової дискусії засновника школи та його послідовників; 6) інші складники історичної школи, пов'язані з тематикою<sup>85</sup>. Цікаво, що аналізу запропонованої Л.Винаром схеми такого наукового колективу М.Ковальський присвятив окрему статтю<sup>86</sup>, уважаючи, що це є «ґрунтовне визначення суті історичної школи», тому «з цими положеннями, безперечно, варто погодитись, і вони притаманні діяльності колективу кафедри історіографії та джерелознавства ДДУ із початку її діяльності»<sup>87</sup>.

Певного уточнення потребує, насамперед, періодизація розвитку дніпропетровської джерелознавчої школи. Одну з перших спроб окреслити хронологію її еволюції здійснила І.Колесник, виокремивши три стадії: 1) 1972–1978 рр. – період, пов'язаний із визначенням тематики та українських пріоритетів; 2) 1978–1994 рр. – етап, коли тематика школи рішуче змінюється на користь українознавчої, виникає інтерес до історичної

<sup>83</sup> Яремчук В. Минуле України в історичній науці... – С.421.

<sup>84</sup> Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – С.34; Михальченко С. Школа в науці (історичній). – С.310; Мерніков Г.І. Риси наукової школи в українській історіографії другої половини ХІХ ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип.1. – С.333; Острянюк А. Наукові історичні школи... – С.296–297; Колесник І. Історіографічна топографія... – С.356; *Ії ж.* Мережева модель науки (новий проект української історіографії?) // *Ейдос*. – Вип.4. – К., 2009. – С.71.

<sup>85</sup> Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріали. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С.62.

<sup>86</sup> Ковальський М. Внесок професора Любомира Винара в розробку проблеми «наукова історична школа». – С.40–45.

<sup>87</sup> Ковальський М.П. Підготовка кандидатів історичних наук у Дніпропетровському державному університеті (1970–1990-ті рр.) // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Історіографія та джерелознавство в часовому вимірі*. – Дніпропетровськ, 2003. – С.16.



урбаністики, теорії та історіографії джерелознавства; 3) 1994–2006 рр. – роки, пов’язані з переїздом М.Ковальського до Острога, куди перемістився організаційний центр школи. Це період творчих рефлексій, підбиття підсумків, пам’яті про своїх учителів, спадщина яких стає об’єктом вивчення учнями наймолодшої генерації<sup>88</sup>.

Як бачимо, дослідниця спирається на переважаючу в різні хронологічні відрізки тематику дисертаційних досліджень аспірантів ученого. Зазначені часові межі окреслюють діяльність М.Ковальського як засновника школи в різних науково-освітніх структурах, довкола яких і відбувалося її формування: 1972–1978 рр. – від заснування кафедри історіографії та джерелознавства ДДУ до утвердження на чолі кафедри; 1978–1994 рр. – перебування на посаді завідувача кафедри; 1994–2006 рр. – завкафедри історії та культурології (згодом історії) і проректор із наукової роботи Національного університету «Острозька академія» (НаУОА).

Отже інституційно когорта учнів і послідовників М.Ковальського була пов’язана з двома навчально-науковими структурами: кафедрою історіографії та джерелознавства ДДУ з 1972 р. і кафедрою історії та культурології (згодом історії) НаУОА з 1994 р., які по чергово були осередками консолідації наукових сил. Це дає можливість умовно виділяти за вказаним критерієм два періоди розвитку школи: 1972–1994 рр. – дніпропетровський, коли відбувалося формування «старших поколінь», основного ядра дисертантів із переважаючою джерелознавчою тематикою досліджень (із 20 дисертацій, захищених у цей час, 14 були присвячені джерелам); 1994–2006 рр. – острозький, в який змістова спрямованість молодшої генерації учнів була змінена в бік історіографії, а саме біоісторіографії, у жанрі якої написано 5 із 8 дисертацій цього періоду<sup>89</sup>.

За місцем захисту кандидатських дисертацій розклад показників такий: 20 із них захищено у спеціалізований вченій раді ДДУ, 3 – в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 1 – в Інституті історії АН УРСР, 1 – у Київському державному (нині національному) університеті ім. Т.Г.Шевченка, 1 – у Московському державному історико-архівному інституті, 1 – в Університеті дружби народів ім. П.Лумумби, 1 – у Запорізькому державному (нині національному) університеті<sup>90</sup>. З усього видно, що 70% дисертантів захищалися у ДДУ, причому як у дніпропетровський, так і острозький періоди діяльності керівника.

Відштовхуючись від цього, можемо провести аналіз механізмів і шляхів формування школи. Переважна більшість вихованців М.Ковальського – це його колишні студенти, котрі впродовж усього періоду навчання, задовго до написання дисертацій, починали отримувати навички наукових досліджень<sup>91</sup>.

<sup>88</sup> Колесник І. Історіографічна топографія... – С.359–361.

<sup>89</sup> Кандидатські дисертації, виконані під керівництвом професора М.П.Ковальського // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... – С.8–10.

<sup>90</sup> Швидько Г. Професор М.П.Ковальський як науковий керівник... – С.33.

<sup>91</sup> Там само. – С.34; Н.П.Ковальський: о времени и о себе... – С.19.



Під керівництвом ученого завжди працювали значно більше студентів, ніж могли потрапити до числа аспірантів (через обмежену квоту місць в аспірантурі). Виховуючи їх ще з перших курсів, М.Ковальський допомагав зробити потрібні кроки на шляху до здобуття відповідної освіти та прилучення до професійної науки<sup>92</sup>. Спочатку робота з юними істориками відбувалася в рамках наукового гуртка (ця форма після тривалої перерви набула поширення з кінця 1960-х рр.), а з часом це були ті, хто виконував кваліфікаційні роботи<sup>93</sup>. Керівник так організовував роботу студентського гуртка, щоб початкуючі історики дізнавалися про методи й форми джерельної евристики, аналіз та синтез віднайденого матеріалу, училися логічно викладати факти, виступати з доповідями<sup>94</sup>.

Притаманний історичу академічно-науковий підхід у підготовці майбутніх дослідників був, за спостереженнями Ю.Земського, не лише фаховим покликанням, але й кредо всього його життя. Організацією роботи на кафедрі, розмовами з колегами, студентами, аспірантами, навіть повсякденною поведінкою М.Ковальський створював навколо себе середовище постійного наукового пошуку та ауру академічної науковості<sup>95</sup>. Це можна окреслити як співробітництво фахівців в інтелектуальному середовищі й передавання напрацьованого досвіду учням і послідовникам, залучення їх до певної традиції, що, на думку А.Острянка, є обов'язковою умовою виникнення й існування наукової школи<sup>96</sup>.

Найбільш вагомим та ефективним шляхом підготовки науково-педагогічних працівників вищої кваліфікації Микола Павлович уважав написання під керівництвом наставника курсових і дипломних робіт, які нерідко переростали в кандидатські дисертації<sup>97</sup>. Це давало змогу студентам набути первинних навичок досліджень уже на першому – другому курсах, зробити певний внесок у загальну справу та на час написання дипломної роботи мати не лише публікації, а й реальне уявлення про науково-дослідну діяльність<sup>98</sup>.

Із кінця 1960 – до початку 2000-х рр. такий шлях пройшли 11 дисертантів М.Ковальського. Дипломні та кандидатські студії, написані ними, були присвячені історіографії та джерелознавству. Зокрема дослідження В.Якуніна, Ю.Мицика, С.Плохія, Л.Литовченко, Г.Виноградова, О.Дячка, В.Атаманенка, В.Брехуненка, П.Кулаковського, А.Атаманенка, В.Дячка<sup>99</sup>. Дипломні й кандидатські, проте з різними темами дослідження,

<sup>92</sup> *Воронов В.* Мій образ професора М.П.Ковальського // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... – С.93–99; *Дячок О.* Відзначення 75-ліття Миколи Павловича Ковальського // Там само. – С.104.

<sup>93</sup> *Швидько Г.* Професор М.П.Ковальський як науковий керівник... – С.34–35.

<sup>94</sup> *Швидько Г.* Слушна порада // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип.1. – С.61–62.

<sup>95</sup> *Земський Ю.* Фахове покликання та суспільно-політичні випробування історика М.П.Ковальського // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип.12. – С.31.

<sup>96</sup> *Острянка А.* Наукові історичні школи в Україні... – С.301.

<sup>97</sup> *Ковальський М.П.* Підготовка кандидатів історичних наук... – С.12.

<sup>98</sup> *Гоцуляк В.В.* Вивчення сучасними вченими проблеми наукової школи // Вісник Черкаського університету: Серія «Історичні науки». – Вип.160/161. – Черкаси, 2009.

<sup>99</sup> *Ковальський М.П.* Підготовка кандидатів історичних наук... – С.12–15.

під керівництвом М.Ковальського виконували ще Г.Швидько, О.Журба, В.Воронов<sup>100</sup>, М.Близняк<sup>101</sup>.

Варто відзначити, що Микола Павлович брав під своє керівництво молодих дослідників, які до цього не працювали в його «творчій лабораторії», або й випускників інших факультетів чи установ, серед яких Ю.Назаренко<sup>102</sup>, Ю.Святець<sup>103</sup>, С.Абросимова<sup>104</sup>, І.Кіку (Ворончук), М.Кучернюк, О.Удод<sup>105</sup>.

Під час спільної праці як зі студентських часів, так і в роки аспірантури він прищеплював своїм вихованцям не тільки навички архівного пошуку, аналізу історичного джерела, наукової етики в оцінці зробленого попередниками, але й любов до творчості, прагнення до розширення власної ерудиції, повагу до заслужених у науці імен<sup>106</sup>. При цьому спілкування мало доброзичливий характер. Незалежно від того, хто були його співрозмовники – студенти, аспіранти, кваліфіковані вчені<sup>107</sup>.

Великого значення джерелознавець надавав встановленню наукових контактів своїх вихованців із відомими вченими, які займалися відповідною до інтересів аспірантів проблематикою. Завдяки цьому було налагоджено спілкування з такими тогочасними авторитетами в галузі джерелознавства й історіографії, як І.Ковальченко, С.Шмідт, Л.Пушкарьов, О.Пронштейн, знайомими дослідниками з Києва – В.Стрельським, В.Сарбеєм, Ф.Шевченком, А.Санцевичем<sup>108</sup>, О.Апанович<sup>109</sup> та іншими<sup>110</sup>, які допомагали підтримкою й порадами<sup>111</sup>.

У спогадах відзначається вміння керівника визначити для кожного аспіранта тему досліджень саме за його інтересами, тому деякі з них продовжили розробляти напрям і після захисту дисертацій. На цьому наголошували Ю.Мицик<sup>112</sup>, О.Дячок<sup>113</sup>, В.Воронов<sup>114</sup>, С.Абросимова<sup>115</sup>. Г.Швидько зазначала, що це був процес спільного пошуку «двома сторонами». Спочатку

<sup>100</sup> Там само.

<sup>101</sup> Кандидатські дисертації, виконані під керівництвом професора М.П.Ковальського. – С.10; Архів Національного університету «Острозька академія». – Спр.31. – Арк.78.

<sup>102</sup> Назаренко Ю. Епізоди из воспоминаний... – С.85–86.

<sup>103</sup> Святець Ю. Харизма професора // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... – С.119–125.

<sup>104</sup> Абросимова С. Людина і вчений. – С.58.

<sup>105</sup> Ковальський М.П. Підготовка кандидатів історичних наук... – С.14–15; Кавун М. Удод Олександр Андрійович // Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеси Гончара: Біобібліограф. довідник. – Дніпропетровськ, 2008. – С.511.

<sup>106</sup> Швидько Г. Професор М.П.Ковальський як науковий керівник... – С.34; Якунин В. Н.П.Ковальський – учений, учитель, товариш. – С.83.

<sup>107</sup> Ковальова І. Я мала щастя працювати разом з М.П.Ковальським // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип.12. – С.10.

<sup>108</sup> Швидько Г. Буденна велич вченого і педагога. – С.29–30.

<sup>109</sup> Мицик Ю. Козацька мати // Апанович О. Козацька енциклопедія для юнацтва: Книга статей про історичне буття українського козацтва. – К., 2009. – С.708.

<sup>110</sup> Абросимова С. Людина і вчений. – С.59.

<sup>111</sup> Санцевич А. Подвижник науки та викладання... – С.64–68.

<sup>112</sup> Мицик Ю. Мое знайомство з М.П.Ковальським // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Вип.1. – С.70–71, 73.

<sup>113</sup> Дячок О. Відзначення 75-ліття Миколи Павловича Ковальського. – С.103.

<sup>114</sup> Воронов В. Мій образ професора М.П.Ковальського. – С.98–99.

<sup>115</sup> Абросимова С. Людина і вчений. – С.59.

могла бути обрана лише проблематика, а після якогось часу роботи над літературою і джерелами окреслювалася перспективна для дослідження тема. Водночас Микола Павлович не нав'язував її, а намагався зацікавити, викликати бажання своїм майбутнім дослідженням заповнити наукову лакуну<sup>116</sup>.

Наскільки зацікавленість, передана від учителя, сприяла розробці учнями певної теми (на прикладі «Хроніки європейської Сарматії») описував Ю.Мицик: «Тільки з легкої руки проф. М.П.Ковальського, котрий звернув увагу на твір Гваньїні в одній зі своїх статей і зацікавив нею декого зі своїх учнів по створеній ним же «дніпропетровській школі» джерелознавців, відбуваються принципові зрушення: Олег Дячок написав кандидатську дисертацію і цикл статей, присвячених Гваньїні та його хроніці; Юрій Князьков простежив вплив хроніки на український хронограф II редакції; Юрій Мицик розпочав переклад і видання пам'ятки, встановлення ступеня її впливу на «Скіфську історію» російського історика кінця XVII ст. Андрія Лизлова»<sup>117</sup>.

Інтереси своїх підопічних М.Ковальський відстоював у різних ситуаціях: при вступі, добиваючись додаткового аспірантського місця<sup>118</sup>, під час захистів, коли виникали проблеми з забезпеченням кворуму спецради<sup>119</sup> та ін. Іноді питання стояло про можливість чи неможливість перебування в аспірантурі. Наприклад, першого його аспіранта В.Якуніна зарахували після того, як Микола Павлович через Д.Пойду домігся виділення додаткового аспірантського місця<sup>120</sup>. Подібна ситуація виникла 1992 р., коли трое з п'яти претендентів (О.Журба, В.Дячок, В.Воронов) подали заяви на вступ до професора М.Ковальського. Попри непросту ситуацію він, як згадував В.Воронов, толерантно і спокійно переконав кожного добре готуватися до вступних іспитів та не розглядати один одного як жорсткого конкурента, а потім зміг переконати відділ аспірантури й ректорат у доцільності прийому відразу усіх трьох<sup>121</sup>.

Як бачимо, формування «школи М.Ковальського» проходило в особливих умовах, мало свої риси й відбувалося довкола визначеного організаційного центру, початковим і найголовнішим з яких була кафедра історіографії та джерелознавства ДДУ, а пізніше, у НаУОА – історії, де працював засновник і лідер цього «наукового співтовариства»<sup>122</sup>.

Це лише один чинник, який визначає формування наукової школи. Найважливішою умовою її існування, за наведеною вище теорією Л.Винара, є спільність головних концепцій засновника школи і його учнів у тій галузі, в якій відбуваються їхні дослідження (наприклад, для історіографічної школи важливою є спільність історіографічних концепцій)<sup>123</sup>.

<sup>116</sup> Швидько Г. Професор М.П.Ковальський як науковий керівник... – С.37.

<sup>117</sup> Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упор. та пер. із пол. Ю.Мицика. – К., 2007. – С.5–6.

<sup>118</sup> Якунин В. Н.П.Ковальський – учёный, учитель, товарищ. – С.77–78; *Его же*. История, идеология, политика... – С.28–29; Воронов В. Мій образ професора М.П.Ковальського. – С.97–98.

<sup>119</sup> Святець Ю. Харизма професора. – С.125.

<sup>120</sup> Якунин В. Н.П.Ковальський – учёный, учитель, товарищ. – С.77–78; *Его же*. История, идеология, политика... – С.28–29.

<sup>121</sup> Воронов В. Мій образ професора М.П.Ковальського. – С.97–98.

<sup>122</sup> Посохов С., Чала О. Наукове співтовариство // Історіографічний словник. – С.169.

<sup>123</sup> Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. – С.62.

Спираючись на праці М.Ковальського та його учнів, можна визначити історичну концепцію, тобто систему поглядів на факти, спосіб розуміння, тлумачення й узагальнення історичних явищ і подій, сукупність історіографічних фактів, пов'язаних із поглядами на історичний процес, головну ідею, відштовхуючись від якої вони проводили свої дослідження<sup>124</sup>.

Концепцією представників розглядуваної тут наукової школи можна вважати систему поглядів на історичне джерело як основний об'єкт їхнього студювання. М.Ковальський визначав його фундаментом джерелознавчого дослідження<sup>125</sup>: «В цілому історичне джерело можна визначити як все, що відображає історію людського суспільства, різноманітну і цілеспрямовану діяльність людей і є основною інформацією про минуле людства. Історичне джерело є не лише залишком цільової праці людини, але й відображенням тієї діяльності»<sup>126</sup>. Шанобливого ставлення до джерел, навіть «суворого документалізму» він намагався дотримуватись у власних дослідженнях і вчив цьому своїх учнів<sup>127</sup>. Саме від нього вони дізналися, що справжній джерелознавець повинен мати такі якості та дані:

1. Фундаментальні знання, професіоналізм із циклу спеціальних історичних дисциплін, палеографії, текстології, філігранології, неографії, сфрагістики, геральдики, хронології, генеалогії та ін.

2. Володіти теорією, методикою джерелознавчих досліджень – класифікації, типології, систематизації, прийомів аналізу й синтезу різних типів, видів, родів різновидів джерел, вибір прийомів – генетичного, клаузульно-формулярного, історико-порівняльного, кількісних методів та ін.

3. Знати історіографію джерелознавства та вдосконалення джерелознавчих методів, надбань минулого – як і вітчизняні традиції, здобутки, прогалини, втрати.

4. Знання архівних фондів, колекцій, зібрань.

5. Бути обізнаним із системою та комплексом публікацій джерел.

6. Бути ерудованим істориком, мати знання в галузі літератури, мистецтва, культури.

7. Шанобливо ставитися до історіографічної традиції – своїх попередників і поряд із цим мати певний критицизм до тих, хто виконує публікації на низькому рівні, давати принципову оцінку профанам і профанації науки, вульгарній публіцистиці, творенню міфологем та стереотипів, плагіаторам.

8. Добропорядність, працьовитість, кмітливість, постійна напруга мозку, певний фанатизм, цілеспрямованість, тренування у самовдосконаленні.

<sup>124</sup> Богданина О. Концепція історична // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т.5. – К., 2008. – С.119; Куделько С. Концепція // Історіографічний словник. – С.121.

<sup>125</sup> Ковальський Н.П. Некоторые проблемы теории и методики исторического источниковедения. – Запорожье, 1999. – С.15.

<sup>126</sup> Ковальський М. Джерелознавчі аспекти у викладанні курсу історії України в середній школі // Нова педагогічна думка. – 1997. – №2 (10). – С.36.

<sup>127</sup> Воронов В. Мій образ професора М.П.Ковальського. – С.95; Його ж. Джерелознавство: науковий статус. – С.37; Особистий архів В.В.Трофимовича. – Спогади Миколи Богдановича Близняка, записані 8 лютого 2014 р.

9. Уважне й шанобливе ставлення до джерел, застосування різних прийомів для встановлення автентичності, вірогідності, репрезентативності<sup>128</sup>.

Основним об'єктом досліджень учнів М.Ковальського були джерела з історії України. У кандидатських дисертаціях особлива увага приділялася писемним пам'яткам XVI–XVIII ст.: Ю.Мицик написав працю про «Кройніку» Ф.Софоновича<sup>129</sup>, Г.Виноградов досліджував документальні джерела з історії цехового ремесла XVI – першої половини XVII ст.<sup>130</sup>, В.Атаманенко – свідчення документів Луцького гродського суду про селянське питання другої половини XVI ст.<sup>131</sup>, В.Брехуненко проаналізував джерела про зв'язки запорізького й донського козацтва в першій половині XVII ст.<sup>132</sup>, а О.Дячок – «Хроніку європейської Сарматії» А.Гваньїні<sup>133</sup>, П.Кулаковський підготував роботу про Руську (Волинську) метрику (1569–1672 рр. як джерело до історії Київського та Брацлавського воєводства)<sup>134</sup>, а С.Абросимова – про документи Литовської метрики як джерело з історії міст України першої половини XVI ст.<sup>135</sup>, І.Кіку (Ворончук) опрацювала матеріали волинських актових книг про становище та боротьбу селян Волині в 1620–1640-х рр.<sup>136</sup>, Ю.Князьков вивчив джерельний потенціал «Українського хронографа»<sup>137</sup>, а Н.Ченцова – документи Коша Нової Запорізької Січі як джерело з історії Катеринославщини<sup>138</sup>. Дві теми з джерелознавчих дисертацій аспірантів М.Ковальського присвячені питанням «Хмельниччини»<sup>139</sup>: С.Плохий писав про латиномовні твори з історії національно-визвольної боротьби під проводом Б.Хмельницького<sup>140</sup>, а М.Кучернюк – про джерела з історії українсько-російських політичних зв'язків у той час<sup>141</sup>.

<sup>128</sup> Н.П.Ковальский: о времени и о себе... – С.25–26.

<sup>129</sup> Мицик Ю. Мое знайомство з М.П.Ковальським. – С.73.

<sup>130</sup> Виноградов Г.Н. Анализ документальных источников по истории цехового ремесла Украины XVI – первой половины XVII в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1989. – 19 с.

<sup>131</sup> Атаманенко В. Положение и классовая борьба крестьянства Волини во второй половине XVI в. (по материалам Луцкого гродского уряда): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1987. – 16 с.

<sup>132</sup> Брехуненко В.А. Источники о связях донского и запорожского казачества в первой половине XVII в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1990. – 16 с.

<sup>133</sup> Дячок О.О. «Хроніка європейської Сарматії» Алессандро Гваньїні як джерело з історії України XV–XVI ст.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Дніпропетровськ, 1992. – 21 с.; Його ж. Відзначення 75-ліття Миколи Павловича Ковальського. – С.103.

<sup>134</sup> Кулаковський П.М. Руська (Волинська) метрика (1569–1672 рр.) як джерело до історії Київського та Брацлавського воєводства: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Дніпропетровськ, 1992. – 18 с.

<sup>135</sup> Абросимова С.В. Документы Литовской метрики как источник по истории городов Украины первой половины XVI в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1988. – 16 с.

<sup>136</sup> Кіку І.А. Положение и антифеодальная борьба крестьян Волини в 20-х – 40-х гг. XVII в. (на материалах волинских актовых книг): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1984. – 20 с.

<sup>137</sup> Князьков Ю.П. Украинский хронограф как источник по отечественной истории: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 1984. – 23 с.

<sup>138</sup> Ченцова Н.В. Документи Коша Нової Запорізької Січі як джерело до історії Катеринославщини: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Дніпропетровськ, 1992. – 17 с.

<sup>139</sup> Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.). – К., 2000. – С.12.

<sup>140</sup> Плохий С.Н. Латиноязычные сочинения середины XVII в. как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1982. – 27 с.

<sup>141</sup> Кучернюк Н.Ф. Источники о русско-украинских политических связях в годы Освободительной войны украинского народа (1648–1654 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1975. – 27 с.



Деякі джерелознавчі дисертації виходять за хронологічні рамки XVI–XVIII ст.: В.Дячок вивчав джерела про Устима Кармалюка та опришківство на Поділлі 1813–1835 рр.<sup>142</sup>, Ю.Святець розробляв методи дослідження масових джерел із соціально-економічної історії України 1920-х рр.<sup>143</sup> Дослідження О.Журби присвячене діяльності Київської археографічної комісії, спрямованої на вивчення та видання джерел з історії України періоду феодалізму<sup>144</sup>.

Як бачимо, з 15 дисертацій джерелознавчого характеру 14 присвячені конкретним історичним джерелам або їх комплексам. Це якраз та когорта аспірантів, яких традиційно зараховують до «джерелознавчої школи Ковальського»<sup>145</sup>. Не вдаючись до поглибленого аналізу названих вище праць, зазначимо, що вже формулювання тем свідчить про особливу увагу до джерела як об'єкта дослідження.

Важливим критерієм при визначенні функціонування наукової школи є спільність методологічних підходів, адже це вказує на шляхи аналізу джерел із метою реконструкції реальної історії, а методологічними принципами пропонує напрями формулювання гіпотез для їх інтерпретації як складових елементів універсальної історії<sup>146</sup>. Вона являє собою сукупність пізнавальних правил, принципів, операцій і методів, що використовуються у професійній історіографії для досягнення правдивої реконструкції минулої людської діяльності<sup>147</sup>.

Серед найважливіших принципів методології джерелознавства науковці виділяють такі: конкретно-історичного підходу або історизму, об'єктивності, достовірності джерела, комплексності дослідження, тобто всебічності й цілісності джерела, або групи джерел чи комплексу та ін.<sup>148</sup> Як уже підкреслювалось, у розумінні М.Ковальського, справжній джерелознавець повинен володіти методикою джерелознавчого дослідження, а саме методами класифікації, типології, систематизації, клаузуально-формулярним, історико-порівняльним, генетичним прийомами, методами аналізу та синтезу різних типів, видів, родів різновидів джерел та ін.<sup>149</sup> Ці методи використовувалися вченим уже в перших джерелознавчих працях, присвячених

<sup>142</sup> Дячок В.В. Джерела про Устима Кармалюка та опришківство на Поділлі (1813–1835): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – 20 с.

<sup>143</sup> Святець Ю.А. Соціально-економічна типологія селянських господарств України в роки непу (масові джерела та методи їх дослідження): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1993. – 19 с.

<sup>144</sup> Журба О.И. Деятельность Киевской археографической комиссии по изданию и изучению источников по истории Украины периода феодализма: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1989. – 17 с.

<sup>145</sup> Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – С.420.

<sup>146</sup> Стельмах С. Методологія історії // Енциклопедія історії України. – Т.6. – К., 2009. – С.622.

<sup>147</sup> Там само. – С.621; Бондаренко Г.В. Теорія та методологія історії: поняття і категорії історичного пізнання: Словник-довідник. – Луцьк, 2015. – С.41.

<sup>148</sup> Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С.Калакура, І.Н.Войцехівська, С.Ф.Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – С.33–34; Макаруч С. Джерелознавство історії України: Навч. посібн. – Л., 2008. – С.32–35.

<sup>149</sup> Н.П.Ковальський: о времени и о себе... – С.25.



документам про початковий етап друкарства на українських землях і діяльності І.Федоровича<sup>150</sup>.

Працюючи під керівництвом М.Ковальського, молоді історики навчалися таким самим принципам і методам досліджень. Якщо розглядати це питання з погляду просопографії, із прочитанням авторефератів як «колективного тексту», то можна зробити такий висновок: його учні не лише продовжили послуговуватися вказаними методологічними підходами, але й розвинули їх, розширюючи поле застосування або використовуючи в конкретних випадках нові методи і принципи дослідження. Серед них діахронний, методи контент-аналізу<sup>151</sup>, загальної теорії систем, фронтальної теорії структур, теорії ієрархічних систем, математичної статистики<sup>152</sup>, синтезованих підходів<sup>153</sup>, суцільного подокументного вивчення джерел<sup>154</sup>, багатовимірного статистичного аналізу (кореляційний, компонентний, кластер-аналіз)<sup>155</sup> та ін. Це відображає процес розвитку наукової школи, в якій зазвичай відбувається постійний, багаторічний пошук із запровадженням нових методик і підходів, адекватних завданням<sup>156</sup>.

Якщо взяти до уваги джерелознавчий напрям наукової школи, то навіть проаналізовані критерії свідчать про наявність чітко окресленого організаційного осередку, спільність тематики дослідження, концептуальних підходів та методологічної основи, що водночас не ставало перепоною для використання учнями розширеного кола методів і принципів досліджень.

Деякі інші погляди висловлюються з приводу історіографічних студій адептів наукової школи М.Ковальського. Виділення цього напрямку залишається дискусійним. Про це свідчать уже наведені вище термінологічні суперечності, де він іноді брався до уваги на рівні з джерелознавчим, а іноді не виділявся взагалі. Навіть у сприйнятті деяких колишніх аспірантів-історіографів науковця його існування не знаходить підтвердження. Наприклад, В.Яремчук ідентифікував себе з когортою учнів, але не зі школою М.Ковальського, називаючи її суто джерелознавчою<sup>157</sup>.

<sup>150</sup> Ковальський М. Джерела про початковий етап друкарства на Україні (діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на початку 80-х рр. XVI ст.). – Дніпропетровськ, 1972. – С.8.

<sup>151</sup> Дячок В. Джерела про Устима Кармалюка та опришківство на Поділлі (1813–1835): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – С.3–4.

<sup>152</sup> Кіку І. Положение и антифеодалная борьба крестьян Волыни в 20-х – 40-х гг. XVII в. (на материалах волыньских актов книг). – С.9.

<sup>153</sup> Воронов В. Науковий доробок О.М.Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1996. – С.11–12.

<sup>154</sup> Атаманенко В. Положение и классовая борьба крестьянства Волыни во второй половине XVI в. (по материалам Луцкого гродского уряда). – С.5; Кулаковський П.М. Руська (Волинська) метрика (1569–1672 рр.) як джерело до історії Київського та Брацлавського воеводства. – С.9.

<sup>155</sup> Святець Ю. Соціально-економічна типологія селянських господарств України в роки непу (масові джерела та методи їх дослідження): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1993. – С.6, 11.

<sup>156</sup> Сінкевич Є. Проблема наукової школи в історіографії та етика взаємин // Харківський історіографічний збірник. – Вип.11. – Х., 2012. – С.183.

<sup>157</sup> Особистий архів О.Мельника. – Спогади Віталія Петровича Яремчука, записані в м. Острозі 1 березня 2013 р.

Не претендуючи на остаточне вирішення питання, пропонуємо розглянути його крізь призму виділених Л.Винаром критеріїв наукової школи (принаймні щодо персоналійних тем). Осередками, в яких здійснювались історіографічні дослідження, були ті ж науково-освітні інституції, що і для джерелознавчого напрямку – кафедра історіографії та джерелознавства ДДУ й кафедра історії НаУОА.

Історіографічні теми, які досліджували аспіранти М.Ковальського, можна поділити на дисертації з проблемної історіографії та біоісторіографії. При цьому, вони були так чи інакше пов'язані з історією XVI–XVIII ст., охоплюючи в певних випадках суміжні історичні періоди. Проблема історіографія представлена двома дисертаціями: Г.Швидько розробляла тему соціально-економічного розвитку міст України XVI–XVIII ст. в радянській історіографії<sup>158</sup>, а Ю.Назаренко дослідив радянську історіографію 1930 – середини 1980-х рр. про події «Хмельниччини»<sup>159</sup>.

Праці з персоналійної тематики присвячені дослідженню життєвого і творчого шляху знаних істориків. На необхідності його розробки вчений наголошував у 1980 р., під час обговорення тематичної спрямованості журналу «История СССР»<sup>160</sup>. Уже в радянський час двоє його аспірантів проводили такі дослідження: В.Якунін вивчав праці М.Покровського<sup>161</sup>; Л.Литовченко дослідила науковий спадок І.Забеліна<sup>162</sup>. Більшість дисертацій указанного жанру написані в роки незалежної України і стосувалися діяльності відомих науковців: О.Удод захистив роботу про К.Гуслистою<sup>163</sup>; А.Атаманенко – про Д.Бантиса-Каменського<sup>164</sup>; В.Воронов вивчав доробок О.Лазаревського<sup>165</sup>; В.Яремчук – діяльність Я.Кіся<sup>166</sup>, а М.Близняк – спадок В.Дядиченка<sup>167</sup>.

Як і чимало тем із джерелознавчого напрямку, біоісторіографічні дисертації теж часто опрацьовувалися зі студентських років, про що згадувала А.Атаманенко<sup>168</sup>. А В.Яремчук, який продовжує дослідження вітчизняного історіографічного процесу, зазначає, що саме науковий керівник «уселив» у

<sup>158</sup> Швидько А. Советская историография социально-экономического развития городов Украины в XV–XVIII вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1979. – 18 с.

<sup>159</sup> Назаренко Ю. Исследование истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. и воссоединение Украины с Россией в советской историографии середины 30-х – середины 80-х гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1987. – 17 с.

<sup>160</sup> Ковальский Н., Болебрух А.Г. Встреча с читателями // История СССР. – 1981. – №4. – С.234.

<sup>161</sup> Якунин В. Борьба М.Н.Покровского против дворянско-буржуазной и мелкобуржуазной историографии: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1972. – 23 с.

<sup>162</sup> Литовченко Л. Исследование проблем истории России IX–XVIII вв. в трудах И.Е.Забелина: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1988. – 18 с.

<sup>163</sup> Удод О. К.Г.Гуслистый – историк України: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1994. – 18 с.

<sup>164</sup> Атаманенко А. Д.М.Бантис-Каменский – историк України: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1998. – 16 с.

<sup>165</sup> Воронов В. Науковий доробок О.М.Лазаревського... – 21 с.

<sup>166</sup> Яремчук В. Проблеми історичної науки в працях Я.П.Кіся: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1998. – 16 с.

<sup>167</sup> Близняк М. Вадим Архипович Дядиченко (1909–1973) – историк України: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 2006. – 20 с.

<sup>168</sup> Особистий архів О.Мельника. – Спогади Алли Євгеніївни Атаманенко, записані 20 червня 2016 р.

нього «переконавання в необхідності і доречності студій над українською радянською історіографією»<sup>169</sup>.

Концептуальний підхід М.Ковальського до біоісторіографічних досліджень, який певним чином впливав на розробки його учнів, визначено у статті про місце Д.Яворницького у вітчизняній історіографії. Він пропонував урахувати такі критерії: наукова проблематика, якою займався вчений, наявність попередників, інтенсивність і темпи досліджень із визначенням етапів, ступінь новизни наукових розробок, використання нових напрямів та методів студіювань, оцінка сучасниками й нащадками результатів його наукової діяльності, вплив фахівця на історіографічний процес (наявність наукової школи)<sup>170</sup>.

Безумовно, біоісторіографічні дослідження аспірантів М.Ковальського не завжди повною мірою відображали наведений перелік чинників, але навіть короткий огляд методологічних підходів може свідчити, що вони мали таке спрямування. Серед найбільш використовуваних методів і принципів виділяються історико-генетичний, історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, методи періодизації, систематизації, класифікації та ін.<sup>171</sup>

П'ять із восьми історіографічних тем з'явилися з 1994 по 2006 рр., причому всі були присвячені персональним дослідженням. Сукупність цих ознак може свідчити про те, що у середовищі наукової школи М.Ковальського в роки незалежності України починав формуватися напрям, пов'язаний зі студіюванням життєвого і творчого шляху вітчизняних істориків. Виходячи з того, що школа – це феномен взаємодії в науці, який народжується впродовж тривалого часу<sup>172</sup> (на думку Ю.Мицика, для її створення необхідно щонайменше 20 років<sup>173</sup>), цей процес у даному випадку не міг бути завершений через дочасний відхід керівника.

Ще один аспект, запропонований Л.Винаром для розгляду історичної школи, стосується наявності наукових видань для оприлюднення дослідницьких здобутків її прибічників. Уже з початку роботи у Криворізькому загальнонауковому факультеті М.Ковальський організував роботу для виходу збірників наукових праць. У 1970–1990-х рр., коли відбувалося формування школи, він активно спрямовував видання тематичних історіографічних

<sup>169</sup> Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – С.27; Особистий архів О.Мельника. – Спогади Віталія Петровича Яремчука, записані в м. Острозі 1 березня 2013 р.

<sup>170</sup> Ковальський М. Місце Д.І.Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі // Вчений-подвижник: Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д.І.Яворницького (матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого, 26–27 жовтня 1990 р.). – Дніпропетровськ, 1991. – С.6–7.

<sup>171</sup> Литовченко Л. Исследование проблем истории России... – С.7; Удод О. К.Г.Гуслистый – історик України. – С.10; Яремчук В. Проблеми історичної науки в працях Я.П.Кіся. – С.5; Близняк М. Вадим Архипович Дядиченко... – С.4.

<sup>172</sup> Остряк А. Наукові школи: несучасні сучасники // Історик і Влада / Відп. ред. В.Смолій. – К., 2016. – С.321.

<sup>173</sup> Мицик Ю. Світовий рівень – українській історичній науці // Пам'ять століть. – 1996. – №1. – С.4.

і джерелознавчих номерів. Тут мали змогу публікуватися його учні, котрі досліджували відповідні питання.

Аспіранти, які за тематикою своїх кандидатських робіт не можуть належати до школи М.Ковальського, розробляли за хронологією і спрямуванням відмінні від основних зацікавлень ученого теми: А.Болебрух досліджував боротьбу проти суспільно-політичної думки в Російській імперії у другій половині XVIII ст.<sup>174</sup>; К.Марков вивчав діяльність ХДС, ХСС, спрямовану проти політики уряду СДПН/ВДПН у 1969–1976 рр.<sup>175</sup>; А.Хведась писав про розвиток краєзнавчих музеїв Західної України наприкінці XIX – у середині 40-х рр. XX ст.<sup>176</sup>, В.Павлюк присвятив роботу вивченню ролі шляхетських родів у соціально-економічному та культурному розвитку Волині XIX ст.<sup>177</sup> Сюди ж можна віднести докторську дисертацію С.Світленка про народовський рух у Наддніпрянській Україні 1860–1880-х рр., в якого Микола Павлович був науковим консультантом<sup>178</sup>. На думку Г.Швидько, таке різноманіття тем свідчить про широту ерудиції наукового керівника, без чого не можна чітко визначити об'єкт, предмет і завдання дисертаційної праці, передбачити можливі шляхи наукового пошуку, обсяг джерельної бази, проблемні питання<sup>179</sup>.

Загалом створення наукової школи було одним із важливих напрямів організаційної діяльності М.Ковальського, який розпочався наприкінці 1960-х рр. і тривав до кінця його життя. Упродовж цього часу він був науковим керівником 28 кандидатських і науковим консультантом 1 докторської дисертацій. Незважаючи на тотальний компартійний контроль за розвитком історичної науки в УРСР, історики та його учням удалося здійснити низку важливих джерелознавчих досліджень, присвячених писемним пам'яткам XVI–XVIII ст. Завдяки аналізу джерельного матеріалу знання про минуле України кінця середньовіччя – раннього нового часу збагачувалися новими фактами. Із початку 1990-х рр. тематична спрямованість дисертаційних праць змінилася на користь історіографії, у середовищі школи почали розвиватися дослідження життєвого і творчого шляху видатних українських істориків.

<sup>174</sup> *Болебрух А.* Борьба русского самодержавия с передовой общественно-политической мыслью второй половины XVIII в.: За материалами деятельности цензурных органов: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1972. – 17 с.

<sup>175</sup> *Марков К.* ХДС, ХСС и неонацистские силы ФРГ в борьбе против «восточной политики» правительства СДПН/СВДП (1969–1976): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1979. – 19 с.

<sup>176</sup> *Хведась А.* Розвиток краєзнавчих музеїв в Західній Україні в кінці XIX – першій половині XX ст.: Джерела і література (на матеріалах Волинської, Рівненської та Тернопільської областей): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Дніпропетровськ, 1997. – 18 с.

<sup>177</sup> *Павлюк В.* Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Запоріжжя, 2000. – 20 с.

<sup>178</sup> *Світленко С.І.* Народництво в Наддніпрянській Україні 60–80-х рр. XIX ст.: проблеми історіографії, джерелознавства та археографії: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – 34 с.; Світленко Сергій Іванович // Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: Бібліограф. довідник. – С.442.

<sup>179</sup> *Швидько Г.* Професор М.П.Ковальський як науковий керівник... – С.32–33.

## REFERENCES

1. Abrosymova, S. (1999). Adept dzhereloznavstva. *Osiahnennia istorii: Zbirnyk naukovykh prats na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho z nahody 70-richchia.* (36–43). Ostroh; Niu-York. [in Ukrainian].
2. Abrosimova, S. (1988). *Dokumenty Litovskoj metriki kak istochnik po istorii gorodov Ukrainy pervoj poloviny XVI veka:* avtoref. diss. kand. ist. nauk. Dnepropetrovsk. [in Russian].
3. Abrosymova, S. (1997). Liudyna i vchenyi. *Dnipropetrovskiyi istoryko-arkheohrafichnyi zbirnyk.* Dnipropetrovsk: Promin, 1, 58–60. [in Ukrainian].
4. Apanovych, O. (2000). Zhyttievyyi i tvorchyyi shliakh Yurii Andriiovycha Mytsyka. *Mytsyk Yurii Andriiovych: Bibliohrafichnyi pokazhchyk.* (3–24). Kyiv: VD «KM Akademia». [in Ukrainian].
5. Atamanenko, A. (1998). *D.M.Bantysh-Kamenskyi – istoryk Ukrainy:* avtoref. dys. kand. ist. nauk. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Atamanenko, A. (2002). Zhyttievyyi i tvorchyyi shliakh Mykoly Pavlovycha Kovalskoho. *Mykola Pavlovych Kovalskyyi: Materialy do biobibliohrafii.* (7–16). Ostroh. [in Ukrainian].
7. Atamanenko, A. (2004). Lystuvannia Mykoly Kovalskoho yak dzherelo do vyvchennia istorii Ukrainskoho istorychnoho tovarystva. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»:* Istorychni nauky, 4, 40–46. [in Ukrainian].
8. Atamanenko, A., Atamanenko, V. (1999). Mykola Pavlovych Kovalskyyi (z nahody 70-littia). *Ukrainskyi istoryk,* 2/4, 241–255. [in Ukrainian].
9. Atamanenko, A., Atamanenko, V. (1999). Ukrainske istorychne tovarystvo ta M.P.Kovalskyyi. *Osiahnennia istorii. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho z nahody 70-richchia.* (45–49). Ostroh; Niu-York. [in Ukrainian].
10. Atamanenko, V. (1987). *Polozhenie i klassovaya bor'ba krest'yanstva Volyni vo vtoroj polovine XVI veka (po materialam Luckogo grodskogo uryada):* avtoref. diss. kand. ist. nauk. Dnepropetrovsk. [in Russian].
11. Belkin, D. (2009). N.P.Koval'skij glazami studenta nachala 90-x. *Istoriohrafichni ta dzhereloznavchi problemy istorii Ukrainy. Teoriia. Metodyka. Praktyka.* (3/6). Dnipropetrovsk: DNU. [in Russian].
12. Blyzniak, M. (2006). *Vadym Arkhypovych Diadychenko (1909–1973) – istoryk Ukrainy:* avtoref. dys. kand. ist. nauk. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
13. Bohdashyna, O. (2008). Kontseptsiiia istorychna. *Entsyklopediia istorii Ukrainy.* T.5. (119). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
14. Bolebrukh, A. (2003). Rozshyriuiuchy doslidnytski obrii (do 30-richchia kafedry istoriografii ta dzhereloznavstva DNU). *Istoriohrafichni ta dzhereloznavchi problemy istorii Ukrainy. Istoriografia ta dzhereloznavstvo v chasovomu vymiri. Mizhvuzivskyyi zbirnyk naukovykh prats.* (3–10). Dnipropetrovsk: RVV DNU. [in Ukrainian].
15. Bolebrukh, A. (1972). *Bor'ba russkogo samoderzhaviya s peredovoj obshchestvenno-politicheskoy mysl'yu vtoroj poloviny XVIII v.: Za materialami deyatelnosti cenzurnykh organov:* avtoref. diss. kand. ist. nauk. Dnepropetrovsk. [in Russian].
16. Bondarenko, H. (2015). *Teoriia ta metodolohiia istorii: poniattia i katehorii istorychnoho piznannia.* Slovnyk-dovidnyk. Lutsk: Nadstyria. [in Ukrainian].
17. Brekhunenko, V.A. (1990). *Istochniki o svyazyakh donskogo i zaporozhskogo kazachestva v pervoj polovine XVII veka:* avtoref. diss. kand. ist. nauk. Dnepropetrovsk. [in Russian].
18. Brekhunenko, V. (2011). Podvyzhyk. *Naukova shkola profesora A.V.Boika: personalii ta dorobok.* (12–20). Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
19. Vashchenko, V. (1999). Profesor M.P.Kovalskyyi: liudyna, vykladach, naukovets (Retrospektsii ta refleksii). *Osiahnennia istorii. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho z nahody 70-richchia.* (67–69). Ostroh; Niu-York. [in Ukrainian].



20. Vashchenko, V. (2009). Stratehii dekonstruktsii kontseptsii «naukova shkola» v ukrainskii istoriografii: mizh «orhanizovanoi komunikatsiiei» ta «komunikatsiinyi rozryvom». *Istoriografichni ta dzhereloznavchi problemy istorii Ukrainy. Teoriia. Metodyka. Praktyka.* (170–182). Dnipropetrovsk: DNU. [in Ukrainian].
21. Vynar, L. (2002). Biobibliografiia profesora Mykoly Kovalskoho. *Mykola Pavlovych Kovalskyi: Materialy do biobibliografii.* (4–6). Ostroh. [in Ukrainian].
22. Vynar, L. (2008). Lyst-vitannia uchasnykam naukovykh chytan pamiati profesora M.P.Kovalskoho. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky.* Ostroh: NaUOA, 12, 3–4. [in Ukrainian].
23. Vynar, L. (1995). *Mykhailo Hrushevskyy: istoryk i budivnychi natsii. Statti i materialy.* Niu-York; Kyiv; Toronto: Fundatsiia im. O.Olzhycha. [in Ukrainian].
24. Vynar, L. (1999). Sviato ukrainskoi istorychnoi nauky (z pryvodu Yuvileiu Mykoly Pavlovycha Kovalskoho). *Osiahnennia istorii. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho z nahody 70-richchia.* (6). Ostroh; Niu-York. [in Ukrainian].
25. Vinogradov, G. (1989). *Analiz dokumental'nykh istochnikov po istorii tsekhovogo remesla Ukrainy XVI – pervoj poloviny XVII veka:* avtoref. diss. kand. ist. nauk. Dnepropetrovsk. [in Russian].
26. Voronov, V. (2009). Dzhereloznavstvo: naukovyi status, dystsyplinarne pole i dydaktychnyi obraz na suchasnomu etapi. *Istoriografichni ta dzhereloznavchi problemy istorii Ukrainy. Teoriia. Metodyka. Praktyka.* (36–44). Dnipropetrovsk: DNU. [in Ukrainian].
27. Voronov, V., Chernov, Ye. (2008). Dzhereloznavchi lektury V.B.Antonovycha ta V.I.Kliuchevskoho na foni spomyniv pro Mykolu Pavlovycha Kovalskoho. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky.* Vyp.12, 81–92. Ostroh: NaUOA, [in Ukrainian].
28. Voronov, V. (2007). Mii obraz profesora M.P.Kovalskoho. *Mykola Pavlovych Kovalskyi: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* (92–99). Dnipropetrovsk: Lira LTD. [in Ukrainian].
29. Voronov, V. (1996). *Naukovyi dorobok O.M.Lazarevskoho v haluzi arkhieografii, dzhereloznavstva ta istoriografii:* avtoref. dys. kand. ist. nauk. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
30. Hvanini, O. (2007). Khronika yevropeiskoi Sarmatii. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [in Ukrainian].
31. Hotsuliak, V. (2009). Vychennia suchasnymi vchenymi problemy naukovoi shkoly. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriia «Istorychni nauky».* 160/161, 10–16. [in Ukrainian].
32. Hrytsak, Ya. (2005). Ukrainska istoriografiia. 1991–2001: desiatylittia zmin. *Ukraina moderna.* 9, 43–68. [in Ukrainian].
33. Darchyk, S. (2008). Osoblyvosti memuariv XVII st. ta problemy yikh klasyfikatsii. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky.* Ostroh: NaUOA, 12, 110–121. [in Ukrainian].
34. Diachok, V.V. (2000). *Dzherela pro Ustyma Karmaliuka ta opryshkivstvo na Podilli (1813–1835):* avtoref. dys. kand. ist. nauk. Kyiv. [in Ukrainian].
35. Diachok, O. (2007). Vidznachennia 75-littia Mykoly Pavlovycha Kovalskoho. *Mykola Pavlovych Kovalskyi: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* (100–105). Dnipretrovsk: Lira LTD. [in Ukrainian].
36. Diachok, O.O. (1992). «Khronika yevropeiskoi Sarmatii» Alessandro Hvanini yak dzherelo z istorii Ukrainy XV–XVI st.: avtoref. dys. kand. ist. nauk. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
37. Diachok, O. (2008). Shtrykhy do portreta Mykoly Pavlovycha Kovalskoho. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky.* 12, 36–43. Ostroh: NaUOA. [in Ukrainian].
38. Zhurba, O.Y. (1989). *Deiatelnost Kyevskoj arkhieografycheskoj komissii po izdaniu i izucheniu istochnikov po istorii Ukrainy perioda feodalizma:* avtoref. dyss. kand. ist. nauk. Dnepropetrovsk. [in Russian].



39. Zemskyi, Yu. (2008). Fakhove poklykannia ta suspilno-politychni vyprovuvannia istoryka M.P.Kovalskoho. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky*. 12, 30–35. Ostroh: NaUOA, [in Ukrainian].
40. Isaievych, Ya. (1997). Podvyzhynek nauky. *Dnipropetrovskiy istoriko-arkheohrafichnyi zbirnyk*. 1, 56–57. Dnipropetrovsk: Promin [in Ukrainian].
41. Kavun, M. (2008). Udod Oleksandr Andriiovych. *Profesory Dnipropetrovskoho natsionalnoho universytetu imeni Olesia Honchara: Biobibliohrafichnyi dovidnyk*. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo Dnipropetrovskoho natsionalnoho universytetu, 511–513. [in Ukrainian].
42. Kalakura, Ya. (2000). Drevnii Ostroh u dokumentakh i v ochakh suchasnoho istoryka. *Pamiat stolit*, 6, 145–148. [in Ukrainian].
43. Kalakura, Ya. (2004). *Ukrainska istoriohrafia: Kurs lektsii*. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
44. Kiku, I.A. (1984). Polozhenie i antifeodal'naya bor'ba krest'yan Volyni v 20-x – 40-x gg. XVII v. (na materialakh volynskikh aktovykh knig): avtoref. diss. kand. ist. nauk. Dnepropetrovsk. [in Russian].
45. Knyaz'kov, Yu.P. (1984). *Ukrainskij khronograf kak istochnik po otechestvennoj istorii*: avtoref. diss. kand. ist. nauk. Moskva. [in Russian].
46. Kovaleva, I. (2008). *Zhizn', provedennaya v mogile: Ispoved' arkheologa*. Dnepropetrovsk: Art-press. [in Russian].
47. Kovalova, I. (2008). Ya mala shchastia pratsiuvaty razom z M.P.Kovalskym. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky*. 12, 5–11. Ostroh: NaUOA. [in Ukrainian].
48. Kolesnyk, I. (2006). Dnipropetrovska istoriohrafichna shkola: sproba samorefleksii. *Eidos*, 2, 381–404. [in Ukrainian].
49. Kolesnyk, I. (2013). Istoriohrafichna topohrafia: Dnipropetrovskiy fenomen. *Eidos*, 7, 355–370. [in Ukrainian].
50. Kolesnyk, I. (2009). Merezheva model nauky (novyi proekt ukrainskoi istoriohrafii?). *Eidos*, 4, 54–88. [in Ukrainian].
51. Kolesnyk, I. (2013). *Ukrainska istoriohrafia: kontseptualna istoriia*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
52. Kudelko, S. (2004). Kontseptsia. *Istoriohrafichnyi slovnyk*. (121–123). Kharkiv: Skhidno-rehionalnyi tsentr humanitarno-osvitnikh initsiatyv. [in Ukrainian].
53. Kulakovskiy, P. (2008). Evoliutsiia pryntsyviv i perspektyvy vydannia dokumentiv metryky v Ukraini. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky*. Ostroh: NaUOA, 12, 93–109. [in Ukrainian].
54. Kulakovskiy, P.M. (1992). *Ruska (Volynska) metryka (1569–1672 rr.) yak dzherelo do istorii Kyivskoho ta Bratslavskoho voievodstva*: avtoref. dys. kand. ist. nauk. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
55. Kucherniuk, N.F. (1975). Istochniki o rusko-ukrainskikh politicheskikh svyazyakh v gody Osvoboditel'noj vojny ukrainskogo naroda (1648–1654 gg.): avtoref. diss. kand. ist. nauk. Dnepropetrovsk. [in Russian].
56. Litovchenko, L. (1988). *Issledovanie problem istorii Rossii IX–XVIII vekov v trudakh I.E.Zabelina*: avtoref. diss. kand. ist. nauk. Dnepropetrovsk. [in Russian].
57. Makarchuk, S. (2008). *Dzhereloznavstvo istorii Ukrainy*. Lviv: Svit. [in Ukrainian].
58. Markov, K. (1979). *KhDS, KhSS i neofashistskie sily FRG v bor'be protiv «vostochnoj politiki» pravitel'stva SDPG/SVDP (1969–1976)*: avtoref. diss. kand. ist. nauk. Kiev. [in Russian].
59. Miernikov, H.I. (1997). Rysy naukovoï shkoly v ukrainskii istoriohrafii druhoi polovyny XIX stolittia. *Dnipropetrovskiy istoriko-arkheohrafichnyi zbirnyk*. 1, 332–346. Dnipropetrovsk: Promin. [in Ukrainian].
60. Mykhalchenko, S. (2004). Shkola v nautsi (istorychnii). *Istoriohrafichnyi slovnyk*. (307–316). Kharkiv: Skhidno-rehionalnyi tsentr humanitarno-osvitnikh initsiatyv. [in Ukrainian].

61. Mytsyk, Yu. (2004). Virni syny dvokh bratnikh narodiv (lysty M.M.Ulashchyka do M.P.Kovalskoho). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky.* 4, 25–32. Ostroh: NU «OA». [in Ukrainian].
62. Mytsyk, Yu. (2012). Dopovnennia do lystuvannia M.P.Kovalskoho. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky.* 19, 4–30. Ostroh: NU «OA». [in Ukrainian].
63. Mytsyk, Yu. (2009). Kozatska maty. *Apanovych O. Kozatska entsyklopediia dlia yunatstva. Knyha statei pro istorychne buttia ukrainskoho kozatstva.* (704–713). Kyiv: Veselka. [in Ukrainian].
64. Mytsyk, Yu. (1999). Mykola Kovalskyyi (do 70-richechia z dnia narodzhennia). *Ukrainskyi arkhheografichnyi shchorichnyk.* Kyiv, 3/4: Nova seriia, 6/7, 6–14. [in Ukrainian].
65. Mytsyk, Yu. (1997). Moie znaiomstvo z M.P.Kovalskym. *Dnipropetrovskyyi istoryko-arkheografichnyi zbirnyk.* 1, 69–73. Dnipropetrovsk: Promin. [in Ukrainian].
66. Mytsyk, Yu. (1996). Svitovyi riven – ukrainskii istorychnii nautsi. *Pamiat stolit,* 1, 3–5. [in Ukrainian].
67. Mytsyk, Yu. (2008). Spomyn pro Liubov Kyrlyvnu Kovalsku. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky.* 12, 12–21. Ostroh: NaUOA. [in Ukrainian].
68. Nazarenko, Yu. (1987). *Issledovanie istorii Osvoboditel'noj vojny ukrainskogo naroda 1648–1654 gg. i vossoedinenie Ukrainy s Rossiej v sovetskoj istoriografii serediny 30-kh – serediny 80-kh gg.:* avtoref. diss. kand. ist. nauk. Dnepropetrovsk. [in Russian].
69. Nazarenko, Yu. (2007). Epizody iz vospominanij ob uchitele i druge. *Mykola Pavlovych Kovalskyyi: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... (85–91).* Dnipropetrovsk: Lira LTD. [in Russian].
70. Ostrianko, A. (2012). Naukovi istorychni shkoly v Ukraini: fantomy ukrainskoi istoriografii. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini.* 22, 293–310. [in Ukrainian].
71. Ostrianko, A. (2016). Naukovi shkoly: nesuchasni suchasnyky. *Istoriya i Vlada.* (303–327). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
72. Pavliuk, V. (2000). *Vplyv shliakhtskykh rodiv Volyni na sotsialno-ekonomichnyi ta kulturnyi rozvytok kraiu v XIX st.:* avtoref. dys. kand. ist. nauk. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
73. Pasichnyk, I. (1999). Fenomenolohiia istoryka. *Osiahnennia istorii. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho z nahody 70-richechia.* (7–8). Ostroh; Niu-York. [in Ukrainian].
74. Plokhii, S. (2011). Slovo pro maistra. *Naukova shkola profesora A.V.Boika: personalii ta dorobok.* (9–11). Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
75. Plokhyy, S.N. (1982). *Latinoyazychnye sochineniya serediny XVII veka kak istochnik po istorii Osvoboditel'noj vojny ukrainskogo naroda 1648–1654 gg.:* avtoref. diss. kand. ist. nauk. Dnepropetrovsk. [in Russian].
76. Posokhov, S., Chala, O. (2004). Naukove spivtovarystvo. *Istoriografichnyi slovnyk.* (168–171). Kharkiv: Skhidno-rehionalnyi tsentr humanitarno-osvitnikh initsiatyv. [in Ukrainian].
77. Pryshchepa, O., Pryshchepa, B. (2001). Pratsia z istorii Ostroha profesora M.P.Kovalskoho. *Ostrohiana v Ukraini i Yevropi. Materialy Mizhnarodnoho naukovoho sympoziumu.* (349–352). Starokostiantyniv. [in Ukrainian].
78. Santsevych, A. (1997). Podvyzhyk nauky ta vykladannia u vyshchii shkoli. *Dnipropetrovskyyi istoryko-arkheografichnyi zbirnyk.* 1, 64–68. Dnipropetrovsk: Promin, [in Ukrainian].
79. Svitlenko, S.I. (2000). *Narodnytstvo v Naddnyprianskii Ukraini 60–80-kh rokiv XIX stolittia: problemy istoriografii, dzhereloznavstva ta arkhheografii:* avtoref. dys. d-ra ist. nauk. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
80. Svitlenko, S. (2009). Svit dzhereloznavstva profesora M.P.Kovalskoho. *Istoriografichni ta dzhereloznavchi problemy istorii Ukrainy. Teoriia. Metodyka. Praktyka.* (13–22). Dnipropetrovsk: DNU. [in Ukrainian].
81. Sviatets, Yu.A. (1993). *Sotsialno-ekonomichna typolohiia selianskykh gospodarstv Ukrainy v roky nepu (masovi dzherela ta metody yikh doslidzhennia):* avtoref. dys. kand. ist. nauk. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].

82. Sviatets, Yu. (2007). Kharyzma profesora. *Mykola Pavlovych Kovalskyyi: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* (119–126). Dnipropetrovsk: Lira LTD. [in Ukrainian].
83. Sinkevych, Ye. (2012). Problema naukovoї shkoly v istoriohrafii ta etyka vzaiemyn. *Kharkivskyy istoriohrafichnyi zbirnyk*. 11, 178–186. Kharkiv. [in Ukrainian].
84. Stelmakh, S. (2009). Metodolohiia istorii. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. 6, 621–627. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
85. Trofymovych, V., Melnyk, O. (2014). Zhyttia zarady nauky (do 85-rychchia z dnia narodzhennia vydatnoho ukrainskoho istoryka Mykoly Pavlovycha Kovalskoho). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. *Istorychni nauky*. 22, 49–87. Ostroh: Natsionalnyi universytet «Ostrozka akademiia». [in Ukrainian].
86. Udod, O. (2007). Dystyplinarna struktura ukrainskoi istorychnoi nauky: akademichni ta dydaktychni vymiry. *Mykola Pavlovych Kovalskyyi: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* (129–142). Dnipropetrovsk: Lira LTD. [in Ukrainian].
87. Udod, O. (1997). Istoryk: dukhovnist, pratsia, samoviddanist (do 40-rychchia naukoivoi diialnosti M.P.Kovalskoho). *Dnipropetrovskyyi istoryko-arkheohrafichnyi zbirnyk*. 1, 29–40. Dnipropetrovsk: Promin. [in Ukrainian].
88. Udod, O. (1994). *K.H.Huslysty – istoryk Ukrainy*: Avtoref. dys. kand. ist. nauk. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
89. Khvedas, A. (1997). *Rozvytok kraieznauvnykh muzeiv v Zakhidnii Ukraini v kintsii XIX – pershii polovyni XX st. Dzherela i literatura (na materialakh Volynskoi, Rivnenskoї ta Ternopilskoi oblasti)*: avtoref. dys. kand. ist. nauk. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
90. Chentsova, N.V. (1992). *Dokumenty Kosha Novoi Zaporizkoi Sichi yak dzherelo do istorii Katerynoslavshchyny*: avtoref. dys. kand. ist. nauk. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
91. Shvydko, H. (2007). Budenna velych vchenoho i pedahoha. *Mykola Pavlovych Kovalskyyi: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* (20–33). Dnipropetrovsk: Lira LTD. [in Ukrainian].
92. Shvydko, H. (2014). Profesor M.P.Kovalskyyi yak naukovyi kerivnyk: etychna skladova. *Istoriografichni ta dzhereloznavchi problemy istorii Ukrainy. Profesiina etyka istoryka u mizhdystyplinarnomu prostori*. (30–41). Dnipropetrovsk: Lira. [in Ukrainian].
93. Shvydko, H. (1997). Slushna porada. *Dnipropetrovskyyi istoryko-arkheohrafichnyi zbirnyk*. 1, 61–63. Dnipropetrovsk: Promin. [in Ukrainian].
94. Shvidko, A. (1979). *Sovetskaya istoriografiya sotsial'no-ekonomicheskogo razvitiya gorodov Ukrainy v XV–XVIII vv.*: avtoref. diss. kand. ist. nauk. Kiev. [in Russian].
95. Yakunin, V. (1972). *Bor'ba M.N.Pokrovskogo protiv dvoryansko-burzhuznoy i melkoburzhuznoy istoriografii*: avtoref. diss. kand. ist. nauk. Dnepropetrovsk, 1972. [in Russian].
96. Yakunin, V. (2013). Istoriya, ideologiya, politika. *Zhizn' i poznanie istorii*. Dnepropetrovsk: Gerda. [in Russian].
97. Yakunin, V. (2007). N.P.Koval'skij – uchenyj, uchitel', tovarishh. *Mykola Pavlovych Kovalskyyi: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* (76–84). Dnipropetrovsk: Lira LTD. [in Russian].
98. Yaremchuk, V. (2009). *Mynule Ukrainy v istorychnii nautsi URSR pisliastalinskoї doby*. Ostroh: NaUOA. [in Ukrainian].
99. Yaremchuk, V. (1998). *Problemy istorychnoi nauky v pratsiakh Ya.P.Kisia*: avtoref. dys. kand. ist. nauk. Kyiv. [in Ukrainian].
100. Yaremchuk, V. (1999). Studentski roky M.P.Kovalskoho. *Osiahnennia istorii. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho z nahody 70-rychchia*. (18–29). Ostroh; Niu-York. [in Ukrainian].
101. Yaremchuk, V. (2012). Formy «kooperatsii» mizh vladoiu ta naukoiu v ukrainskii radiatskii istoriohrafii. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky*. 19, 250–260. Ostroh: Natsionalnyi universytet «Ostrozka akademiia». [in Ukrainian].

**OLEKSANDR MELNYK**

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),  
Director of the Torchyn H.Hurtovyi Folk Historical Museum  
(Torchyn, Ukraine), melnyk.tnim@gmail.com

**VOLODYMYR TROFYMOVYCH**

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,  
Chief of the M.Kovalskyi History Department,  
National University of "Ostroh Academy"  
(Ostroh, Ukraine), trofymovych@hotmail.com

**"THEY BELIEVED IN ME AND I BELIEVED IN THEM"  
(M.Kovalskyi's Scientific School Features)**

*The process of origin, development and features of scientific school of the known historian, source expert, PhD in History, Professor, Honoured worker of science and techniques of Ukraine M.Kovalskyi is analysed in the article. The role of scientist in this process is being cleared, his scientific and organizational laboratory are discovered. Questions of school interpretation are presented through historiography prism, where basic terminological features in relation to its determination are considered. Ways and mechanisms of school forming are discovered. The most important among them was preparation of young historians from student years on the basis of diploma paper preparing, participating in a student group and then post-graduate studies. The thematic orientation of M.Kovalskyi's scientific school is examined. Source expertise direction that began to form at the end of 1960<sup>th</sup> – at the beginning of 1970<sup>th</sup> is distinguished, and was aimed at research of written sources from the Ukrainian history of 16<sup>th</sup>–18<sup>th</sup> centuries. Conceptual approach to the analysis of the question grants an opportunity to conclude that beginning from 1990<sup>th</sup>, under the historian's leading another direction began to form – biohistoriography. An attempt to distinguish methodological and historic-philosophy levels of schools is carried out.*

**Keywords:** *Kovalskyi, scientific school, learners, source study, historiography.*



УДК 94(477)«1914–1923»

**ОЛЕКСАНДР РЕЄНТ**

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,  
завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст.,  
заступник директора з наукової роботи,  
Інститут історії України НАН України  
(Київ, Україна), Reent.O.P@nas.gov.ua

**Володимир Великочий**

доктор історичних наук, професор,  
декан факультету туризму,  
Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаніка  
(Івано-Франківськ, Україна), w-w-s@ukr.net

## **ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ КРІЗЬ ПРИЗМУ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1914–1923 рр.**

*Головна увага приділяється з'ясуванню «вузьких місць» та перспектив подальшого вивчення комплексу питань, пов'язаних із державотворчими процесами на Галичині за воєнно-революційної доби 1914–1923 рр. Стрижневими підвалинами оновленого концепту національно-демократичної революції на західноукраїнських землях є її сприйняття й конструювання в контексті загальноконтинентального процесу боротьби європейських народів за своє національне визволення та державне самоствердження в період Першої світової війни. Виходячи з такого підходу, нижню межу цього процесу (національно-визвольні змагання на західноукраїнських землях) і явища (Листопадова 1918 р. національно-демократична революція) слід не лише об'єднати, а й взаємно детермінувати, розглядаючи їх у контексті тягlosti й неперервності. Уважаємо за можливе використання в такому випадку поняття «національно-демократична революція на західноукраїнських землях 1914–1923 рр.». Із такого трактування хронологічних меж національно-демократичної революції на західноукраїнських землях логічно випливає потреба уточнення меж усієї Української революції другого – третього десятиріччя XX ст. Насамперед тому, що її складовою та невід'ємною частиною є революційні події на західноукраїнських землях цього періоду. З іншого боку, саме ці події й розширюють межі власне Української революції в її загальнонаціональних масштабах, утворюють її парадигму як національно-визвольну, національно-державницьку, соборницьку.*

**Ключові слова:** *Західноукраїнська Народна Республіка, Листопадове 1918 р. повстання, «Листопадовий зрив».*

У час відзначення сторіччя Української революції, утворення Західноукраїнської Народної Республіки об'єктивно обумовленою є проблема узагальнення здобутків національної історіографії з вивчення її історії, концептуального осмислення цих складних феноменів, уточнення термінологічного апарату, хронологічних аспектів. Формування обґрунтованого концепту Української революції має сприяти його органічній інтеграції у сучасний національний історичний наратив і, зрештою, забезпечувати його логічну стрункність та монолітність.

Події революційного характеру початку ХХ ст. на західноукраїнських землях однозначно розглядаються істориками як невід'ємна складова Української революції. За понад сто років нагромадився чималий пласт історичної та історико-мемуарної літератури, яка за сукупністю своєї емпірично-документальної бази й теоретико-методологічних розробок фактично оформилася в українській історіографії в окремий напрям. Водночас невирішеними з погляду наукового дискурсу залишаються проблеми так званого «паралелізму в Українській революції», реалізації ідеї соборництва нації не лише в контексті територіального об'єднання, а й синхронізації всіх напрямів державного будівництва: у військовій, політичній, соціокультурній, економічній сферах, визначення хронологічних меж самої революції, зрештою – її взаємозв'язку та взаємовпливу з іншими революціями на континенті (як от у Центральній-Східній Європі, так і з революцією російською). Означені й низка інших проблем, на нашу думку, потребують серйозного уточнення, кардинального переосмислення.

У загальному контексті історії України Листопадова національно-демократична революція 1918 р. започаткувала процес створення Західноукраїнської Народної Республіки. Остання розглядається у трьох головних проекціях: 1) як складова українських визвольних змагань, передусім ХХ ст.; 2) як унікальний досвід національного державотворення; 3) як складова Української революції. З іншого боку, ЗУНР постає як доволі автономне і своєрідне явище, в якому сублимовані специфічні національні, політичні, військові, соціальні, економічні, релігійні компоненти.

Окремі аспекти історії ЗУНР частково піддавалися спеціальному історіографічному аналізу<sup>1</sup>. У цій статті зосередимося на з'ясуванні лише основних здобутків (особливо останніх років), «вузьких місць» і перспектив подальшого вивчення комплексу питань, пов'язаних із державотворчими процесами.

Видається, що за публікаціями з історії ЗУНР, які з'явилися впродовж трьох останніх десятиліть в Україні, можна відстежувати динаміку трансформаційних процесів вітчизняної пострадянської історіографії. Це стосується як оновлення наукового інструментарію й теоретико-методологічних засад досліджень, так і нарощування джерельної бази, інституційного

<sup>1</sup> Великочий В. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР. – Івано-Франківськ, 2003. – 278 с.; Його ж. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр. – Івано-Франківськ, 2009. – 812 с.; Галичина: Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис: До 95-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. – Ч.25/26. – Івано-Франківськ, 2014. – 420 с.



оформлення цієї дослідницької ніші. Цей процес започаткували львівські й івано-франківські історики радянської школи, за ними пішли дослідники молодшої генерації, а також фахівці з інших регіонів нашої країни.

Насамперед слід констатувати еволюцію в термінології. Відмовившись від радянських трактувань ЗУНР і Листопадового 1918 р. повстання як «контрреволюційних», «антинародних», «буржуазно-демократичних», історики суверенної України аргументували їх національно-демократичний характер. Так розпочиналася зміна парадигм в оцінці революційних подій на Галичині зі старої соціально-класової на державницьку національно-патріотичну.

На тлі наростання потоку публікацій академічного й науково-популярного характеру помітними кроками в нарощуванні знань з історії ЗУНР стали монографічні та дисертаційні дослідження Б.Тищика й О.Вівчаренка (1993 р.), М.Литвина і К.Науменка (1995 р.), М.Сенькова, І.Думинця (1996 р.), С.Макарчука (1997 р.), М.Литвина (1998 р.), Л.Дещинського (1998 р.), В.Кондратюка й В.Регульського (1998 р.), О.Красівського (1998, 2000 рр.), А.Панчука (2000 р.), О.Павлишина (2001 р.), колективні праці «Західно-Українська Народна Республіка: Історія» за редакцією О.Карпенка (2001 р.), «Західно-Українська Народна Республіка: 1918–1923: Ілюстрована історія» під керівництвом М.Кугутяка (2008 р.) та ін. Важливим стимулом розгортання зазначеного процесу стали наукові конференції в Івано-Франківську, Львові, Тернополі з нагоди 75-ї, 80-ї, 85-ї, 90-ї, 95-ї річниць ЗУНР. Видані за їх підсумками матеріали<sup>2</sup> відображають еволюцію й науковий алгоритм переосмислення цієї проблеми.

Паралельно розвивалася та поглиблювалася тенденція розгляду ЗУНР як невід'ємної складової феномену Української революції. Про масштабність таких зрушень свідчить факт захисту в 1990-х рр. близько 150 докторських і кандидатських дисертацій із революційної тематики 1917–1920 рр.<sup>3</sup> Ця динаміка не спадала й у наступні роки. За нашими підрахунками, лише впродовж 2006–2011 рр. було захищено 171 дисертацію, серед них – 25 докторських.

Таким чином, від кінця 1990-х рр. національна історична наука інтенсивно наповнюється джерелознавчими, конкретно-історичними, історіографічними працями про революційні події на західноукраїнських землях. Значний їх сегмент становив доробок безпосередніх учасників і свідків подій, державних та громадських діячів (К.Левицького, М.Лозинського, І.Макуха, І.Сохоцького, Л.Цегельського, М.Чубатого та ін.), у радянський період малодоступний не те що пересічному читачеві, а й професійним історикам<sup>4</sup>.

<sup>2</sup> Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю Західноукраїнської Народної Республіки, 1–3 листопада 1993 р.: Матеріали. – Івано-Франківськ, 1993. – 175 с.; Західно-Українська Народна республіка: історія і сучасність // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.6. – Л., 2000. – 374 с.

<sup>3</sup> *Великочий В.* Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр. – С.5; ЗУНР: історія, постаті, чин: Бібліограф. покажч. – Івано-Франківськ, 2018. – С.5.

<sup>4</sup> *Левицький К.* Великий Зрив. – Л., 1931. – 150 с.; *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. – Нью-Йорк, 1970. – 228 с.; *Макух І.* На народній службі. – Детройт, 1958. – 628 с.; *Сохоцький І.* Будівничі новітньої української державності в Галичині // Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1961. – С.76–247; *Цегельський Л.* Від легенд до правди: Спогади про події в Україні, зв'язані з першим листопада 1918 р. – Нью-Йорк;

Вітчизняні фахівці отримали можливість ознайомитися також із працями дослідників у діаспорі, західноукраїнських авторів міжвоєнного періоду, присвячених революційним подіям в Україні. На їх основі розпочалося спеціальне вивчення феномену ЗУНР, результатом чого стала поява сотень наукових, науково-популярних, археографічних видань<sup>5</sup>.

Однією з відмітних рис сучасної української історіографії історії ЗУНР стало те, що до кінця 1980-х рр. на процес їх осмислення суттєво вплинули не стільки теоретико-методологічні пошуки, в яких панівною засадою залишався позитивізм, скільки обставини ідейно-політичного характеру, котрі передусім і спонукали до роздумів навколо різних наукових проблем. При цьому домінуючою парадигмою залишався україноцентризм, який виріс із романтичної історіографії попередньої доби й адаптувався до нових часів і суспільних викликів. На тлі дискурсу про «кризові явища» у сучасній вітчизняній історіографії відбувається якісно нове зрушення в бік вивчення всього комплексу проблем, пов'язаних із цією темою. Долаючи стереотипи та вплив попередніх періодів, сучасні історики пропонують нові методологічні підходи й теоретичні моделі інтерпретації емпіричного матеріалу, прагнуть, спираючись на традиції української історіографії та постмодерністські виклики західної історичної науки, переосмислити складний і суперечливий феномен суспільно-політичних процесів на Галичині за воєнно-революційної доби 1914–1923 рр.

Оформлення дослідницьких зусиль у сегменті революційних подій у Західній Україні у самодостатній напрям ставить на порядок денний питання про переоцінку й навіть деконструкцію деяких теоретичних побудов, глибоке переосмислення окремих компонентів концепту історії ЗУНР, удосконалення інтерпретаційного інструментарію.

Ще 1993 р. побачила світ стаття відомого івано-франківського історика О.Карпенка<sup>6</sup>, котра фактично стала основою нового концепту в українській історіографії, що розглядав революційні події 1918 р. як початок революційних перетворень національно-демократичного спрямування на території Галичини, Буковини й Закарпаття, їх взаємозв'язок із подіями такого ж характеру «на Великій Україні». Більше того, національна революція на західноукраїнських землях ставилася у пряму залежність від виникнення та діяльності Української Центральної Ради, гетьманської держави П.Скоропадського, виводилася на так званій «паралельний курс» із Директорією УНР В.Винниченка й С.Петлюри. Не вдаватимемося до аналізу складових цього концепту, котрий вважаємо доволі обґрунтованим і підкріпленим джерелами. Але при цьому слід позначити, на нашу думку, найбільш вразливі, навіть контрверсійні місця.

---

Філадельфія, 1960. – 313 с.; *Чубатий М.* Державний лад на Західній Области Української Народної Республіки. – Л., 1921. – 52 с.

<sup>5</sup> *Великочий В.* Велика Східноєвропейська революція, Перша світова війна і Галичина (Українська історіографія суспільно-політичних процесів. Бібліографія). – Івано-Франківськ, 2014. – 180 с.; ЗУНР: історія, постаті, чин... – 48 с.

<sup>6</sup> *Карпенко О.Ю.* Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях // Український історичний журнал. – 1993. – №1. – С.18–21.

Одне з них – «паралельна» оптика у висвітленні історії ЗУНР та національно-державних утворень часів Української революції на Наддніпрянщині. У сучасній українській історіографії навіть існують підстави стверджувати про існування двох окремих напрямів у вивченні історії Української революції: «зуенерівський» та «уенерівський». Маємо на увазі той факт, що, як правило, фахівці з Західної України займаються дослідженням історії ЗУНР, а їхні колеги з інших регіонів нашої країни, за рідкісним винятком, – історії Центральної Ради, гетьманату, Директорії УНР. До певної міри це виправдано, по-перше, регіональними вподобаннями конкретного історика, визначеними його особистими симпатіями та інтересами, напрямками діяльності тих наукових шкіл, в яких він формувався, доступністю джерел тощо; по-друге, – тими обставинами, особливостями існування, в яких опинилися українські землі на момент початку національної революції, перебуваючи у складі Австро-Угорської та Російської імперій. Кожна з частин української нації, що формувалася політично на початку ХХ ст., перебувала в орбіті тих суспільних процесів, які домінували в метрополіях, були різними за своєю природою й характером.

Однак об'єднавчим чинником, на наш погляд, була та ідея, яку сповідувало політично свідоме українство по обидва боки Збруча: самостійне національно-державне існування, що його неможливо уявити, а тим більше здійснити в умовах політичного, територіального, державного, духовного розмежування. І це яскраво проявилось у створенні та діяльності спочатку Головної української ради, Союзу визволення України, а згодом – Загальної української ради як громадських організацій загальнонаціонального характеру, що виступали за реалізацію програми відродження національної соборної держави. Таким чином, ідея соборності, єдності, цілісності стала цementsуючою засадою, у руслі й контексті якої і слід конструювати оновлений концепт розгляду історії ЗУНР.

Цього поки що не можна сказати про наявні концепції розгляду Української революції, сконструйовані та впроваджені В.Солдатенком<sup>7</sup> і В.Верстюком<sup>8</sup>. Перший приділяє ЗУНР незначну увагу, розглядаючи її як епізод Української революції, наголошує на окремішності процесів національно-революційного характеру на західноукраїнських землях від загальноукраїнських, акцентує на складнощях комунікацій між політиками й державними діячами ЗУНР та УНР. При цьому сама революція в Україні хоч і розглядається як національна, однак сильно узалежнена, і навіть така, що бере витоки від революції російської. Даючи оцінку концепції Української революції В.Солдатенка, слід пам'ятати, що вона була однією з перших, в

<sup>7</sup> Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис. – К., 1999. – 976 с.; *Його ж.* Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997. – 441 с.

<sup>8</sup> Верстюк В. Передмова // Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 р.: Док. і мат. / Упор. В.Верстюк (кер.) та ін. – К., 2003; *Його ж.* Українська революція: доба Центральної Ради // Український історичний журнал. – 1995. – №6. – С.66–78; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920: Док. і мат.: У 2 т. / Упор.: В.Верстюк (кер.), Г.Басара-Тилішак, В.Бойко та ін. – Т.1. – К., 2006. – 688 с.

якій «зроблено вдालу спробу висвітлити малодосліджений суспільний феномен – Українську революцію 1917–1920 рр.»<sup>9</sup>.

Концепт Української революції, запропонований В.Верстюком, знайшов своє остаточне формулювання в колективному двотомному виданні 2011–2012 рр.<sup>10</sup> Він характеризується, уважаємо, більшою увагою до вирішення національного питання в Україні соборній. При цьому ЗУНР розглядається як невід’ємна складова загальнонаціонального процесу, рівноцінний чинник становлення та утвердження демократичної, єдиної, самостійної Української держави. При цьому фахівець не відкидає впливу на Українську революцію подій загальноросійського масштабу (як і навпаки), указуючи на подібність окремих завдань і складових мети кожної. Відмітною рисою концепту В.Верстюка стало «вписування» Української революції у загальноєвропейський контекст подій, пов’язаних із Першою світовою війною, національно-демократичними революціями в Європі, повоєнним облаштуванням світу.

Основою оновленого чи нового концепту революції на західноукраїнських землях, як і на Наддніпрянщині, має стати, на нашу думку, саме розуміння причин виникнення й тенденцій розвитку Української революції як однієї з тих, що мали місце у Центрально-Східній Європі у ході та по завершенню Першої світової війни. Як і національно-державних революцій тих «бездержавних народів», котрі вибороли і збудували власні національні держави у часи розпаду Австро-Угорської та Російської імперій. При цьому Українська революція має трактуватися цілісним національним самодостатнім явищем, на яке, безумовно справили вплив різноманітні чинники, зокрема й події в колишніх метрополіях, і намагання Росії в тій чи іншій формі перешкодити українській національній державності.

Саме з цієї перспективи вважаємо *неправомірним розглядати утвердження радянської влади в Україні в 1917–1921 рр. як складову Української революції*. Адже це була влада окупанта, не національна, а проросійська шовіністична, котра призвела до відновлення російського панування у формі СРСР, що тривало до 1991 р.

Складовою частиною концепту національно-демократичної революції на західноукраїнських землях мало б стати й нове прочитання деяких подій та явищ, як і потрактування окремих понять. Маємо на увазі, до прикладу, усталену в українській історіографії дефініцію «Листопадовий зрив». Саме події 1 листопада 1918 р., пов’язані зі збройним встановленням української влади у Львові, сьогодні трактуються відповідно до концепту О.Карпенка як початок Листопадової національно-демократичної революції на західноукраїнських землях. Із легкої руки одного з чільних діячів ЗУНР К.Левицького вони отримали назву «Великого зриву»<sup>11</sup>. Інші

<sup>9</sup> Андрусішин Б.І. [Рец.] Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам’яті України», Видавничий центр «Просвіта», 1999. – 508 с. // Український історичний журнал. – 2000. – №3. – С.137.

<sup>10</sup> Нариси історії Української революції 1917–1921 рр. / Ред. кол.: В.А.Смолій (гол.), Г.В.Боряк, В.Ф.Верстюк та ін. – К., 2011–2012. – Кн.1. – 390 с.; Кн.2. – 464 с.

<sup>11</sup> Левицький К. Великий зрив: До історії української державності від березня до листопада 1918 року на підставі спогадів і документів. – Івано-Франківськ, 2018. – 127 с.

учасники та свідки подій також послуговувалися такими дефініціями, як «Листопадовий зрив», «Листопадовий чин», «Листопадовий переворот», «Листопадове повстання» тощо<sup>12</sup>.

Однак чи були події 1 листопада 1918 р. початком революції на західноукраїнських землях? На нашу думку, ні. Уважаємо, що революційний процес започатковано значно раніше, ще 1914 р., про що йтиметься нижче. Стартом його активної фази стало проголошення на Галичині державності Українською Національною Радою (УНРадою) як конституантою на так званому «з'їзді мужів довір'я» 18–19 жовтня 1918 р.<sup>13</sup> Слід наголосити на тому, що саме утворення УНРади та проголошений нею акт щонайменше за формою не були революційними, оскільки відбувалися в руслі реалізації можливостей, відкритих імператором Австро-Угорщини 16 жовтня в маніфесті «До моїх вірних австрійських народів»<sup>14</sup>. Революційним воно було за змістом, адже відновлювало національну форму державності на західноукраїнських землях уперше від 1340 р. Дії Центрального військового комітету на чолі з Д.Вітовським у ніч із 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. були спрямовані на те, щоб утвердити українську владу як у Львові, так і у краї загалом, а з іншого боку – протистояти протиправним діям польської сторони щодо анексії Східної Галичини, запланованої на 1 листопада того року.

Ба більше, у ніч із 1 на 2 листопада 1918 р. австро-угорський намісник Галичини граф К. фон Гуйн передав усю повноту влади своєму заступникові В.Децикевичу. А той, як відомо, у цілком законний спосіб делегував усі владні повноваження УНРаді, легітимізуючи тим самим як її саму, так і українську державність, вищим законодавчим органом котрої вона була. Отже західноукраїнські політики, не марячи революційними теоріями заради самих революційних перетворень, ішли шляхом національного державотворення за всіма канонами як внутрішньодержавного, так і міжнародного права. Про це, власне, писав і Д.Богачевський у своїй доповіді, присвяченій 40-річчю ЗУНР:

«[...] з уваги на маніфест цісаря Карла не може бути мови про яку-небудь революцію, бо ж не ходило ані про насильну зміну форми правління, ані про відорвання частини території від цілоти, а тільки про розумне й доцільне використання тієї неповторної нагоди та виконання легально признаного права і то міжнародного права (14 точок Вилсона) [...] Роблення революції ради самої революції замість творення держави, є не тільки зовсім зайве, але й крайньо каригідне»<sup>15</sup>.

<sup>12</sup> Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України: зі спогадами і життєписами членів комітету виконавців Листопадового чину. – Нью-Йорк, 1973. – 407 с.

<sup>13</sup> Інформація газети «Діло» про утворення Української Національної Ради і затвердження її статуту // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Док. і мат. у 5-ти т. / Відп. ред. О.Карпенко. – Т.1. – Івано-Франківськ, 2001. – С.186–187.

<sup>14</sup> Маніфест цісаря Австро-Угорщини Карла I Габсбурзького «До моїх вірних австрійських народів» // Діло. – 1918. – 19 жовтня; Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. – Т.1. – С.174–175.

<sup>15</sup> Богачевський Д. Ідеологічні основи листопадових подій. – Філадельфія, 1959. – С.1–2.



До речі, революційний (щонайменше за формою) характер листопадних подій 1918 р. ставлять під сумнів і сучасні дослідники історії ЗУНР<sup>16</sup>. Так, аналізуючи поточну історіографію західноукраїнської державності, Ю.Сливка звернув увагу на «тривожну тенденцію», що полягає в недооцінці заяви імператора від 16 жовтня 1918 р. про реорганізацію монархії у федерацію та ухвалу УНРади від 18 (19) жовтня про об'єднання всіх українських земель Австро-Угорщини в Українську державу, яка оголошувалася суб'єктом міжнародних відносин. Автор наголошує на тому, що з погляду українців усе те, що відбувалося наприкінці жовтня – на початку листопада 1918 р., мало законний характер, а спроби перешкодити їх реалізації якраз і були намаганням насильницьким шляхом захопити владу на чужій території<sup>17</sup>.

З іншого боку, вимагає уточнення чи визначення умов уживання сам термін «Листопадовий зрив». Маємо на увазі наступне. Академічний тлумачний словник трактує «зрив» як «дію за значенням зривати, зриватися», або як «невдачу, провал у здійсненні якоїсь справи, задуму»<sup>18</sup>, тобто несе у собі негатив. Тому послуговуватися самим цим терміном доцільно винятково в історичному контексті. Натомість у сучасних працях наукового характеру, підручниках, посібниках більш коректним, на наш погляд, було б уживання означення, що виражає зміст явища – збройне встановлення української влади у краї.

Нарешті, повноцінною складовою оновленого концепту революції на західноукраїнських землях мала б стати й нова хронологія процесу. Проблема хронології Листопадової революції на західноукраїнських землях мала б слугувати тим інструментом, який дасть змогу глибше вивчити, означити і простежити процес боротьби за становлення та утвердження національної державності на Галичині. Цю революцію сучасні дослідники розглядають у контексті соборницької боротьби українства за власну державу у ході Української революції початку ХХ ст. Її нижня межа, як правило, визначається 18–19 жовтня, або 31 жовтня – 1 листопада 1918 р. Верхня зазвичай – 13 листопада 1918 р., коли «Тимчасовим основним законом про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії» було проголошено нову державу – ЗУНР. Таким чином, процес корінних змін у суспільстві, у його державному устрої фактично ототожнюється лише зі становленням української влади на частині західноукраїнських земель.

Зі всього видно, що поняття «Листопадова 1918 р. національно-демократична революція» в часовому відношенні не обмежується вказаним місяцем, тим більше подіями 1 листопада 1918 р. у Львові, а охоплює ширші, хоча й чітко на сьогодні ще не визначені хронологічні рамки. Намагання сучасних істориків пов'язати генезу ЗУНР із Центральною Радою дає зручні підстави для її розгляду як складової Української революції. Сукупність подій, що позначають це явище, загалом зрозуміла: їх зміст пов'язаний із

<sup>16</sup> *Монолатій І.* До питання про характер (не)революційного руху в Східній Галичині в 1918 р. [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2537>

<sup>17</sup> *Сливка Ю.* Етапи та головні напрями дослідження ЗУНР в українській історіографії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.6. – С.3–9.

<sup>18</sup> Словник української мови: В 11 т. / За ред. І.К.Білодіда. – Т.3. – К., 1972. – С.701.



військово-політичними приготуваннями в контексті перебрання влади та складними відносинами між Віднем і Львовом.

Виникнення української державності у жовтні 1918 р. не може бути трактоване як таке, що легко дісталось «з доброї руки» імператора Австро-Угорщини. Відомому маніфесту Карла I передувала тривала національно-визвольна боротьба українців, що перейшла у завершальну організаційну стадію з початком Першої світової війни. Створення й діяльність легіону українських січових стрільців як першого національного бойового формування стало яскравим проявом революційних перетворень на західноукраїнських землях. У цей же час виникали подібні військові підрозділи національного характеру й у таких на той час «недержавних націй», як польська, що ставили собі за мету відродження власного державного організму. Саме з початком Першої світової пов'язаний спалах так званої Великої східноєвропейської революції, що покликала до життя національні польську, полінаціональні чехословацьку, югославську держави. Не стала винятком у цьому контексті й українська нація, зокрема та її частина, що населяла західні етнічні землі. Таким чином, існують усі підстави визначати нижню межу Листопадової революції серпнем – вереснем 1914 р.

Стосовно верхньої межі слід зауважити таке. Із проголошенням ЗУНР революція не завершилася. Трансформації політичного, державотворчого, соціально-економічного, національно-культурного характеру на західноукраїнських землях у революційному русі тривали й після 13 листопада 1918 р. Змінювалися назви держави, її статус, політичний устрій, було втрачено територію. Однак боротьба наполегливо продовжувалася на дипломатичному фронті аж до 14 березня 1923 р. – до офіційного рішення Ради послів Антанти щодо передання Польщі права на підмандатне управління українською Галичиною<sup>19</sup>. Після цього останнє національне державне утворення часів Української революції припинило своє існування, що, вважаємо, і завершило процес революції.

Таким чином, хронологічними межами «Листопадової революції» слід уважати не жовтень – листопад 1918 р., а серпень/вересень 1914 – березень 1923 рр. Цей період поділявся на три основних етапи: 1) підготовчий (серпень/вересень 1914 – жовтень 1918 рр.); 2) державотворчий (жовтень 1918 – квітень 1921 рр.); 3) завершальний (квітень 1921 – березень 1923 рр.).

Така періодизація, не претендуючи на універсальність, загалом корелюється з етапами загальноукраїнського революційного процесу національного характеру (окрім останнього з них). Водночас саме остання фаза революції на західноукраїнських землях продовжує Українську національну революцію до березня 1923 р.

Це, на наше переконання, спонукає до внесення коректив у періодизацію Української революції як загальнонаціонального процесу, визначаючи її в межах серпень 1914 – березень 1923 рр. Такий підхід уможлиблює її

---

<sup>19</sup> Соляр І.Я. Ради Послів рішення від 15 березня 1923 року про Східну Галичину // Енциклопедія історії України. – Т.9: Прил – С. – К., 2012. – С.109–110.

інтерпретацію як складову загальноєвропейського революційного процесу, а значить – його рівноцінного суб'єкта, а не одного з об'єктів революції у сусідній країні, що була метрополією. Це стане реальним кроком до відмови від впливу так званого «російського світу» в українській історичній науці. При цьому наголосимо: не політичні амбіції чи ідеологічні передумови стають визначальними в такому випадку, а повернення шляху національної історії з маргінесів у загальноєвропейське русло.

Процес пошуку оптимальної періодизації для революції початку ХХ ст. триває не тільки в національній історіографії. Так, А.Граціозі взагалі пропонує визначити межі загальноєвропейської революції 1905–1956 рр.<sup>20</sup> Деякі сучасні зарубіжні дослідники, зокрема Д.Ралі, Дж.Сенборн, Дж.Смеле, Л.Енгельштайн, які працюють над вивченням проблем, зокрема, російської революції, пропонують визначати її хронологічні межі включно з Першою світовою війною й до середини 1920-х рр.<sup>21</sup>

Відразу зазначимо, що викладений нами підхід до хронології Української революції не є оригінальним. Ще 1999 р. Я.Грицак запропонував нову хронологію революційних подій в Україні початку ХХ ст.<sup>22</sup>, що ґрунтується на теоретичних і методологічних засадах розгляду історичного процесу як загальноєвропейського, запропонованих зарубіжними фахівцями (Р.Марк, А.Адамс, А.Армстронг, С.Гутієр, М. фон Гаген)<sup>23</sup>. Я.Грицак спирався також на праці І.Лисяка-Рудницького, Р.Шпорлюка<sup>24</sup>. Саме їм, як стверджує автор, належить теза про можливість застосування до Української революції нижньої хронологічної межі, пов'язаної з виникненням перших національних військових формувань у ході Першої світової війни – за аналогією з поляками й чехами:

<sup>20</sup> *Граціозі А.* Війна і революція в Європі 1905–1956 рр. / Пер. з іт. М.Прокопович. – К., 2005. – 352 с.

<sup>21</sup> *Raleigh D.* Experiencing Russia's Civil War: Politics, Society, and Revolutionary Culture in Saratov, 1917–1922. – Princeton, N.J., 2002. – 423 p.; *Sanborn J.* Imperial Apocalypse: The Great War and the Destruction of the Russian Empire. – Oxford, 2014. – 288 p.; *Smele J.* The «Russian» Civil Wars, 1916–1926: Ten Years That Shook the World. – Oxford, 2016. – 480 p.; *Engelstein L.* Russia in Flames: War, Revolution, Civil War, 1914–1921. – Oxford, 2017. – 856 p.; *Дудко О.* Насильства і війни [Електронний ресурс]: <http://www.lvivcenter.org/uk/chronicle/news/2845-2018-08-31-wwi-dudko-review>

<sup>22</sup> *Грицак Я.* Українська революція 1914–1923 рр.: нові інтерпретації // Україна модерна. – 1999. – №2/3. – С.254–269.

<sup>23</sup> *Mark R.* Die gescheiterte Staatsversuche // Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates / Hrg. von G.Hausmann, A.Kappeler. – Baden-Baden, 1993. – S.82–99; *Adams A.E.* The Great Ukrainian Jacquerie // The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution / Ed. by T.Hunczak. – Cambridge, Mass., 1977. – P.247–270; *Armstrong A.* Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter / Ed. by P.J.Potichnyj, M.Raef, J.Pelenski, G.N.Zekulin. – Edmonton, 1992. – P.125–127; *Guthier S.L.* The Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917 // Slavic Review. – 1979. – Vol.38. – №1. – P.30–47; *Eley G.* Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval and State Formation in Eastern Europe, 1914–1923 // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / Ed. by H.Asterand, P.J.Potichnyj. 2nd ed. – Edmonton, 1990. – P.205–246; *Hagen von M.* The Dilemmas of Ukrainian Independence and State Hood, 1917–1921 // The Harriman Institute Forum. – 1994. – Vol.7. – №5. – P.7–11.

<sup>24</sup> *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. – Т.1 / Пер. з англ. М.Бадік, У.Гавришків, Я.Грицака, А.Дециці, Г.Киван, Е.Панкеевої. – К., 1994. – 554 с.; *Szporluk R.* Review // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States: 1978–1980. – Vol. XIV. – №37/38. – P.267–271.

«Так само як поляки, чехи і словаки пов'язують початок своїх відповідних національних революцій з діяльністю Пилсудського та його легіонів (а рівно ж з діяльністю Дмовського по іншій стороні барикади) у польському випадку та діяльністю Масарика і Крамаржа – також у 1914–1915 рр. – у чеському випадку, так само українці можуть розглядати 1914 р. як відправну точку своєї революції»<sup>25</sup>.

Що стосується верхньої межі, то тут у національній історіографії спостерігаються суттєві розбіжності. Традиційний і найбільш поширений підхід в її визначенні – березень 1921 р., підписання так званого Ризького миру, за яким міжнародного визнання набувала маріонеткова проросійська Українська Соціалістична Радянська Республіка. 14 березня 1923 р. як кінцева дата Української революції набуває поширення лише в останні десятиріччя, ще не усталена й залишається доволі дискусійною. У час відзначення сторіччя Української революції проблема її хронології стає дедалі актуальнішою в академічних колах<sup>26</sup>, залишається зоною активного інтелектуального осягнення<sup>27</sup>, а також чинником формування самодостатньої національної історіографії<sup>28</sup>.

Отже стрижневими підвалинами оновленого концепту національно-демократичної революції на західноукраїнських землях є її сприйняття й конструювання в контексті загальноєвропейського процесу боротьби народів за національне визволення та державне самоствердження в період Першої світової війни. Виходячи з такого підходу, нижню межу цього процесу (національно-визвольні змагання на західноукраїнських землях) і явища (Листопадова 1918 р. національно-демократична революція) слід не лише об'єднати, а й взаємно детермінувати, розглядаючи їх у контексті тяглості й неперервності. Уважаємо за можливе використання в такому випадку поняття *національно-демократична революція на західноукраїнських землях 1914–1923 рр.*

З іншого боку, із такого трактування хронологічних меж національно-демократичної революції на західноукраїнських землях логічно випливає потреба уточнення рамок усієї Української революції другого – третього десятиріччя ХХ ст. Насамперед тому, що її складовою й невід'ємною частиною стали революційні події на західноукраїнських землях цього періоду. Саме ці події й розширюють межі власне Української революції в її загальнонаціональних масштабах, утворюють її парадигму як національно-визвольну, національно-державницьку, соборницьку.

<sup>25</sup> Грицак Я. Українська революція 1914–1923 рр.: нові інтерпретації. – С.254–269.

<sup>26</sup> Басара-Телищак Г.Б., Скальський В.В. Міжнародна наукова конференція «Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)» // Український історичний журнал. – 2017. – №3. – С.208–2013; Водотика Т., Скальський В. Переосмислення Революції 1917 року: війна, революція і державність в Україні [Електронний ресурс]: <http://uamoderna.com/event/vodotyka-skalsky-about-revolution>

<sup>27</sup> Гоцуляк В.В. Сучасні інтерпретації історіографії Української революції 1917–1921 рр. // Вісник Черкаського університету. – 2017. – №1. – С.7–23; Капелюшний В. «Українська революція 1917–1921 рр.» у шкільних підручниках та навчальній літературі з історії України: історіографічні та загальнопедагогічні аспекти // Етнічна історія народів Європи. – Вип.51. – К., 2017. – С.65–70.

<sup>28</sup> Соляр І. Українська революція 1914–1923 рр. в національній пам'яті галичан у міжвоєнний період ХХ ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.29: Primum agere: Ювілейний збірник на пошану Миколи Литвина. – Л., 2017. – С.157–164.

## REFERENCES

1. Velykochyi, V. (2003). *Dzherela do vyvchennia derzhavnogo budivnytstva v ZUNR*. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
2. Velykochyi, V. (2009). *Ukrainska istoriohraftia suspilno-politychnykh protsesiv u Halychyni 1914–1919 rr.* Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
3. Lozynskiy, M. (1970). *Halychyna v rr. 1918–1920*. Niu-York. [in Ukrainian].
4. Karpenko, O. (1993). Lystopadova 1918 r. natsionalno-demokratychna revoliutsiia na zakhidnoukrainskykh zemliakh. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 18–21. [in Ukrainian].
5. Soldatenko, V. (1999). *Ukrainska revoliutsiia. Istorychnyi narys*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Soldatenko, V. (1997). *Ukrainska revoliutsiia: kontseptsii ta istoriohraftia*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Verstiuk, V. (1995). Ukrainska revoliutsiia: doba Tsentralnoi Rady. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 66–78. [in Ukrainian].
8. Andrusyshyn, B. (2000). Soldatenko V. Ukrainska revoliutsiia: kontseptsii ta istoriohraftia. K., 1999. 508 s. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 137–143. [in Ukrainian].
9. Levytskyi, K. (2018). *Velykyi zryv. Do istorii Ukrainkoï derzhavnosti vid bereznia do lystopada 1918 roku na pidstavi spohadiv i dokumentiv*. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
10. Hutsuliak, M. (1973). *Pershii Lystopad 1918 roku na Zakhidnykh Zemliakh Ukrainy: zi spohadamy i zhyttiepysamy chleniv komitetu vykonavtsiv Lystopadovoho Chynu*. Niu-York. [in Ukrainian].
11. Monolatii, I. (2018). *Do pytannia pro kharakter (ne)revoliutsiinoho rukhu v Skhidnii Halychyni v 1918 r.* Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2537> [in Ukrainian].
12. Slyvka, Yu. (2000). Etapy ta holovni napriamy doslidzhennia ZUNR v ukrainskii istoriohrafii. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: Cultural Heritage, National Identity, Statehood*, 6, 3–9. [in Ukrainian].
13. Soliar, I. (2012). Rady Posliv rishennia vid 15 bereznia 1923 roku pro Skhidnu Halychynu. *Entsyklopediia Istorii Ukrainy – Encyclopedia of Ukrainian History* (vol.9). Kyiv. [in Ukrainian].
14. Gratsiozi, A. (2005). *Viina i revoliutsiia v Yevropi 1905–1956 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
15. Raleigh, D. (2002). *Experiencing Russia's Civil War. Politics, Society, and Revolutionary Culture in Saratov, 1917–1922*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
16. Sanborn, Joshua. (2014). *Imperial Apocalypse. The Great War and the Destruction of the Russian Empire*. Oxford.
17. Smele, J. (2016). *The “Russian” Civil Wars, 1916–1926: Ten Years That Shook the World*. Oxford.
18. Engelstein, L. (2017). *Russia in Flames: War, Revolution, Civil War, 1914–1921*. Oxford.
19. Dudko, O. (2018). *Nasylstva i viiny*. The Centre for Urban History of East Central Europe. Retrieved from <http://www.lvivcenter.org/uk/chronicle/news/2845-2018-08-31-wwi-dudko-review> [in Ukrainian].
20. Hrytsak, Ya. (1999). Ukrainska revoliutsiia 1914–1923 rr.: novi interpretatsii. *Ukraina moderna – Ukraine is Modern*, 2–3, 254–269. [in Ukrainian].
21. Mark, R. (1993). Die gescheiterte Staatsversuche. *Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates*. Baden-Baden, 82–99. [in German].
22. Adams, A.E. (1977). The Great Ukrainian Jacquerie. *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution*. Ed. By T.Hunczak. Cambridge, Mas., 247–270.
23. Armstrong, A. (1992). Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness. *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter*. Ed. by P.J.Potichnyj, M.Raeff, J.Pelenski, G.N.Zekulin. Edmonton, 125–127.
24. Guthier, S.L. (1979). The Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917. *Slavic Review* (vol.38), 1, 30–47.

25. Eley, G. (1990). Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval and State Formation in Eastern Europe, 1914–1923. *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*. Ed. by H.Asterand, P.J.Potichnyj. Edmonton, 205–246.
26. Hagen von, M. (1994). The Dilemmas of Ukrainian Independence and Statehood, 1917–1921. *The Harriman Institute Forum* (vol.7), 5, 7–11.
27. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). *Istorychni ese* (vol.1). Kyiv. [in Ukrainian].
28. Szporluk, R. (1978–1980). Review. *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States* (vol.XIV), 37–38, 267–271.
29. Basara-Telishchak, H.B., Skalskyi, V.V. (2017). Mizhnarodna naukova konferentsiia “Revoliutsiia, derzhavnist, natsiia: Ukraina na shliakhu samostverdzhenia (1917–1921 rr.)”. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 208–2013. [in Ukrainian].
30. Vodotyka, T., Skalskyi, V. (2017). Pereosmyslennia Revoliutsii 1917 roku: viina, revoliutsiia i derzhavnist v Ukraini. *Ukraina moderna – Ukraine is modern*. Retrieved from <http://uamoderna.com/event/vodotyka-skalsky-about-revolution> [in Ukrainian].
31. Hotsuliak, V.V. (2017). Suchasni interpretatsii istoriohrafii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. *Visnyk Cherkaskoho universytetu – Bulletin of Cherkasy University*, 1, 7–23. [in Ukrainian].
32. Kapeliushnyi, V. (2017). „Ukrainska revoliutsiia 1917–1921 rokiv” u shkilykh pidruchnykakh ta navchalnii literaturi z istorii Ukrainy: istoriohrafichni ta zahalno-pedahohichni aspekty. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic History of the Peoples of Europe*, 51, 65–70. [in Ukrainian].
33. Soliar, I. (2017). Ukrainska revoliutsiia 1914–1923 rokiv v natsionalnii pamiaty halychan u mizhvoiennyi period XX stolittia. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: Cultural Heritage, National Identity, Statehood*, 29, 157–164. [in Ukrainian].

**OLEKSANDR REIENT**

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,  
Corresponding Member of NAS of Ukraine,  
Head of the Department of History of Ukraine of the 19 – Early 20 Centuries,  
Deputy Director for Scientific Work,  
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine  
(Kyiv, Ukraine), Reent.O.P@nas.gov.ua

**VOLODYMYR VELYKOCHYI**

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,  
Dean of the Faculty of Tourism,  
V.Stefanyk Precarpathian National University  
(Ivano-Frankivsk, Ukraine), w-w-s@ukr.net

**STATE-BUILDING PROCESSES  
IN WESTERN UKRAINIAN LANDS THROUGH THE PRISM  
OF THE NATIONAL-DEMOCRATIC REVOLUTION  
OF 1914–1923**

*The cornerstone of the renewed concept of a national-democratic revolution in Western Ukrainian lands is its perception and design in the context of the general continental process of the European peoples' struggle for their national liberation and state self-affirmation during the World War I. Within the framework of this approach, the lower boundary of the process (national liberation struggle in the Western Ukrainian lands)*

*and the phenomenon (November 1918, the national democratic revolution) should not only be united, but also mutually determined. Moreover, they should be considered in the context of continuity and subsequence. Hence, in this case the possible use of the term “National democratic revolution in the Western Ukrainian lands 1914–1923” is being analyzed in the article. On one hand, thanks to such an interpretation of the chronological boundaries of the national-democratic revolution in the Western Ukrainian lands, logically there arises the need to clarify the boundaries of the entire Ukrainian revolution of the second or third decade of the 20<sup>th</sup> century. First of all, because its constituent and integral part is the revolutionary events in the Western Ukrainian lands of this period. On the other hand, it is these events that extend the boundaries of the actual Ukrainian revolution on its national scale, and establish its paradigm as a national liberation, national-state, and community-unity one.*

**Keywords:** *West Ukrainian People’s Republic, November 1918 uprising, “November Fall”.*



# РОЗДУМИ ІСТОРИКА



УДК 94(477.8):321[ЗУНР]«1918/1923»

**Богдан Якимович**

доктор історичних наук, професор,  
професор кафедри історичного краєзнавства,  
Львівський національний університет ім. І.Франка  
(Львів, Україна), b.yakymovych@gmail.com

## ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ ЗУНР: ВТОРГНЕННЯ, БЕЗДІЯЛЬНІСТЬ ЧИ ЗРАДА?

*Оцінюючи Українську революцію 1917–1921 рр. та утворення ЗУНР другим феноменом в історії нашого народу після постання козацької держави під проводом Б.Хмельницького у XVII ст., автор звертає особливу увагу на помилки політичного та військового проводів галичан, які призвели до падіння державності в Галицько-Буковинсько-Закарпатському краї. Обґрунтовано часові відтинки, коли тричі була можливість вигнати польських загарбників із території Східної Галичини. Саме втрачений час, дезорієнтація у внутрішньопольських суперечностях, дезорганізація запілля, нереалізація Акта злуки між ЗУНР та УНР, події на Наддніпрянщині зумовили падіння Західноукраїнської Народної Республіки, котра вже у другій чверті 1919 р. опинилася сам на сам із відтвореною Польщею. Якраз тоді Антанта за нейтральної позиції США значними силами й засобами підтримала поляків, тож українці виявилися між Польщею, Румунією, російськими білими та червоними.*

**Ключові слова:** ЗУНР, Львів, Східна Галичина, політичний провід, військове командування.

Проголошення незалежності Української Народної Республіки 22 січня 1918 р. мало великий вплив на розвиток подій на українських землях Австро-Угорщини. Якщо під час підписання Брестського мирного договору не могло йтися про приєднання західноукраїнських земель до Наддніпрянщини, то відразу ж на порядок денний стала проблема створення з українських Галичини й Буковини окремого автономного краю. Утім ця добра на той час ідея не була реалізована через спротив поляків, які обіймали ключові посади в австрійській адміністрації.

Наприкінці вересня 1918 р. з ініціативи В.Панейка та С.Барана з австрійських офіцерів-українців було сформовано Військовий комітет, який мав організувати свої осередки на місцях із метою заволодіти у слушний момент владою. До справи долучилися й січові стрільці, яких у жовтні 1918 р. передислокували з околиць Єлисаветграда (перебували там у складі австрійського окупаційного корпусу) на Буковину. Вони підтримували тісний зв'язок зі столицею краю. Ця робота проводилася в повній конспірації.

Як відомо, Українська парламентська репрезентація 18 жовтня 1918 р. скликала у Львові всіх депутатів-українців австрійського парламенту, галицького й буковинського соймів, церковних діячів, щоб вирішувати майбутнє західноукраїнських земель. Саме тоді створено повноважну Українську Національну Раду. Ґрунтуючись на принципі самовизначення, вона проголосила, що вся українська етнографічна територія конститується як держава – сюди входили Східна Галичина з Лемківщиною, Північно-Західна Буковина й українська частина Північно-Східної Угорщини, себто Закарпаття. Загалом усі ці території мали б становити понад 70 тис. кв. км.

Національним меншинам було запропоновано надіслати до УНРади своїх представників. Одним із головних питань обговорювалося ставлення до Української Держави П.Скоропадського. Вирішили поки що не проголосувати єдності – галичани знали про сповзання гетьманського уряду до об'єднання з білими, про те, що Україна стала пристановищем антиукраїнських елементів із просторів колишньої Російської імперії й що гетьман навіть оточив себе такими елементами. Знали також, що особливо аграрною політикою П.Скоропадського було незадоволене населення, на чому добре грали більшовицькі агітатори й доморощені демагоги, заражені бацилою соціалізму, та, що найгірше, фактично готується широкомасштабне антигетьманське повстання<sup>1</sup>. Було відомо, що у зв'язку з революціями в Австрії й Німеччині, а значить відходом з України регулярних військ цих країн, утримання влади П.Скоропадським стає проблематичним. Злука з гетьманською державою загрожувала б Західній Україні опинитися під «єдиною Росією».

На наступний день, 19 жовтня 1918 р., на засідання прибули посланці з цілого краю. Головою УНРади обрали Є.Петрушевича, утворено делеґатуру на чолі з К.Левицьким, уповноважену провадити справи Галичини. Їй підпорядковувалися Центральний військовий комітет у Львові, керівництво політичних партій. УНРаду привітала закарпатська інтелігенція, висловивши жаль, що через незалежні від неї причини вона не має змоги взяти участь у роботі поважних зборів.

<sup>1</sup> Річ у тім, що В.Винниченко, маючи якусь патологічну відразу до П.Скоропадського, не йшов разом з очолюваним ним Українським національним союзом на будь-яке порозуміння з гетьманом та не зробив жодного зусилля, щоб відвернути його від білих кіл, що тоді згуртувалися в Києві. Це й зумовило трагічну для державного існування та соборності України гетьманську грамоту про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією від 14 листопада 1918 р. (докл. див.: *Верига В.* Визвольні змагання в Україні 1914–1923: У 2 т. – Т.1. – Л., 1998. – С.370–377). Незважаючи на виділену П.Скоропадським військову й фінансову допомогу Галичині, окремий загін січових стрільців (київських) під командуванням Є.Коновальця, попри згоду гетьмана, так і не відбув до ЗУНР. Цей учинок та його причини останній детально обґрунтував у своїй праці «Причинки до історії Української революції (вид. 2-ге, 1948 р., с.12–14, підрозділ «Зрада Галичин»).

Події розгорталися дуже швидко. 28 жовтня 1918 р. у Кракові поляки організували Польську ліквідаційну комісію з метою заволодіти владою й поширити її на всю Галичину. 30 жовтня до Львова прибув сотник січових стрільців Д. Вітовський. Він прийняв командування над українськими військовими підрозділами, організованими в австрійських полках львівського гарнізону. Але для справедливості треба відзначити, що план захоплення Львова був на той час повністю опрацьований і його підготував «комітет трьох» – П. Бубела, Л. Огоновський, Д. Паліїв. Дізнавшись, що 1 листопада до міста прибуває Польська ліквідаційна комісія, УНРада 31 жовтня запропонувала австрійському намісникові графові К. фон Гуйну передати їй владу<sup>2</sup>, а після його відмови політично було вирішено брати владу силою. Далі був Листопадовий чин<sup>3</sup>.

\*\*\*

У цьому тексті автор ставить собі за мету зупинитися, насамперед, не на героїзмі галицьких вояків, не на успіхах у державному будівництві, не на загальнонаціональному та історичному значенні ЗУНР... Як історик, хочу проаналізувати наші помилки, коли, маючи, у принципі, і право, і доволі сприятливі обставини, щоб утримати державність, як цього досягли в міжвоєнному двадцятилітті Литва, Латвія та Естонія, ми все втратили, опинившись під польською окупацією з великодержавним обманом надати українським землям автономію в межах відродженої Польщі. Отже головну увагу буде скеровано на те, що сталося від листопада 1918 до кінця березня 1919 рр.

Події, які відбулися у жовтні 1918 р. та були пов'язані з розвалом Австро-Угорської імперії, започаткували серйозні зміни на карті Європи. Натхненний «14-ма пунктами» президента США В. Вільсона, розуміючи, що галицьке суспільство достатньо структуроване, політичний провід галичан мав усі шанси творити національну державність на західноукраїнських землях<sup>4</sup>. Поляки ніяк не йняли віри, що, уміло маневруючи Віднем, починаючи від свого першого намісника краю А. Голуховського, коли місцеву владу на Східній Галичині у свої руки захопила польська меншина, українці зможуть зробити щось подібне – проголосити й розбудувати державність, причому цивілізованим, демократичним шляхом, надаючи всі громадянські права полякам та євреям.

Якщо брати 1387-й рік за час, коли західні землі Галицько-Волинської держави приєднано до Польської корони, то вже йшов 531-й рік бездержавності цього краю. Короткочасне перебування Галичини 1648 р. під стягами

<sup>2</sup> *Левицький К.* Великий зрив: До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі спогадів і документів. – Івано-Франківськ, 2018. – С.105–108.

<sup>3</sup> Докл. див.: *Якимович Б.* Західно-Українська Народна Республіка: міти, історія, значення // *Його ж.* Україна та українці: події далекі і близькі: Вибрані праці. – Л., 2014. – С.62–69.

<sup>4</sup> Див.: *Тищик Б.Й.* Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923): Історія держави і права. – Л., 2004. – 392 с.; *Павлишин О.* Євген Петрушевич (1863–1940): Ілюстрований біографічний нарис. – Л., 2013. – 400 с.

Б.Хмельницького можна не враховувати. Навіть період 1772–1918 рр. великою мірою доцільно вважати також польським пануванням – Відень був далеко, і там не до кінця розуміли, чиї землі прилучили під час першого поділу Речі Посполитої. Тому Листопадовий чин, постання Західноукраїнської Народної Республіки, багатомісячну польсько-українську війну, коли поляків, за нейтральної позиції США, активно підтримувала Антанта, можна вважати другим після козацтва феноменом в історії українського народу. Якби не ці події, то з великою ймовірністю можна було б уважати, що західні терени етнічного розселення українців мабуть-таки залишилися б під чужоземним пануванням, адже в 1944 р. навіть Й.Сталін не міг, хоча, мабуть, і хотів, віддати полякам не лише Лемківщину, Надсяння, Холмщину та Підляшшя. Диктатор добре усвідомлював, що західноукраїнські землі будуть вогнищем антирадянського спротиву – активного чи пасивного. Урешті відродження в 1991 р. української соборної самостійної держави відбулося також і завдяки існуванню ЗУНР у 1918–1919 рр.

\*\*\*

Головною причиною нашого програшу у війні став польський напад і повне ігнорування українського питання країнами-переможцями, принаймні від середини лютого 1919 р. Станом на початок літа 1919 р. нашу армію затиснуто в невеличкому трикутнику біля Чорткова, а держава втратила майже всю територію. Чортківська офензива (четвертий наступ на Львів), що розпочалася 7 червня 1919 р., стала проявом високого духу українського вояцтва. Та через низку обставин (незабезпеченість боєприпасами та амуніцією, нестача резервів) залишилася справді яскравим, геройським чином, але була заздальгідь приреченою. Окрім того, програш західноукраїнської дипломатії в переговорах з Антантою тоді вже став очевидним, і на галицький фронт Польща могла перекидати війська з інших напрямків. Але про це трохи нижче. Тут означимо часові відтинки, коли ми втратили справді реальні можливості збройною рукою домогтися успіху.

1. У перші три дні, починаючи від донесення Д.Вітовському, що польські боївки активно готуються до боротьби з українською владою, що польська молодь зносить зброю до костелу Св. Ельжбети й т. ін., треба було негайно заарештувати всіх причетних до цих конспіративних дій, придушити заколот у зародку. Окрім того, усі зусилля слід було сконцентрувати на тому, щоб не віддати у ворожі руки головний вокзал, а також зосереджені біля нього склади зброї. Тому запізнення січових стрільців (перші чотири сотні піхотинців прибули аж у другій половині дня 3 листопада, а решта – у ніч на 4 листопада, та ще й лише на станцію Сихів) стало для нас фатальним<sup>5</sup>, ознаменувавши практично початок нашої поразки. Це була стратегічна помилка Д.Вітовського та й, зрештою, політичного проводу, на чолі котрого реально

<sup>5</sup> Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 30-х років ХХ ст.) / Упор. Б.З.Якимовича, вид. 4-те., змін. і доп. – Л., 1992. – С.475; Кузьма О. Листопадові дні 1918. – Л., 1931. – С.132–133.

стояв К.Левицький. За цей час у Львові допущено звільнення з в'язниць злодіїв і грабіжників, яких командир польських формувань Ч.Мончинський узяв під своє крило. Політичне та військове керівництва не зробили всього можливого, аби зібрати й озброїти українську молодь столиці краю (насамперед студентів вишів), а також сіл околиці.

2. До початку втрати Львова призвело насамперед падіння Перемишля – дуже допомогло ігнорування наказу Д.Вітовського від 31 жовтня 1918 р. військовими й політичними українськими діячами старовинного князівського міста висадити в повітря залізничний та звичайні мости в Перемишлі, Ярославі. А далі тодішній командувач збройними формуваннями ЗУНР Г.Стефанів, не зумівши реально оцінити ситуацію після прибуття з Кракова групи підполковника М.Токаржевського<sup>6</sup> та значно переоцінивши загрозу оточення, самовільно, не маючи політичного рішення, віддав наказ залишити Львів. Втрата міста стала потужним моральним та й матеріальним ударом. Відтепер змінювалася стратегія ведення війни у цілому – збільшувалася віддаль між крилами української армії, до того ж для комунікацій не було залізниць<sup>7</sup>.

Тут треба детально з'ясувати, чи мала тоді Польща можливості надати ще сили, щоб таки підкорити Львів? Що міг, Ю.Пілсудський уже дав. Виступаючи у Львові 7 серпня 1923 р., він так оцінював сили, які зуміли здобути для Польщі західноукраїнську столицю в ті листопадові дні: «Захисники Львова склалися з трьох нерівних частин. Перша – це ваші діти, діти Львова; друга, численніша, це ваші земляки із Західної Галичини. Найчисленніша частина – це мобілізовані пеов'яки<sup>8</sup> з Королівства Польського». Оцінюючи сили, які воювали з українцями під Львовом, Ю.Пілсудський стверджував, що там було зосереджено чотири п'ятих усіх його збройних сил<sup>9</sup>. Це, до речі, повністю спростовує міф, нібито місто від українців «звільнили» самі львівські поляки. І тут ми чомусь забуваємо про одну обставину: тоді, у листопаді 1918 р., у Польщі було два уряди (Ю.Пілсудського – у Варшаві, І.Дашинського – у Любліні), котрі між собою конкурували<sup>10</sup>. Та й сам Ю.Пілсудський – єдиний, хто, на відміну від тодішніх політиків, тримав у своїх руках реальну військову силу – не знав часом, яку дірку латати... І коли 27 грудня 1918 р. спалахнуло Познанське повстання, загострилася ситуація на Силезії<sup>11</sup>, керівництво ЗУНР зобов'язане було негайно провести загальну мобілізацію українського

<sup>6</sup> Це виразно засвідчило етнічний конфлікт між польським населенням Львова і законною на той час владою ЗУНР. Відтоді починається польсько-українська війна між усією відроджуваною Польщею й українською Східною Галичиною, яка через антигетьманське повстання в Україні залишилася практично сам на сам із ворогом. Львів для українців Галичини завжди уособлював столицю, натомість для підавстрійських поляків таким історичним центром був усе-таки Краків. Отже втрата Львова стала для нас ще й потужним моральним ударом.

<sup>7</sup> Про це добре написав пізніше у своїх мемуарах один із ключових організаторів Листопадового чину (див.: *Паліє Д.* Листопадова революція: З моїх споминів. – Л., 1929. – С.34).

<sup>8</sup> Члени Польської військової організації (пол. Polska Organizacja Wojskowa, POW).

<sup>9</sup> *Pilsudski J.* Obrona Lwowa: Pisma, mowy, rozkazy: Wydanie zbiorowe prac dotychczas drukiem ogłoszonych. – Т.6. – Warszawa, 1931. – С.159.

<sup>10</sup> *Staxiv M.* Україна в добі Директорії. – Т.7: Вихід з кризи. – Скрантон, 1966. – С.213.

<sup>11</sup> *Дейвіс Н.* Історія Польщі / Пер. з англ. П.Тарашука. – К., 2008. – С.740.

населення краю, а не сподіватися на Божу ласку, толеруючи голодний фронт і сите запілля!

Головне, що така можливість була. Для ілюстрації народного піднесення, про те, який могутній мобілізаційний імпульс давало бажання повернути в українські руки столицю краю, звернуся до прикладу з рідного мені Покуття. Ось як про той час згадував учень Городенківської приватної гімназії ім. Т.Шевченка В.Волицький:

«Третя декада листопада незабутнього 1918 року пройшла на Покутті й в гуцульських горах під знаком тривоги. Вістка “впала столиця” – зеллектризувала верховини-доли і сумом важким та соромом гнітючим нависла над вільною країною, будила з похмілля початкових тріумфів, пригадувала потребу найвищої жертви для розкованої з вікових кайданів Батьківщини, кликала до праці і чину. “До зброї, до діла!” – лунав усюди наказ. Заворушилися задумані гори й покутські доли, росли свідомі великих і трудних завдань дисципліновані ряди армії вільної нації»<sup>12</sup>.

Усі старші гімназисти Городенки зголосилися до служби у війську, прагнули на фронт<sup>13</sup>. На жаль, ентузіазм молоді, за якою пішли б і прості селянські діти, ніхто належно використати не зумів. Треба було максимально ефективно діяти, допоки польські політики не порозумілися, допоки тривали воєнні події на Познанщині. А ми надто довго запрягали!

3. Коли військові підрозділи вийшли з міста й обсадили його, відбулася зміна командування: волею випадку Л.Цегельський скерував до Галичини генерала М.Омелянвича-Павленка та полковника Є.Мишковського<sup>14</sup>, які очолили українські формування, розпочали їх реорганізацію та перетворення на регулярну армію. Тоді, у листопаді – грудні 1918 р., не слід було кривавитися під Львовом, а створити ударний кулак, відвоювати Перемишль і вийти на лінію р. Сян.

4. Спроба перерізати залізницю між Львовом і Перемишлем (так звана Вовчухівська операція) розпочалася 17 лютого 1919 р., а вже наступного дня полковник В.Курманович отримав телеграму від Найвищої ради Антанти пропустити до Львова місію французького генерала Ж.Бартелемі, котрий провіз для поляків 14 тис. гвинтівок із набоями<sup>15</sup>. Тепер час було втрачено безнадійно. Поляки за три місяці зробили дуже багато на дипломатичному рівні. І.Падеревський, будучи добрим дипломатом, чарував французьких генералів грою на роялі, а сам Ж.Бартелемі (права рука голови конференції Ж.Клемансо) мав за дружину польку. У цей час повним ходом у Франції для боротьби з більшовиками, зокрема й на американські гроші, готувалася армія генерала Ю.Галлера. Ми ще мали дуже серйозний, але вже останній

<sup>12</sup> Див.: Городенщина: Історично-мемуарний збірник / Ред. М.Г.Марунчак. – Нью-Йорк; Торонто; Вінніпег, 1978. – С.179.

<sup>13</sup> Там само.

<sup>14</sup> *Цегельський Л.* Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. – Л., 2003. – С.148–150.

<sup>15</sup> *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. – Л., 1995. – С.165.



шанс переламати хід війни. Замість того, щоб докладати зусилля і брати Городок, усі сили треба було повернути на Судову Вишню, Перемишль<sup>16</sup>. Окрім того, невиконання Г.Коссаком наказу також стало причиною невдачі, яка до всього сильно вплинула на моральний стан армії<sup>17</sup>.

Поразка у Вовчухівській операції могла бути компенсована повною мобілізацією. Начальній команді загалом підпорядковувалися 60% усіх військовиків, натомість запілля, де урядова полковник Д.Вітовський – 40%. Отже резерви були! Але цього ніхто не зумів зробити, адже центральний уряд очолювали особи, придатні хіба для того, аби в мирний час будувати демократичну державу, а не діяти рішучими методами маршала Ю.Пілсудського, котрий уже 14 листопада 1918 р. проголосив себе «начальником держави»<sup>18</sup>.

Українська галицька армія мала дві можливості вийти на кордон по р. Сян навіть швидше: у листопаді 1918 р. (до 12 листопада – падіння Перемишля – так і було), або повернути цей рубіж до середини лютого 1919 р. Умови для цього були: 4–5 січня 1919 р. князь Є.Сапіга й полковник М.Янушайтис заарештували тодішнього прем'єра Польщі Є.Морачевського<sup>19</sup>. Ця подія мала стати ключовою і для українських політиків, котрим слід було організувати могутню пропагандистську кампанію й насамперед для війська. У той час готувався так званий другий (січневий) наступ на Львів. Генерал М.Омелянович-Павленко разом із полковником Є.Мишковським припустилися помилки, вирішивши атакувати столицю краю лише силами Осадного корпусу, не створивши належних резервів<sup>20</sup> та не намітивши головного напрямку удару 3-го (ще неререформованого!) корпусу. Тоді досить довго тривала тяганина між проводом Польського національного комітету (І.Падеревський, Р.Дмовський), що мав визнання з боку Антанти, та Ю.Пілсудським і створеним ним урядом. На ці польські міжусобиці пішло багато часу<sup>21</sup>, чим ми так і не скористалися.

І ще один факт. Повітовий комісар Самбірщини А.Чайковський згадував, як наприкінці грудня 1918 р. він зустрівся в Бережанах із тодішнім начальником штабу УГА полковником Є.Мишковським. Ось фрагмент розмови з ключового питання щодо ведення війни (прокоментувати його доволі важко, адже тут уже присутні явні елементи зради):

<sup>16</sup> Велика історія України. – Л.; Вінніпег, 1948. – С.802–803.

<sup>17</sup> Десятьма роками пізніше про це напише у своїх мемуарах М.Омелянович-Павленко (див.: *Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма*. – К., 2002. – С.163).

<sup>18</sup> Коли Регентська рада 14 листопада 1918 р. постановила добровільно залишити політичну сцену, склавши свої повноваження та відповідальність перед польською нацією на руки Ю.Пілсудського, а з Франції доходили чутки, що Антанта хоче визнати Польський національний комітет законним урядом, той негайно вирішив засвідчити, як головнокомандувач армії, про існування незалежної держави, що обіймає всі землі об'єднаної Польщі. Це було зроблено телеграмою без будь-яких контактів із державами Антанти та навіть ПНК. А того самого дня він звернувся до маршала Ф.Фоса скерувати до Польщі «блакитну армію» (див.: *Сулєя В. Юзеф Пілсудський*. – К., 2018. – С.240–241).

<sup>19</sup> *Запекільняк Л.О., Крикун М.Г.* Історія Польщі: від найдавніших часів наших днів. – Л., 2002. – С.449.

<sup>20</sup> Історія Львова: У 3 т. / Редкол.: Я.Ісаєвич та ін. – Т.3. – Л., 2007. – С.28.

<sup>21</sup> *Стахів М.* Україна в добі Директорії. – Т.7. – С.213.

«– Пане полковнику, – кажу, – я взагалі не розумію, чого нам кривавитися під Львовом, замість взяти Перемишль і відтяти комунікацію зі заходом, а тоді сам Львів здасться без кривавлення.

– Я тої самої думки, що й ви, але я того пляну не робив, лиш ваше командування, котрого я змінити не буду, бо я щойно 10 день урядую тут...»<sup>22</sup>.

Галицька армія могла стати на Сяні, а Державний Секретаріат отримав би змогу говорити з Антантою *силою доконаних фактів*. Тоді торг міг вестися за українські території Засяння (за Ярослав, за Сянік, за Лемківщину), але аж ніяк не за більшу частину Східної Галичини. Натомість ми й далі запрягали...

На відміну від романтиків та шанувальників історичної міфології сарматизму Р.Дмовського й І.Падеревського, Ю.Пілсудський був реальним і відповідальним політиком, водночас не фальшивим патріотом свого народу. Він розумів, що українці теж мають право на власну державність. Ретельний біограф маршала В.Сулея наводить такий факт із його біографії. На початку 1919 р. до нього прибула ченстоховська делегація у справі підкріплення для Львова. Згідно з уміщеним у місцевій газеті повідомленням, Ю.Пілсудський «представлений делегацією меморандум обплював, потоптав ногами, гримав кулаком по столу і сказав, що призову не призначить, а Львів його не обходить»<sup>23</sup>. То чому Державний Секретаріат не взяв цього до уваги? Мене можуть звинуватити в пілсудськофільії – мовляв, а чому ж він не дав команду звільнити Східну Галичину від польських загонів? Тут не варто навіть полемізувати – маршал був прихильником *реальної політики*, саме *політики доконаних фактів*, а якщо ви (*українці*) не вигнали нас (*поляків*) зі своєї хати тоді, коли нам було не до вас, то взагалі про що тут мова?! Генерал Ш. де Голль взаємини між країнами пізніше сформулює так, ставлячи вимогу про поведінку своєї держави й народу: «У ділових стосунках між державами логіка та почуття важать дуже мало у порівнянні з реальною силою, тут цінують того, хто вміє схопити і втримати захоплене, і якщо Франція бажає посісти гідне її місце в світі, вона має розраховувати тільки на себе»<sup>24</sup>.

Отже, на мою думку, УГА реально могла вийти на природні кордони Східної Галичини по правому березі Сяну до середини лютого 1919 р. Далі ситуація різко погіршувалася зі стратегічного боку. Після місії генерала Ж.Бартелемі ключових осіб Антанти повністю зачарувало віртуозне салонне виконання творів французького поляка Ф.Шопена, яке щовечора в Парижі влаштував найближчий товариш Г.Сенкевича й такий самий, як і він, україножер І.Падеревський, у змові з тактикою, розробленою крайнім націоналістом Р.Дмовським. Це суперечило позиції Ю.Пілсудського,

<sup>22</sup> Чайковський А. Чорні рядки // Андрій Чайковський: Спогади, листи, дослідження: У 3 т. / Упор. Б.З.Якимовича за участі З.Т.Грень, О.В.Седляра. – Т.1. – Л., 2002. – С.246.

<sup>23</sup> Цит. за: Сулея В. Юзеф Пілсудський. – С.244.

<sup>24</sup> Івшина Л., Сюндюков І. Еліта та війна-2: Маршал Петен і генерал де Голль // День. – 2018. – 15 грудня.

котрий схилився припинити війну з українцями. Як висловився Д.Ллойд-Джордж про І.Падеревського: «Цей чарівний митець дезорієнтував Раду чотирьох». А Р.Дмовський, що стояв за спиною І.Падеревського, до всього був ще й головним теоретиком нових кордонів відродженої Польщі<sup>25</sup>. І якщо Великобританія (Д.Ллойд-Джордж) та США (В.Вільсон) тверезо дивилися на неймовірні апетити польських політиків щодо захоплення чужоземних народів так званої «історичної Польщі», то головна фігура в переговорах, господар території Ж.Клемансо, повністю й однозначно підтримував лише поляків, а не галицьких українців чи литовців<sup>26</sup>. Отже тоді вже Антанта навіть не думала заглиблюватися в українське питання.

Місія Антанти під керівництвом південноафриканського генерала Л.Боти, який репрезентував Великобританію, була наперед спланованим окомозамилуванням. До того долучився військовий радник президента США «полковник Гауз» (Е.Гауз), котрий повірив запевненням І.Падеревського, нібито українці Галичини – прихильники більшовизму<sup>27</sup>. Уважаючи найважливішим для себе справу перемир'я, галицька делегація в Парижі готова була погодитися на вкрай не вигідну для нас лінію розмежування, визначену комісією Л.Боти. Але ніхто не хотів слухати аргументів, зауважень В.Панейка, М.Лозинського, Д.Вітовського, натомість поляки кинули на прорив фронту дивізії генерала Ю.Галлера з французькими офіцерами (хто не вірить, хай відвідає Цвинтар орлят на Личакові, де ці французи спочивають вічним сном під українським небом), а галицька армія розпочала свій перший відступ до Дністра, у Чортківський трикутник.

Попри те, що ми справді шануємо діячів ЗУНР, маємо сьогодні знати і про їхні помилки, допущені з різних причин, хоч би й через недостатню фаховість на дипломатичному полі, молодість та ін. Д.Вітовський на той час майже п'ять років перебував на фронті й жодної психологічної реабілітації не проходив. А коли дивитися на цю проблему з позицій сучасної психології, то навіть важко собі уявити, який психологічний стан був у цієї людини.

Замість того, щоб ще у січні 1919 р. послати до Парижа високоосвіченого й поважного графа М.Тишкевича (котрий, щоправда, працював тоді у важливій, та далеко не найголовнішій місії у Ватикані), до столиці Франції, де на мирній конференції вирішувалася доля повоєнного облаштування Європи, поїхала наша патріотична, але непрофесійна молодь: В.Панейкові було 35, С.Томашівському – 43, Д.Вітовському – 42 роки. Усі вони на ціле покоління молодші від делегації І.Падеревського та Р.Дмовського, які були добре відомими у середовищі європейської культурної еліти.

А чи можна виправдати таку поведінку наших делегатів у Парижі під час конференції, коли, спочатку діючи одностайно з посланцями Наддніпрянщини, невдовзі між собою розпочали розгардіяш і безлад (не будемо тут шукати винних). Прочитую лист С.Шелухина до Є.Чикаленка

<sup>25</sup> Ріпецький С. Українсько-польська дипломатична боротьба 1918–1923 // Універсум. – 2016. – №7/8. – С.49.

<sup>26</sup> Див.: Там само. – С.46–50.

<sup>27</sup> Там само.

(червень 1920 р.): «Між самими галичанами вийшло таке, що Панейко від М[атюшенка] тікав і сховався за стіл, бо той кинувся на його бити. Покійник Вітовський кинувся бити Томашівського, та я схопив його за руки»<sup>28</sup>.

Очевидно, інформація про такі епізоди доходила до вищих ешелонів керівництва мирної конференції. То чи мали наші хлопці з такими манерами авторитет в очах вишколених і досвідчених європейських дипломатів? При цьому високоосвічена і вправна польська дипломатія вміла добре використати подібні моменти на свою користь. Нагадаю, що А.Петрушевич, В.Панейко та С.Томашівський працювали спільно в делегації УНР до грудня 1919 р.<sup>29</sup>

Червнева 1919 р. Чортківська офензива УГА стала проявом героїзму галицьких вояків, які відігнали добре озброєних поляків за 40 км до Львова, а зупинили український наступ лише свіжі познанські дивізії, перекинуті Ю.Пілсудським. Майже два тижні розвитку наступальної операції львівське польське командування готувалося хіба обороняти місто, а в останні дні цього чину галицькі вояки отримували щодня 10 набоїв на гвинтівку... Потрібен коментар? Директорія на чолі з С.Петлюрою вже нічим не могла допомогти тодішній ЗО УНР, адже Дієва армія займала маленький клаптик української землі, зусібч оточений ворогами. Нашу справу тепер було програно, УГА перейшла Збруч уже під проводом генерала М.Тарнавського – С.Петлюра буквально змусив С.Петрушевича звільнити бойового генерала М.Грекова, адже той колись... засумнівався у військових пізнаннях очільника Директорії.

Та повернімося трохи назад, до днів, коли начальним вождем УГА ще був М.Омелянович-Павленко. Як згадував А.Чайковський, останню зустріч із командармом він мав у квітні 1919 р., якраз по прориві нашого фронту під Львовом, коли вже під загрозою опинився Стрий. У цьому місті було скликано з'їзд усіх окружних командантів стрийського відтинку й політичних військових представників<sup>30</sup>.

«На тій нараді Павленко видався мені таким немічним та безрадісним дідусем, що я не міг з дива вийти, як таку слабовиту людину можна ставити на таке важне становище. А ще більше немічним він показався у своїй промові, де він поставив до нас питання, чи вести війну, чи здатися на ласку ворога, бо далі війни серед таких обставин вести не можна, бо заціпля відмовилося від усякої допомоги. Говорив крізь плач...».

Далі в дискусії взяв участь отаман артилерії і розказав, як один повітовий отаман не давав коней, щоб перекинути гармати на загрожену вже румунами ділянку фронту. Знову цитата з нашого письменника й самбірського комісара: «Мене аж розпирала досада на генеральську балаканину, на такі звіти...». А далі А.Чайковський звернувся до присутніх:

<sup>28</sup> Чикаленко Є. Щоденник (1919–1920). – К., 2011. – С.387.

<sup>29</sup> Тичка Г.-М. Представництва уряду ЗУНР у Парижі (1919–1923) // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – Вип.19/20: Ювілейний збірник на пошану Степана Качараби. – Л., 2018–2019. – С.211–212.

<sup>30</sup> Чайковський А. Чорні рядки. – С.257–258.

«Приходите, панове, тепер радитися, коли наші справи над пропастю? Хто ж у тому всьому винен?! Певно не ми, а центральне правительство. Самі розвели ви запілля і всіх комісарів, а тепер жалуетесь, що із запілля не маєте допомоги. Треба було кількох панів комісарів повісити, а певно, що того всього не було б...»<sup>31</sup>.

Ухвалили, що війну треба продовжувати до кінця, але невдовзі фронт упав і розпочався неорганізований перший відступ до Збруча.

Мабуть, призначення головнокомандувачем УГА у грудні 1918 р. лише через генеральські погони М.Омеляновича-Павленка було кадровою помилкою керівництва ЗУНР. Полковник Є.Мишковський мав набагато кращу військову освіту, мав би значно більше й сили, і волі, якби очолив збройні сили ЗУНР. На мій погляд, навіть основною причиною його відходу з посади начальника Генштабу стали непорозуміння між ним та М.Омеляновичем-Павленком. Урахуймо, відставка Є.Мишковського трапилася ще на початку Вовчухівської операції УГА<sup>32</sup>!

Отже й Начальна команда, і центральний уряд після прориву фронту 14 травня 1919 р. не мали вже насамперед *моральних сил* опанувати себе, а всім своїм опонентам, фахівцям із військової та воєнної історії, можу вказати на свідчення очевидців, як насправді ми відступали, як наше командування перелякалося прориву й цим дезорганізувало всіх і вся. А ще нагадаю, що Станіслав уряд покинув *за три дні* до вступу в місто ріденьких польських авангардів. Хіба це героїзм?! Чи все ж боягузтво і зрада? Не такі страшні були «галерчики» у травні, коли вже у червні щодуху втікали від українців під час Чортківської офензиви УГА. Але цією операцією не командував уже М.Омелянович-Павленко. А ще мені здається, що коли б проти головної колони румунського генерала Я.Задіка, що вдарив нам у спину й розпочав наступ на Покуття, було кинуте хоча б два пробоевих курені УГА, то все це «героїчне угруповання», яке «наступало», розкидаючи з літаків українськомовні безглузді листівки, адже не отримало у свій бік жодного нашого пострілу, тікало б, гублячи свої постолі<sup>33</sup>, аж за межі української Буковини. Ми тоді вже, мабуть, не перемогли б, але навіть такого відчайдушного наказу ніхто, на жаль, так і не наважився віддати. Тому не надто боездатні румунські підрозділи настільки легко оволоділи всім галицьким Покуттям.

А що в той час робили сотні вгодованої міліції Коломийського, Снятинського, Городенківського, Товмацького повітів? Чи не подібних повітових комісарів закликав повісити А.Чайковський ще місяць перед тим? Може хтось таки задумався б про тих наших фронтових героїв, які вкрили себе у цій війні вічною славою во ім'я держави, яка все ще існувала...

<sup>31</sup> Там само. – С.258.

<sup>32</sup> Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Л., 1995. – С.196.

<sup>33</sup> Я аж ніяк не перебільшую та не підсміхаюся, адже саме в постолах-личаках ходили рядові (мужва) румунської армії, а офіцери носили жіночого типу корсети й накладали на обличчя рум'яна. Знаю я це з розповіді мого діда, Василя Якимовича, із рідного покутського с. Серафинці, колишнього австрійського офіцера, котрий, бачачи румунів на власні очі, був неабияк вражений цими вояками.

\*\*\*

Зрада – поняття широке й різнопланове. Зрадниками та зрадою для держави в переломні моменти її історії, власне тоді, коли йдеться про її існування, стають також некомпетентність, байдужість, лінивість, чванство та навіть повільність, особливо у прийнятті рішень державними чи військовими посадовцями. Урешті зрадники – це ті, хто мав у руках зброю й не застосував її проти ворога. Усього цього в нас тоді вистачало – як і героїзму наших вояків на фронті.

Але особливим видом зради у критичних моментах було злодійство для самозбагачення та демагогія про соціалістично-комуністичні «ідеали». Тому діяльність одного з провідних державних мужів ЗУНР С.Вітика, члена відділу УНРади, повітового комісара на Дрогобиччині, повністю підпадає під категорію державної зради. Від самого початку свого врядування тут цей «дожа», як називав його А.Чайковський, вирішив на свій розсуд розпоряджатися величезними запасами нафти, накопиченими у Дрогобичі й Бориславі. Замість думати, за що та як придбати зброю, боеприпаси для армії, він вирішив обмінювати нафту на пшеницю для місцевого робітництва, почав філософствувати про якісь «соціалістичні перетворення», а саме повів мову про реквізиції та конфіскації майна, що відкинуло від нас бельгійських і французьких капіталістів, котрі там мали капітал, реально впливали на провідних політиків Антанті.

Та найбільшим злочином С.Вітика стало те, що навесні 1919 р. він допустив бунт у Дрогобичі, котрий радянські історики піднесли до рангу «робітничого повстання» проти «буржуазно-націоналістичного» уряду ЗУНР<sup>34</sup>. Збройний виступ розпочався в ніч проти 14 квітня, а вже наступного дня місто поглинула анархія<sup>35</sup>. «Ревком» очолили місцеві комуністи-зрадники В.Коцко, Г.Михаць та І.Кушнір. П'ятірка самозванців, які оголосили себе Об'єднаною робітничо-селянською радою, оприлюднили повалення влади ЗУНР, надіслали свої відозви до червоних у Харків і Будапешт. Дрогобицькі заколотники висунули завдання – цитую – «об'єднання з радянською Угорщиною»<sup>36</sup>. Хіба це не повна зрада національних інтересів? У критичний час довелося зняти з фронту дві сотні вояків, щоб навести лад у місті, яке на той час мало чи не найкращий рівень добробуту у цілому краї. Та до всього з трьох головних зрадників загинув лише один (І.Кушнір)<sup>37</sup>, решта попросту втекли. А самого С.Вітика, як відомо, розстріляють 1937 р. у Харкові. Про антидержавну діяльність галицьких комуністів слід написати сучасну ґрунтовну монографію.

<sup>34</sup> Торжество історичної справедливості. – Л., 1968. – С.368–369; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т.5. – К., 1977. – С.515–516.

<sup>35</sup> Західно-Українська Народна Республіка 1918–1933: Док. і мат.: У 5 т. – Т.3, кн.1. – Івано-Франківськ, 2005. – С.94.

<sup>36</sup> Торжество історичної справедливості. – С.368–369.

<sup>37</sup> Борці за возз'єднання: Біографічний довідник. – Л., 1989. – С.174.



\*\*\*

Найкращим твором про ситуацію у ЗУНР за час її існування стали спогади повітового комісара Самбірщини, письменника і громадського діяча А.Чайковського<sup>38</sup>. Написані кров'ю серця, без бравади й патріотичного пафосу, із глибокими та важкими для кожного українця висновками, вони ставлять собою документ епохи як вічну пересторогу для нації, щоб таких помилок у майбутньому не допускала.

*Брак почуття власних сил* до самостійності, наш хворобливий антимілітаризм, манія підозріливості, а з іншого боку – наша кари гідна поблажливість до моральних злочинів перед власним народом, *ота повільність і втрата часу* давали можливість ворогам отямитися, вирішити свої внутрішні проблеми, переграти нас на міжнародній арені, а тоді завдати нам смертельного удару. І галичани, і наддніпрянці не зуміли реально зреалізувати злук, допомогти одні одним у найкритичніший час, що й дозволило, зокрема, полякам окупувати Галичину. А невільничче наслідування Москви нашими братами на схід від Збруча, розкидання багатообіцяльними кличами, не рахуючись із тим, чи ці ідеї прищепляться нашому народові, сяло деморалізацію й розклад, допомагаючи більшовикам повалити українську державність на Наддніпрянщині. Тодішня ситуація разуче нагадує сьогоднішню, адже через нашу повільність маємо часткову окупацію Донбасу, а через зраду – анексований Крим. І на цьому наш споконвічний ворог не зупиниться... Думаймо, покиньмо нашу повільність, аналізуймо та будьмо пильними!

## REFERENCES

1. Chaikovskiy, A. (2002). Chorni riadky. *Andrii Chaikovskiy: Spohady, lysty, doslidzhennia: U 3-kh t., t.1*. Upor. B.Z.Yakymovycha za uch. Z.T.Hren, O.V.Sedliara. Lviv. [in Ukrainian].
2. Deivis, N. (2008). *Istoriia Polshchi*, per. z anhł. P.Tarashchuka. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Isaievych, Ya. (red.) ta in. (2007). *Istoriia Lvova: U 3-kh t., t.3*. Lviv. [in Ukrainian].
4. Ivshyna, L. & Siundiukov, I. (2018). Elita ta viina-2: Marshal Peten i heneral de Holl. *Den*, 15.XII, 228–229. [in Ukrainian].
5. Kolianchuk, O., Lytvyn, M., Naumenko, K. (1995). *Heneralitet ukrainskykh vyzvolnykh zmahan*. Lviv. [in Ukrainian].
6. Lytvyn, M. & Naumenko, K. (1995). *Istoriia ZUNR*. Lviv. [in Ukrainian].
7. Pavlyshyn, O. (2013). *Yevhen Petrushevych (1863–1940): Iliustrovanyi biohrafichnyi narys*. Lviv. [in Ukrainian].
8. Sulieia, V. (2018). *Yuzef Pilsudskyyi*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Tychka, H.-M. (2018–2019). Predstavnytstva uriadu ZUNR u Paryzhi (1919–1923). *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu, 19–20: Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Stepana Kacharaby*, 211–212. [in Ukrainian].
10. Tyshchuk, B. (2004). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika (1918–1923): Istoriia derzhavy i prava*. Lviv. [in Ukrainian].
11. Veryha, V. (1998). *Vyzvolni zmahannia v Ukraini 1914–1923 rr.: U 2-kh t., t.1*. Lviv. [in Ukrainian].

<sup>38</sup> Див. прим.22.

12. Yakymovych, B. (2014). Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika: mity, istoriia, znachennia. In *Yakymovych B. Ukraina ta ukraintsi: podii daleki i blyzki: Vybrani pratsi*. Lviv. [in Ukrainian].
13. Zashkilniak, L.O. & Krykun, M.H. (2002). *Istoriia Polshchi: vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv*. Lviv. [in Ukrainian].

**БОHDAN YAKYMOVYCH**

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,  
Professor of the Department of Historical Local History,  
I. Franko National University of Lviv  
(Lviv, Ukraine), b.yakymovych@gmail.com

## **THE CAUSES OF THE DEFEAT OF THE WEST UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC: INVASION, INACTIVITY OR TREASON?**

*Assessing the Ukrainian Revolution of 1917–1921 and the establishing of the West Ukrainian People's Republic as the second most important phenomenon in the history of the Ukrainian people after the establishment of the Cossack State under the leadership of B. Khmelnytskyi in the 17<sup>th</sup> century, the author of the present study pays a special attention to the mistakes of the political and army leadership of the people of Halychyna, which caused the demise of the state in the Halychyna-Bukovyna-Zakarpattia region. The author identifies three time periods, during which it was possible to send the Polish occupiers away from the territory of Eastern Halychyna. It was the wasted time, disorientation in the Polish domestic contradictions, disarrangement of the rear, failure to enforce the Reunion Act of the WUPR and the Ukrainian People's Republic, as well as the developments in the Naddniprianshchyna region caused the demise of the WUPR. The latter found itself face to face with the might of the revived Polish state already in the second quarter of 1919. Just at that time the Entente, with a neutral position of the United States, supplied the Poles with considerable forces and means throwing the Ukrainians at the paws of Poland, Romania, and White and Red Russia.*

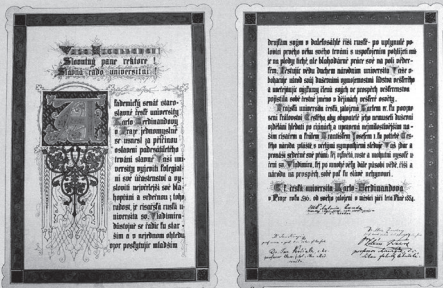
**Keywords:** *West Ukrainian People's Republic, Lviv, Eastern Halychyna, political leadership, military command.*

# РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ



## ОБЛИЧЧЯМ ДО ЄВРОПИ: Наддніпрянська Україна в європейських науково-освітніх відносинах (друга половина XIX – початок XX ст.)

Збірник документів і матеріалів



**Обличчям до Європи:  
Наддніпрянська Україна в європейських  
науково-освітніх відносинах  
(друга половина XIX – початок XX ст.):  
ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ /  
Упор. О.Іваненко, відп. ред.  
С.Віднянський. – К.: Інститут історії  
України НАН України, 2018. – 430 с.**

Удосконалення теоретико-методологічної бази, методичного інструментарію, понятійно-категоріального апарату джерелознавства й водночас включення до наукового обігу нових комплексів історичних джерел формує основу для поглиблення аналізу глобальних процесів «довгого XIX століття» (епохи науково-технічного прогресу, промислової революції, утвердження конституційно-правових

інститутів в Європі) та їх проявів у локальному вимірі, зокрема на українських землях.

На тлі зростання у сучасній історіографії інтересу до історії вітчизняної культури в контексті розвитку європейської цивілізації, внеску України у формування духовного спадку Європи заслуговує на увагу збірник документів і матеріалів, підготовлений старшою науковою співробітницею Інституту історії України НАНУ (відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України) кандидаткою історичних наук Оксаною Іваненко за наукової редакції члена-кореспондента НАН України Степана Віднянського. Цьому науково-документальному виданню передував цикл праць О.Іваненко з історії міжнародних зв'язків України в галузі науки та освіти<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Див., напр.: Іваненко О. Українсько-французькі взаємини у сфері науки та освіти другої половини XIX – початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2008. – №4. – С.148–161; *Ії ж.* Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга

У рецензованому збірнику здійснено спробу реалізації складного завдання – з'ясувати роль українських земель, які входили до складу Російської імперії, у багаторівневій системі культурно-освітніх і наукових взаємовпливів в Європі другої половини XIX – початку XX ст., що вимагає вироблення відповідних концептуальних підходів, упровадження до наукового обігу нових документальних матеріалів, виявлених у результаті скрупульозного опрацювання архівних фондів, у поєднанні з аналізом основних тенденцій розвитку міжнародних науково-освітніх зв'язків Наддніпрянської України зазначеного періоду.

Видання відкривається великою передмовою, в якій окреслюється його концептуальна канва, підхід до інтерпретації поданих матеріалів. Загалом у рамках представленого збірника документів і матеріалів удалося заповнити серйозну історіографічну лакуну: здійснити критичне вивчення та синтез розрізнених джерельних відомостей і реконструювати розмаїтий спектр науково-освітньої співпраці провідних вищих навчальних закладів підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. (Харківського, Київського й Новоросійського університетів) із найавторитетнішими науковими осередками Франції, Німеччини, Австро-Угорщини, Італії та інших європейських держав, а також висвітлити особливості просвітницької діяльності чеських і німецьких колоністів, її значення у системі міжкультурних комунікацій на українських землях.

На основі критичного осмислення багатого фактологічного матеріалу в передмові проілюстровано зв'язок між інтенсифікацією міжнародної співпраці вітчизняних учених за часів соціально-політичних реформ у Російській імперії 1860-х рр. та подоланням кадрових проблем у Харківському, Київському й Новоросійському університетах, оновленням професорсько-викладацької корпорації, фаховою підготовкою молодих науковців відповідно до західноєвропейських освітніх стандартів. У контексті реалізації судової реформи 1864 р. акцентується увага на наукових стажуваннях представників вітчизняної юридичної науки, упродовж яких вони вдосконалювали свою теоретичну підготовку й водночас засвоювали елементи європейської правової культури. Наголошується на важливості активізації міжнародного наукового обміну університетів Наддніпрянської України з огляду на необхідність економічної та науково-технічної модернізації Російської імперії, посилення її політичних позицій в Європі.

Упорядниця збірника розкрила тенденцію до зміцнення авторитету вітчизняних учених упродовж другої половини XIX ст., зростання їхнього впливу на культурно-освітній і науково-технічний розвиток Європи, що знайшло втілення, зокрема, у реалізованій на теренах Франції кар'єрі нобелівського лауреата І.І.Мечникова. Висвітлюється внесок університетів Наддніпрянської України в піднесення міжслов'янської культурної співпраці (йдеться насамперед про студіювання вітчизняними вченими історії,

---

половина XIX – початок XX ст.). – К., 2013. – 375 с.; *Її же*. Німці в культурно-освітньому просторі Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С.109–127.

права, літератури, етнографії, фольклору зарубіжних слов'янських народів, популяризацію культурних здобутків слов'янства). Показано роль особистості дослідника як вагомого чинника розвитку міжуніверситетських зв'язків.

У передмові до збірника акцентується увага на суспільно-політичному значенні міжнародної співпраці Харківського, Київського й Новоросійського університетів на початку ХХ ст. в контексті прищеплення на теренах Російської імперії європейських цінностей, академічних і громадянських свобод, концепції громадянського суспільства, оскільки впродовж наукових відряджень до Центральної та Західної Європи вітчизняні вчені приділяли велику увагу вивченню особливостей державної політики, інституціоналізації політичних партій і громадських організацій, діяльності місцевих органів влади, механізмів захисту прав і свобод громадян, специфіки виборчого процесу та судової системи. Цінними фактологічними матеріалами підкріплено висновки щодо вагомого внеску університетів Наддніпрянської України у загальноєвропейський цивілізаційний поступ, розвиток міжнародної співпраці та культурний обмін.

У контексті процесів національного відродження слов'янських народів ХVIII–ХІХ ст., активізації славістичних досліджень, піднесення національно-культурного розвитку слов'янства на тлі суспільно-політичних перетворень в Австрійській імперії 1860-х рр. авторка висвітлює специфіку просвітницької діяльності чехів-колоністів у Південно-Західному краї Російської імперії, спрямовану на заснування чеських початкових навчальних закладів і громадсько-культурних організацій. Розкривається роль німців-колоністів у культурно-освітньому житті Наддніпрянської України, наводяться важливі статистичні дані щодо німецьких початкових шкіл, висвітлюються особливості їх взаємин з органами державного управління, що реалізовували політику російщення, акцентується увага на заснованих німцями культурно-просвітницьких організаціях: Київському співочому товаристві (з 1907 р. – Київське німецьке товариство), Південно-Західному німецькому товаристві тощо. Наголошується також на етноконфесійній відкритості заснованих німцями навчальних закладів, куди поряд із протестантами, католиками, православними приймали юдеїв і караїмів.

У збірнику, де опубліковано 201 оригінальний документ, містяться анотований іменний і географічний покажчики, список скорочень, перелік використаних матеріалів та архівних фондів. Документи супроводжуються довідково-історичними коментарями, включно з перекладами українською франко-, чесько-, угорсько-, англомовних текстів. Становлять інтерес представлені в додатках фотокопії виявленої у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Київ «Відомості про школи, що перебувають при німецьких кірхах і колоніях у Волинській губернії». Проте оформлення поданих додатків, на нашу думку, потребує окремих коментарів.

Важливою складовою науково-документального видання є опрацювання великого обсягу різнопланових історичних джерел, цінним сегментом яких стали недостатньо досліджені та невідомі раніше матеріали наукової періодики другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а саме «Записок

Императорского Харьковского университета», «Университетских известий», «Записок Императорского Новороссийского университета». З'ясуванню значення для розвитку європейської науки міжнародної співпраці й передусім зарубіжних стажувань, виявленню їх завдань і пріоритетів, джерел фінансування, організаційних аспектів, правового забезпечення, маршрутів, перебігу та результатів, розкриттю важливих подій і явищ наукового життя Європи сприятиме аналіз наведених у збірнику текстів звітів про закордонні відрядження К.Ф.Кесслера, І.І.Рахманінова, В.Г.Демченка, Ю.К.Шимановського, І.В.Лучицького, І.Т.Тарасова, М.Ф.Владимирського-Буданова, О.О.Коротнева, Л.М.Казанцева, О.О.Жиліна, В.М.Перетца (Університет св. Володимира); Ф.А.Струве, І.І.Мечникова, Б.П.Вейнберга, М.Г.Попруженка (Новоросійський університет); І.П.Скворцова, Л.О.Струве, В.А.Ротерта, Г.Ю.Ірмера, А.П.Пшеборського, М.Ф.Белоусова, С.В.Коршуна, В.М.Гордона, П.М.Барабашева (Харківський університет).

Загалом у рецензованому виданні представлено широке коло архівних документів, виявлених у 13 фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Київ, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, Державного архіву міста Києва, держархівів Київської та Одеської областей. Розширенню уявлень щодо міжнародних зв'язків навчальних закладів, насамперед університетів Наддніпрянської України, слугуватимуть відомості опублікованих у збірнику документів ф.707 («Канцелярія попечителя Київського навчального округу»), ф.2017 («Харківське історико-філологічне товариство») (ЦДІАК України); ф.16 («Київський університет») (ДАК); ф.45 («Новоросійський університет») (ДАОО); ф.8 («Київський університет») (ІР НБУВ). У рамках завдання реконструкції соціокультурних явищ крізь призму біографій історичних діячів становлять інтерес джерела, виявлені в особових архівних фондах Антоновичів, М.С.Дринова, О.О.Потебні, І.І.Мечникова (ЦДІАК України), І.В.Лучицького (ІР НБУВ). Особливості культурно-освітнього розвитку німецьких і чеських колоністів на українських землях, законодавче регулювання й фінансові аспекти діяльності заснованих ними громадських організацій та шкіл, зміст навчального процесу, взаємодію з владними структурами відображено в матеріалах ф.385 («Жандармське управління м. Одеси»), ф.442 («Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора»), ф.707 («Управління Київського навчального округу») (ЦДІАК України); ф.10 («Київське губернське у справах про товариства присутствіє») (ДАКО).

Окремо слід наголосити на прикладному значенні матеріалів збірника для професорсько-викладацького складу сучасних українських закладів вищої освіти. Великий інтерес становлять описи європейської ідеї академічної свободи, поєднання в університетах навчально-виховної діяльності з науково-дослідницькою, характеристика окремих викладацьких методик, які, на нашу думку, не втратили своєї актуальності й у наш час.

Водночас слід зазначити, що в передмові до збірника постановка проблеми, її теоретичне обґрунтування, рівень розробки теми в науковій літературі, характеристика стану використаної джерельної бази, на нашу думку,



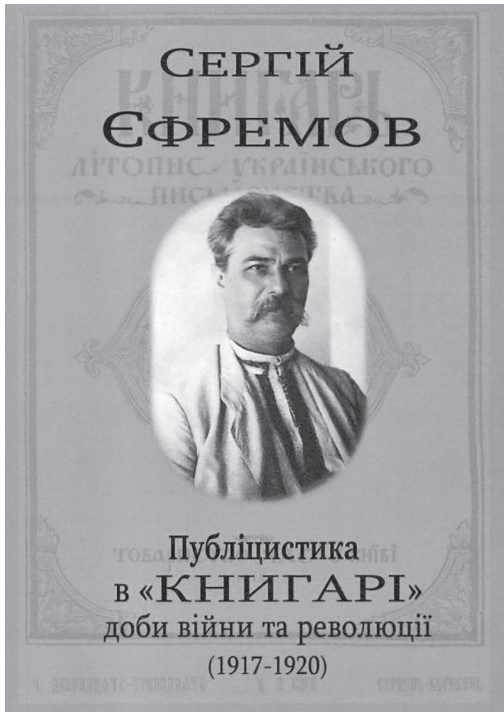
потребують більш ґрунтовного висвітлення. Зокрема варто було проаналізувати підготовлений в Інституті історії України НАНУ збірник документів і матеріалів, опублікований наприкінці 1990-х рр., де на макрорівні, у широких географічних і хронологічних рамках, на основі професійного археографічного опрацювання документів архівів Києва, Львова, Одеси, Санкт-Петербурга, Софії, Варшави відтворено процеси науково-освітньої взаємодії України з країнами Центрально-Східної, Західної Європи й Америки впродовж XIX – 30-х рр. XX ст.<sup>2</sup> Доцільно було подати бібліографічний опис, покажчик освітніх і наукових установ Наддніпрянщини та європейських країн, проілюструвати видання портретами вчених, науковій діяльності яких присвячено матеріали збірника, а також фотографіями з їхніх наукових відряджень. Це надало б виданню ілюстративної привабливості.

Підсумовуючи, зауважимо, що рецензоване видання слугує основою для окреслення нових перспективних напрямів вивчення означеної проблематики, а також сприятиме подальшому науково-теоретичному осмисленню ролі культурно-цивілізаційного діалогу у всесвітньо-історичному процесі.

**Оксана Черевко (Київ)**

---

<sup>2</sup> З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX – 30-ті роки XX ст.): Док. і мат. / Ред. кол.: М.М.Варварцев, С.В.Віднянський, І.В.Свєєнко, Н.В.Кривець, В.В.Павленко. – К., 1999. – 203 с.



**СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ: ПУБЛІЦИСТИКА  
В «КНИГАРІ» ДОБИ ВІЙНИ ТА РЕВОЛЮЦІЇ  
(1917–1920) / Упор., вступ. ст.,  
прим. С.Г.Іваницька, Т.П.Демченко. –  
Херсон: Гельветика,  
2018. – 304 с.**

Останні два десятиліття гостро відчувається потреба повного видання творів С.Єфремова. На жаль, ця справа навіть не ставиться на порядок денний. З іншого боку, опубліковано до десятка томів вибраних літературознавчих праць, публіцистики, щоденників, спогадів та листування. Проте це стало можливим завдяки заходам ентузіастів<sup>1</sup>. Список виданих праць С.Єфремова, здійснених під керівництвом і за участю М.Наєнко, В.Верстюка, Е.Соловей,

М.Цимбалюка, В.Скальського, В.Плачинди, С.Іваницької, І.Старовойтенко тощо, справляє враження. Відомий історик літератури й археограф С.Гальченко за часів президентства В.Ющенка планував надрукувати восьмитомник праць академіка. А вже фактично на 2018-й рік ми маємо більше десяти томів. Утім поза увагою залишаються ще, приміром, публікації С.Єфремова в «Раді», «Літературно-науковому віснику», «Записках ІФВ ВУАН», «Україні» тощо. А це – не менше 1 тис. бібліографічних позицій. Заслуговує на академічне перевидання «Історія українського письменства» та «Щоденник» 1924–1929 рр. Однак поки що бракує державної підтримки програми видання творів людини, що була серед першого десятку інтелектуалів, які будували новітню державність України в 1917–1921 рр. За відсутності планів на повне видання творів варто задуматися над секторальними перевиданнями. До таких можна віднести й нинішню книжку. Упорядниці

<sup>1</sup> Єфремов С.О. Історія українського письменства / За ред. М.К.Наєнко. – К., 1995. – 688 с.; *Його ж.* Вибране: статті, наукові розвідки, монографії / Упор., передм. та прим. Е.Соловей. – К., 2002. – 757 с.; *Його ж.* Літературно-критичні статті / Упор., передм. і прим. Е.С.Соловей. – К., 1993. – 351 с.; *Його ж.* Шевченкознавчі студії / Упор. О.Меленчук, вступ. ст. Е.Соловей. – К., 2008. – 368 с.; *Його ж.* Початок нової доби: радівська публіцистика (березень – серпень 1917) / Упор., передм., прим. М.Цимбалюка. – К., 2011. – 383 с.; *Його ж.* Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.) / Упор. В.Верстюк (кер.). – К., 2013–2014. – Т.1. – 645 с.; Т.2. – 543 с.; *Його ж.* Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – 843 с.; *Його ж.* Щоденник (1895–1896): Про дні минулі (1876–1907): Спогади / Упор. і вступ. ст. І.Гирич; ком. В.Плачинда, Н.Плачинда, В.Пономарьов, Л.Портнова, Г.Стариков. – К., 2011. – 790 с.; Євген Чикаленко, Сергій Єфремов: Листування: 1903–1928 роки / Упор. та вступ. ст. І.Старовойтенко; наук. ред. Н.Миронець. – К., 2010. – 384 с.; *Єфремов С.* Personalia: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): У 2 т. – Т.1 / Упор. С.Г.Іваницька. – Запоріжжя; Херсон, 2016. – 468 с.; Т.2 / Упор. С.Г.Іваницька. – Херсон, 2018. – 488 с.

С.Іваницька та Т.Демченко пішли шляхом видання творів С.Єфремова за місцем їх друку, а саме в місячнику «Книгар».

Важко назвати більш вдалі кандидатури для такого проекту. Світлана Григорівна Іваницька, відома запорізька дослідниця, уже більше двадцяти років займається творами та вивчає громадсько-політичну діяльність С.Єфремова. Вона – авторка кількох десятків студій із цієї проблематики<sup>2</sup>. Ця книга стала третьою її працею із заявленої теми (перевидання публікацій С.Єфремова з персоналістики побачили світ у 2016–2018 рр.)<sup>3</sup>. С.Іваницька тривалий час і дуже плідно співпрацює з Т.Демченко з Чернігова. Обидві дослідниці мають спільний науковий інтерес, адже вони вивчають добу українського національно-культурного відродження другої половини XIX – початку XX ст. Тамара Павлівна Демченко – найбільша фахівчиня зі студіювання життя й діяльності Іллі та Миколи Шрагів. Перший був ключовою постаттю суспільного життя Чернігова кінця XIX – початку XX ст. Т.Демченко – авторка низки докладних публікацій про визначних чернігівців, діячів українського руху нової й новітньої доби. Низка її публікацій пов'язана зі громадськими контактами С.Єфремова з помітними посталями українського Чернігова<sup>4</sup>.

Попри археографічний характер видання, ця праця має також значне культурно-просвітницьке значення. Упорядниці ставили собі за мету вписати постать С.Єфремова в контекст українського суспільного й культурного життя часів національної революції. У книзі вміщено дві великих, неформального підходу, передмови. У першій С.Іваницька намагається висвітлити значення С.Єфремова в культурно-громадському житті від кінця XIX ст. до 1920 р. (с.9–30). У другій – вона спільно з Т.Демченко оглядає жанрове розмаїття його статей безпосередньо у «Книгарі» (с.31–77).

<sup>2</sup> Див., напр.: *Іваницька С.* Українська ліберально-демократична еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX ст.). – Запоріжжя, 2011. – 452 с.; *Її ж.* Сергій Єфремов versus Богдан Кістяківський: полеміка навколо «політичної спадщини» Михайла Драгоманова (історіографічний аспект) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип.31. – Запоріжжя, 2011. – С.309–319; *Її ж.* Постать Олександра Кониського у публіцистиці Сергія Єфремова 1900–1919 років // Сіверянський літопис. – 2015. – №4. – С.157–176; *Її ж.* Українська ліберально-демократична еліта кінця XIX – початку XX ст. в пострадянській гуманітаристиці: історіографічні здобутки та методологічні інновації // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.23. – К., 2013. – С.284–316; *Її ж.* Сергій Єфремов на перехрестях століть // *Єфремов С.* Personalia: Публіцистика 1899–1917 років. – Т.1. – С.13–38.

<sup>3</sup> Див.: *Єфремов С.* Personalia: Публіцистика 1899–1917 років... – Т.1–2.

<sup>4</sup> І.Л.Шраг: Документи і матеріали / Упор.: В.М.Шевченко, Т.П.Демченко, В.І.Онищенко. – Чернігів, 1997. – 165 с.; Листи Іллі Шрага до Сергія Єфремова / Упор. Т.Демченко, В.Онищенко // Літературний Чернігів. – 2002. – №2. – С.105–117; *Демченко Т.П.* Батько Шраг. – Чернігів, 2008. – 263 с; *Її ж.* [Рец.] Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.): У двох томах // Сіверянський літопис. – 2015. – №1. – С.218–222; *Її ж.* Українсько-російські взаємини крізь призму публіцистики Сергія Єфремова доби Української революції 1917–1921 рр. // Розумовські зустрічі. – Вип.2. – Чернігів, 2015. – С.182–193; *Її ж.* Чернігівський осередок Української партії соціалістів-федералістів: 1918 рік // Скарбниця української культури. – Вип.16. – Чернігів, 2015. – С.170–175; *Її ж.* Чернігівці на «святі української інтелігенції» // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету: Серія «Історичні науки». – Вип.11. – Чернігів, 2015. – С.98–104; *Демченко Т., Іваницька С.* «Російський Сфінкс» як метафора й реальність у публіцистиці Сергія Єфремова на шпальтах «Книгара» (1919–1920 роки) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – Вип.11. – К., 2015. – С.227–262.

Великим плюсом передмов стала добра орієнтація в темі, ознайомлення з усією друкованою продукцією з ефремознавства. Авторки вступів ніби перебувають над проблемою, над матеріалом. Через що переконливо звучать їхні оцінки та інтерпретації. Тема «С.Єфремов і суспільство» висвітлюється стереоскопічно, з усіма нюансами й напівтонами: партійна належність, ставлення до федеративної та самостійницької теорій українського державотворення, взаємини з сучасниками, оцінка літературних і культурних явищ доби тощо. Узагалі самі передмови мають самостійну цінність, адже дають доволі широке уявлення про місце видатного літературознавця серед інтелектуальної еліти свого часу, його значення як публіциста-суспільствознавця.

За чотири роки С.Єфремов умістив у «Книгарі» 47 дописів. Їх усі залучено до книжки. Чи багато це для самого журналу? Мабуть, так, якщо всього вийшло 31 число цього місячника. Отже у середньому по 1,5 публікації на випуск. У 1917 р. надруковано 12 матеріалів Сергія Олександровича, у 1918 р. – 23, у 1919 р. – 10, у 1920 р. – 2. Статті С.Єфремова розташовано за хронологічним принципом. Кожну супроводжує надзвичайно докладний коментар. Упорядниці слушно розміщували їх не наприкінці книжки, а після конкретної статті. Через це примітки сприймаються як логічне продовження теми, розпочатої тим чи іншим дописом С.Єфремова. Часто-густо коментар займає більше місця за обсяг самої статті. Упорядниці не зупиняються на традиційному в таких випадках розкритті прізвищ, назв періодичних видань, установ тощо, а намагаються подавати ситуативні пояснення до складних місць текстів С.Єфремова. Промовистий приклад – із його рецензією на лист до селян і міщан римо-католиків України від римо-католиків Києва. Академік не назвав автора цього листа. С.Іваницька й Т.Демченко роблять у примітці припущення, що ним, імовірно, був В.Липинський. На це звернула увагу дослідниця біографії нашого визначного консерватора І.Передерій (с.97–98). Ця праця не зафіксована в бібліографії В.Липинського, але саме він позиціонував себе речником течії українців-римо-католиків і послуговувався якраз такою термінологією. Це дуже важливе уточнення авторок приміток. Подібного типу коментарі значно підвищують наукову цінність самої книжки.

У примітці до статті про нищення української книги денікінським цензором Б.Будиловичем С.Іваницька та Т.Демченко розповідають про причини появи й діяльність цієї каральної інституції в Києві під час захоплення міста білими (с.245). Авторки приміток подають літературу з питання. І не лише українську, але й московських сучасних істориків, які в наші дні фактично солідаризуються з діяльністю денікінців щодо нищення головної «мазепинської зарази» – української книжки. У відповіді на критику Д.Ревуцького С.Єфремов наводив цитату «іж би вшелякий і найпростіший чоловік могл би шо колвек, ведлуг довіцпуну своего, поняти». Коментаторки віднайшли цю цитату в «Історії українського письменства» С.Єфремова. Вона належала решетилівському священикові XVIII ст. Семенові Могилі (с.220). У біографічних примітках упорядниці подають достатньо розлогу бібліографічну інформацію. Так, приміром, у поясненні до прізвища М.Петрова – відомого

літературознавця, попередника С.Єфремова в написанні історії української літератури, вони перерахували всі найважливіші рецензії і згадки про М.Петрова в науковій спадщині С.Єфремова (с.221).

Звісно, подеколи трапляється певне захоплення коментуванням. Скажімо, навряд чи треба було пояснювати, що таке «дифірамб», «сатира» (с.220), «Сцилла та Харибда» (с.216), «макаронічний», «Могилянська колегія» (с.215). Важко стверджувати, але, як видається, недоцільно повторювати у примітках розлогі біографії М.Костомарова, П.Куліша, О.Кониського тощо, про яких є вже не одна стаття в багатьох загальнодоступних енциклопедичних словниках і довідниках. З іншого боку, до цих біографічних статей авторки долучали бібліографію публікацій С.Єфремова про того ж таки П.Куліша або О.Кониського.

Окрему цінність мають 20 (!) додатків до книги. Тут упорядниці вмістили матеріал, дотичний до публікацій С.Єфремова у «Книгарі». Ідеться про редакційні передмови часопису, ювілейні статті до 25-річчя літературної діяльності Сергія Олександровича пера М.Зерова та до 50-ліття С.Єфремова – авторства О.Лотоцького; рецензії А.Вечерницького, П.Зайцева, Д.Ревуцького, М.Ішуніної, М.Павловського, П.Стебницького на твори С.Єфремова з журналу «Книгар»; про оцінку наукової діяльності С.Єфремова від А.Кримського, уміщену у «Записках історично-філологічного відділення ВУАН», коли літературознавця було обрано академіком ВУАН.

За всієї тематичної багатоманітності статей С.Єфремова, про що впорядниці відзначають у передмові, його «книгарську» спадщину можна звести до кількох основних тем. Відчувається, що літературознавець не писав до цього журналу щось випадкове, а саме те, що вкладалося у визначені ним наперед проблеми. Умовно їх можна узагальнити до таких позицій: 1) громадсько-політичний рух XIX ст. у працях найвидатніших його представників: Г.Квітки-Основ'яненка, П.Куліша, Б.Грінченка, М.Драгоманова; 2) окремо стоїть постать Т.Шевченка – С.Єфремов оцінював як видані його твори, так і популярні брошури про нього; 3) широкодоступна література про Україну (І.Труба, Г.Коваленко, І.Огієнко); 4) література про національно-політичний рух XX ст., перші спроби історизування питання (книжечки Ю.Охримовича, В.Дорошенка, В.Левинського, І.Линниченка); 5) тема самостійної України (рецензування творів українських незалежників); 6) потреба в українській книжці (загальновидавнича й суспільна проблематика); 7) некрологи на провідних діячів Української партії соціалістів-федералістів (І.Шраг, М.Туган-Барановський); 8) суто літературознавчі оцінки новелістичних творів М.Коцюбинського, Марка Вовчка, М.Івченка, П.Стебницького. Причому М.Коцюбинського можна винести й в окремий розділ, адже С.Єфремов відгукувався на кожен том його п'ятитомника, котрий виходив у часи «Книгаря», а П.Стебницького – розглядати й у розрізі суспільствознавства, адже він був літератором громадського життя, а не письменником художньої літератури. Деякі проблеми, якими С.Єфремов активно цікавився та розробляв, зовсім відсутні серед публікацій «Книгаря». Скажімо, поетична творчість не була зачеплена увагою Сергія Олександровича, поза кадром залишилася й



політична «злоба дня». Для цього існували інші періодики, куди також дописував С.Єфремов.

Навіть побіжний погляд на цю тематику дозволяє говорити про переважання суспільствознавчого компонента над літературознавчим. Водночас суто літературознавчий аспект має нахил до оцінки літературних властивостей творів, а не їх суспільного запотребування. Саме на це звернуто увагу С.Єфремова у статтях про М.Коцюбинського<sup>5</sup>. Плюсом для автора є не утилітарна соціальність великого письменника, а якраз майстерність слова. Імпресіонізм – це той позитив для нього, котрий переважає банальний реалізм, в якому розпочинав молодий М.Коцюбинський. За брак письменницької майстерності дістається одному зі знахих популяризаторів українського козацького минулого – А.Кащенкові<sup>6</sup>. Це може здатися несправедливим, зважаючи на заслуги автора у справі народної просвіти. Але у цьому і є принада С.Єфремова, адже він намагався в оцінці написаного відійти від шаблону, не наслідувати усталені кліше, не зважати на авторитети в літературі й науці. До честі впорядниць, вони відзначили момент суб'єктивності в оцінках літературної цінності творів А.Кащенка.

1. Отже громадсько-політичний рух XIX ст. в літературі виявився у пропаганді ідеї використання українського слова у царині красного письменства у Г.Квітки-Основ'яненка<sup>7</sup>. Він починав як російський письменник, і тоді був звичайним репрезентантом всеімперської літератури. Український вибір став для нього переворотом у світосприйнятті, висунувши на вістря національних устремлінь, зробивши з нього речника української культурної окремішності. Зауваги С.Єфремова про творчість П.Куліша цікаві тим, що тут уже відчувається підготовча робота Сергія Олександровича до його визначної студії про значення цього письменника в українській культурі під назвою «Без синтезу», яка з'явилася у «Записках ІФВ ВУАН». С.Єфремов поділяв захоплення неокласиків постаттю П.Куліша, намагався відзначити інтелектуальні впливи видатного майстра на інтелектуалів середини XIX ст. Назва статті про Куліша-«літературного критика» не зовсім відповідає її змісту<sup>8</sup>. Радше це текст про бачення П.Кулішем місця української літератури в тогочасних реаліях, оскільки письменник послідовно індоктринував широкий загаль новими національними цінностями. С.Єфремов відзначив в автора «Чорної ради» саме ті моменти, які близькі були йому самому при оцінці суспільної функції літератури. Ми часто критикуємо С.Єфремова за висунення на перше місце соціального призначення літератури, але насправді для нього була важливою передусім її національно-творча функція. Тобто література як головна сила у формуванні модерного українця. Тому й виокремлював

<sup>5</sup> Єфремов С. З доби шукання: Коцюбинський М., Твори, т. 1 і 2. Київ, 1917–1918 // Книгарь. – 1918. – Ч.8. – Квітень. – Стовп.450.

<sup>6</sup> Єфремов С. [Рец.] «Кащенко А., За що? Оповідання. Черкаси, 1917» // Там само. – Ч.6. – Лютий. – Стовп.324–325.

<sup>7</sup> Єфремов С. Од літературщини до літератури. На згадку про Гр. Квітку-Основ'яненка // Там само. – Ч.12/13. – Серпень – вересень. – Стовп.685–692.

<sup>8</sup> Єфремов С. Біля початків української критики: (Куліш як літературний критик) // Там само. – 1919. – Ч.23/24. – Липень – серпень. – Стовп.1529–1538.



він у П.Куліша такі якості: а) пояснення необхідності національної мови з психологічних міркувань творчості, адже чужа мова не може передати всіх нюансів світовідчуття українця; б) «преемственість між народною словесністю та новітнім українським письменством» (с.209); в) цінність твору визначається більшою чи меншою наближеністю до «народного духу і мови» (с.210); г) літературна макаронічна традиція (штучна мова) – зло в порівнянні з живою мовою народу, якою й мають писати письменники; ґ) окремішність української літератури від російської; відкидання якоїсь надбудовної над обома «загальноросійської» літератури; д) і нарешті твердження, що саме Т.Шевченко, Г.Квітка-Основ'яненко, Марко Вовчок і І.Котляревський є першими творцями нової – справжньої – української літератури. Б.Грінченко і М.Драгоманов для С.Єфремова – не два антиподи українського руху, а два взаємопов'язаних елементи новітньої національної традиції. «Листи з Наддніпрянської України» та «Листи з Наддніпрянської України» – полеміка між М.Драгомановим і Б.Грінченком, національна автаркія чи європейський космополітизм – вирішується Сергієм Олександровичем на користь першого та другого рівночасно. Обидві сторони є необхідними елементами для формування майбутнього України. Він не стає на бік того чи іншого з улюблених ним мислителів, а ратує за обидві складові. Характерно, що, рецензуючи видані полемічні статті Д.Вартового (Б.Грінченка)<sup>9</sup>, шкодує про відсутність відповідей М.Драгоманова, адже сила полеміки – в обох аргументах, у взаємодоповненні, а не у протиставленні. Цікаво, що лише на початку 1990-х рр. вийшов такий «симбіозний» збірник в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАНУ. Ідеї окремішності в історіософії М.Драгоманова<sup>10</sup> увиразнює С.Єфремов, рецензуючи «Пропаций час» (який саме цим є найбільш цінним для літературознавця) та книгу «Историческая Польша и великорусская демократия» (у зіткненні двох імперій виокремлюється український національний інтерес).

2. С.Єфремова цікавила якість подання для широкого загалу творів Т.Шевченка<sup>11</sup>. І у цілому такі друки часів Української революції він не нагородив позитивом. Відзначав частіше дилетантство видавців. У своїх оцінках С.Єфремов був цілком об'єктивним, не зважав на наукові імена. Дісталось навіть академікові ВУАН, видатному літературознавцеві й шевченкознавцеві С.Смаль-Стоцькому – за неоковирну стилістику подачі текстів, «фанфарний» тон і надмірну пафосність. Треба віддати належне впорядникам. Вони показали, що постать С.Смаль-Стоцького, попри нищівну критику, усе

<sup>9</sup> Єфремов С. [Рец.] «Грінченко Б., Листи з України Наддніпрянської. Київ, 1917» // Там само. – 1917. – Ч.2. – Листопад. – Стовп.126.

<sup>10</sup> Єфремов С. [Рец.] «М.Драгоманов. Историческая Польша и великорусская демократия. Киев, 1917» // Там само. – 1917. – Ч.1. – Вересень. – Стовп.14–15; Його ж. [Рец.] «М.Драгоманов, Пропаций час. Київ, 1918» // Там само. – 1918. – Ч.10. – Червень. – Стовп.569.

<sup>11</sup> Єфремов С. [Рец.] «Тарасові алмази, вип.І. Київ, 1917» // Там само. – 1917. – Ч.4. – Грудень. – Стовп.199–200; Його ж. Без Кобзаря // Там само. – 1918. – Ч.6. – Лютий. – Стовп.199–200; Його ж. [Рец.] «Доманицький В., Життя Т.Шевченка. Київ, 1917» // Там само. – Ч.11. – Липень. – Стовп.656–657; Його ж. [Рец.] «Смаль-Стоцький С., Діди, батьки і внуки у Шевченка. Одеса. 1918» // Там само. – Ч.11. – Липень. – Стовп.657; Його ж. [Рец.] «Щукин П. Тарас Шевченко. Катеринослав, 1918» // Там само. – Ч.17. – Січень. – Стовп.1067.

ж заслужена в українській гуманітаристиці, адже він багато зробив у шевченкознавстві. Натомість похвально С.Єфремов відгукувався про популярну брошуру загиблого в молодому віці від рук більшовиків катеринославця П.Шукіна. Зрозуміло, найбільше тішило С.Єфремова перевидання брошур про Т.Шевченка його товариша молодості В.Доманицького.

3. Як досягати впливу на широкий загал задля його націоналізування? На це дає відповідь ставлення С.Єфремова до популярної літератури про Україну. І у цілому він знаходить позитивні слова для широкодоступних видань авторства І.Труби, Г.Коваленка, М.Чернявського, І.Огієнка<sup>12</sup>. У книжці останнього йому припала до душі думка, що культура українська «оригінальна, самостійна і серед слов'янських народів займає почесне місце» (с128), а також, що українська культура для російської була «містком в Європу».

4. Жваво й досить докладно С.Єфремов відгукувався на перші паростки історичних творів про громадське життя в Україні ХІХ ст. та про український рух<sup>13</sup>. Те, що йому це боліло як зацікавленій особі, свідчить факт виправлення багатьох помилок і неточностей у цих працях. Складається таке враження, що сам С.Єфремов мав бажання подібну студію написати. І він до цього надавався, можливо, найкраще. Варіантом такої книги була, власне, його знана «Історія українського письменства». Варто згадати й низку публікацій у журналах «Україна» та «Наше минуле», або передмови до щоденника, листів Т.Шевченка. Можна сказати, що ми мало оцінюємо С.Єфремова як одного з найвидатніших істориків українського ХІХ ст. в ділянці культурної та інтелектуальної історії. Його студії про українське масонство та Кирило-Мефодіївське товариство є якраз працями з історії національної думки. Більше сварить С.Єфремов Ю.Охримовича – ще одну жертву більшовицького терору в часах Української революції, як відзначають упорядники у примітках. Закидає брак культурної історії, нерозрізнення автономізму та казенного патріотизму, плутання понять «самостійництво» й «федералізм», самостійницьку тенденційність. Суттєві зауваження суто історичного професійного ремесла. Позитивніше оцінює В.Дорошенка та В.Левинського – двох визначних соціал-демократів. І це попри те, що перший фактично негативно відгукнувся у своїй рецензії на працю життя С.Єфремова – «Історію українського письменства», уважаючи її не «історією», а літературними портретами, поданими в публіцистичній манері. Про це є в передмовах упорядниць.

<sup>12</sup> Єфремов С. [Рец.] «Огієнко І. Українська культура. Академічна промова. Київ, 1917» // Там само. – 1918. – Ч.6. – Лютий. – Стовп.318; *Його ж.* [Рец.] «Коваленко Гр., Людина і громада. Черкаси, 1917» // Там само. – Ч.7. – Березень. – Стовп.381–382; *Його ж.* [Рец.] «І.Труба, Хто пануватиме в Україні. Катеринослав, 1917» // Там само. – Ч.8. – Квітень. – Стовп.450; *Його ж.* [Рец.] «М.Чернявський, Україна, автономія, федерація. Херсон, 1917» // Там само. – 1917. – Ч.4. – Грудень. – Стовп.198.

<sup>13</sup> Єфремов С. [Рец.] «Левинський В., Царская Россія и украинскій вопрос. Женева, 1917» // Там само. – 1918. – Ч.5. – Січень. – Стовп.257–259; *Його ж.* [Рец.] «Дорошенко В. Українство в Росії. Відень, 1917» // Там само. – Ч.6. – Лютий. – Стовп.316–318; *Його ж.* [Рец.] «Охримович Ю., Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ ст., ч.І. Київ, 1918» // Там само. – 1919. – Ч.22. – Червень. – Стовп.1460–1465; *Його ж.* [Рец.] Проф. І.А.Линниченко, Малорусскій вопрос и автономия Малороссии. Петроград – Одесса, 1917» // Там само. – 1918. – Ч.5. – Січень. – Стовп.259–260.

Цікаві фактичні виправлення помилок (датування подій та авторства творів), особливо, що стосується 1890–1900-х рр., в яких сам С.Єфремов брав участь як політик. З обійми випадав І.Линниченко, котрий через свій великодержавний шовінізм узагалі відкидав поняття «український рух». С.Єфремов заперечував самий сенс виходу його книжки.

5. Упадає в око, що ідейне самостійництво С.Єфремов не сприймав<sup>14</sup>. Сторожко ставився до СВУ, до творів «націоналістичного» видавництва «Вернигора». І це при тому, що з В.Отамановським, одним із лідерів цього видавництва, був пізніше в організації БУД, співпрацював у ВУАН. Але чи за саму самостійницьку ідею у М.Залізняка, Ю.Липи, авторів «Катехізму українця» не сприймав Сергій Олександрович? Йому радше не до вподоби було зовсім інше – тенденція оцінювати суспільну ситуацію такою, яка говорила про безповоротність і безперечну переможність незалежності України в даний конкретний момент. Відчувається, що С.Єфремову муляло видавання бажаного за дійсне. Необхідність ще попрацювати на самостійницьку ідею, спочатку як федералістську стадію, як перший етап на шляху до здобуття реальної самостійності. Не випадково він хвалив більше книжку М.Залізняка про федералізм Німеччини, ніж брошуру «Самостійна Україна – несоціалістичне гасло?».

6. Потреба української книги в добу державотворчої роботи – ще один великий тематичний інтерес С.Єфремова<sup>15</sup>. Кількість переходить в якість: чим більше книжок, тим більше свідомих українців. Він відзначав зростаючий попит на книжку саме українську, уважаючи її тим важелем, що має переламати негативну тенденцію панування російської національної ідеї в Україні. Його тривожив факт неспроможності українських видавництв утамувати голод на національну книжкову продукцію. Ще одна проблема книговидавництва – брак поліграфічно добротних друків. На думку літературознавця, якість паперу, оформлення та виконання вже засвідчуватиме культурну цінність української книги. Серед періодичних видань С.Єфремов відзначав потребу журналів для інтелігенції. Він розумів, що лише вона може змінити на українську користь ситуацію в боротьбі за політичну окремішність від Росії.

7. У «Книгарі» вміщено лише два некрологи авторства С.Єфремова<sup>16</sup>. Але присвячені вони знаковим постатям Української партії

<sup>14</sup> Єфремов С. [Рец.] «Ю.Липа, Союз визволення України. Одеса, 1917» // Там само. – 1917. – Ч.4. – Грудень. – Стовп.196–197; *Його ж.* [Рец.] «М.Залізник, Самостійна Україна – не соціалістичне гасло?» // Там само. – Ч.1. – Вересень. – Стовп.14–15; *Його ж.* [Рец.] «1) «Своя мудрість. Катехізм Українця. Вид. т-ва Вернигора. Стор.32. Київ, 1917. Ц. 25 к.; 2) Нашо нам Автономія. Вид. Української Громади Бірзули. Стор.15. Бірзула, 1917. Ц. 10 к.; 3) «А на апостольським престолі чернець годований сидить». Вид. Підлипенської Просвіти. Стор. 8. Кототіп, 1917, без ціни» // Там само. – Стовп.18–19; *Його ж.* [Рец.] «М.Залізник, Державний устрій Німеччини. Київ, 1918» // Там само. – 1918. – Ч.10. – Червень. – Стовп.659.

<sup>15</sup> Єфремов С. Голод на книжку // Там само. – 1917. – Ч.2. – Жовтень. – Стовп.52–54; *Його ж.* Наші місяшники // Там само. – Ч.4. – Грудень. – Стовп.175–178; *Його ж.* Про пошану до книги // Там само. – Ч.5. – Січень. – Стовп.251–253.

<sup>16</sup> Єфремов С. До об'єктивної істини. Пам'яті М.І.Туган-Барановського // Там само. – 1919. – Ч.20. – Квітень. – Стовп.1257–1262; *Його ж.* Людина гармонії. Пам'яті І.Л.Шрага // Там само. – Ч.21. – Травень. – Стовп.1423–1427.

соціалістів-федералістів: І.Шрагу, М.Тугану-Барановському. Авторки передмов дуже влучно і тонко наголошують протиставлення С.Єфремовим українського визначного економіста двом російським соратникам М.Тугана-Барановського: В.Леніну і П.Струве. Один радикалізувався й заперечив економізм більшовицькою практикою, другий став на бік великодержавного російського шовінізму. Цим вони й поставили себе в опозицію до визвольних змагань українців. Лише М.Туган-Барановський залишився вірним демократичним практикам і духу щирого економізму, тому, природно, прийняв постулати українського руху та приєднався до будівничих української держави. І.Шраг був досвідченим соціалістом-федералістом, зі стажем у тридцять років своєї діяльності, коли ще есефи являли перший етап свого політичного дозрівання, були діячами українських міських громад. Ілля Людвігович став центральною фігурою всіх громадських справ, першим українцем Чернігова. М.Туган-Барановський був «молодим українцем» за своїм політичним вибором, що примкнув до національно-визвольного руху перед Першою світовою війною. Шлях М.Тугана-Барановського до національного, на думку С.Єфремова, мала повторити вся українська за походженням, але російсько-культурна інтелігенція. Обидва й відійшли у кращій світ майже одночасно. До обох С.Єфремов мав великий пієтет.

8. У центрі літературознавчих розглядів були твори улюблених письменників С.Єфремова. М.Коцюбинський – чи не найбільший для Сергія Олександровича майстер художнього слова в українській літературі, та Марко Вовчок – найкращий прозаїк середини ХІХ ст. До них у всі часи творчості була прикута увага С.Єфремова. Найулюбленішим українським публіцистом-есеїстом для нього став П.Стебницький<sup>17</sup>. Він не сперечався з думками останнього, цілком із ними солідаризувався. А зупинявся на художній цінності публіцистичного слова Петра Януарійовича. Із молодих авторів-прозаїків С.Єфремов уподобав для «Книгаря» М.Івченка<sup>18</sup>. Його він критикував за вади словесної культури, але той подобався йому своїм настроєм душі та тематикою художньої творчості. На відміну від трохи метушливої і крикливої молоді в письменстві М.Івченко імпував С.Єфремову своєю статечністю й нахилом до інтелігентської національної традиції.

Отже доробок С.Єфремова у «Книгарі» можна сприймати як певну тематичну цілість, можна побачити логічне пов'язання кожної складової частини умовних розділів його «книгарської» творчості. Тому й такою суцільною, гармонійною видається підготовлена С.Іваницькою та Т.Демченко книжка. На наш погляд, упорядницьку працю дослідниць (опрацювання текстів, передмови, коментарі) варто розглядати як взірцеву археографічну роботу.

**Ігор Гирич (Київ)**

<sup>17</sup> Єфремов С. [Рец.] 1) Стебницький П., Українська справа; 2) Стебницький, Украина и украинцы. Петроград, 1917 // Там само. – 1917. – Ч.2. – Жовтень. – Стоп.64; Його ж. Серед білої ночі // Там само. – 1919. – Ч.20. – Квітень. – Стоп.1269–1274.

<sup>18</sup> Єфремов С. Дорогою шукання. [Рец.] Мих. Івченко. – Шуми весняні. Збірка новель. Книжка перша. В-во «Сяйво». Видання перше. – Стор.158. Київ, 1919 // Там само. – 1920. – Ч.1/3 (29/31). – Січень – березіль. – С.23–32.



ТЕТЯНА ПАСТУШЕНКО (Київ)

## ПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ КОМПЛЕКСНОЇ МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ БАБИНОГО ЯРУ

Підготовлена робочою групою при Інституті історії України НАНУ на замовлення Міністерства культури України та Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» презентація відбулася 6 лютого 2019 р. в Києві\*. На заході, який пройшов в інформаційному агентстві «Укрінформ», були присутні представники громадських організацій, депутати Верховної Ради України, Київської міської ради, науковці, музейники, журналісти та ін.

Про необхідність розробки проекту комплексної меморіалізації Бабиного Яру йшлося в низці державних документів. Зокрема в указі Президента України №331/2017 від 20 жовтня 2017 р. «Про додаткові заходи щодо перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника “Бабин Яр”», у рішенні Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності від 4 квітня 2018 р. «Про ситуацію, яка склалася з меморіалізацією Бабиного Яру» та в розпорядженні Кабінету Міністрів України №542-р від 26 липня 2018 р. «Про затвердження плану заходів з перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника “Бабин Яр”». Другим пунктом плану заходів уряду передбачалося в 2018 р. «затвердження Концепції комплексного розвитку Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр».

Відкриваючи захід, міністр культури України *Євген Нищук* зазначив, що одне з головних завдань, присвячених історичній національній пам'яті, які ставить перед собою держава – це напрацювання єдиного концепту меморіалізації Бабиного Яру, комплексного осмислення й залучення всіх фахівців і зацікавлених груп до створення моделі спільної пам'яті. Він висловив готовність до інтеграційної роботи у цьому напрямі. На переконання Є.Нищука, трагедія Бабиного Яру потребує гідного центру пам'яті, наповненого смислами, а також усвідомлення того, що це місце поховань і трагедії тисяч людей різних національностей – євреїв, ромів, українців та ін. Збереження пам'яті про цю трагедію, яка тривалий час замовчувалась, а факти про злочин зазнавали перекручувань і зручних для тоталітарної системи трактувань, надзвичайно важливе

---

\* Повний відеозапис див.: [Електронний ресурс]: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2633587-presentacia-koncepcii-kompleksnoi-memorializacii-babinogo-aru.html>



для нашого майбутнього. Наразі держава виступає організатором та ініціатором проведення необхідних дій не тільки з розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», а й напрацювання комплексного, системного та цілісного увічнення пам'яті цього сакрального місця. Упродовж трьох останніх років на території Яру проведено суттєві відновлювальні роботи навколо пам'ятника розстріляним дітям, встановлено скульптурну композицію «Кибитка» пам'яті страчених ромів, проведено реставраційні роботи на пам'ятному знаку «Менора», з'явилися Алея скорботи та Алея Праведників. Окрім того, завершено облаштування паркової зони, у тому числі системи освітлення, поливу газонів і відеонагляду, повернуто з приватних рук будівлю контори колишнього Єврейського кладовища, де розпочалися роботи з реставрації і створення Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру на території заповідника. «Для подальшої роботи є потреба комплексного бачення розвитку Бабиного Яру, саме тому ми звернулись до фахівців Інституту історії України для опрацювання концепту його меморіалізації», – зауважив Є.Нищук.

Голова створеної на базі Інституту історії України НАНУ робочої групи з меморіалізації Бабиного Яру член-кореспондент НАН України, заступник директора академічного Інституту історії України *Геннадій Боряк* розповів про організаційні моменти. Після підписання 23 жовтня 2017 р. Президентом України указу «Про додаткові заходи щодо перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника “Бабин Яр”» професійна академічна спільнота істориків виявилася чи не вперше за останні півтора – два десятиліття вповні затребуваною суспільством і владою. Інститут історії України, усвідомлюючи загальнонаціональний рівень і державну вагу проблеми Бабиного Яру, а також розуміючи ганьбу безпам'ятства, виступив з ініціативою розроблення концепції меморіалізації Бабиного Яру. Її підтримало Міністерство культури України. Востаннє подібний масштабний проект група спеціалістів при Інституті історії України виконувала на замовлення урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, створеної 1997 р. У листопаді 2017 р. сформовано робочу групу з меморіалізації Бабиного Яру. Замовником виступили Міністерство культури й Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр», було підписано угоду щодо підготовки концепції Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру, тематико-експозиційного плану, наукового супроводу створення музею, а також написання концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру як цілісного меморіального простору. До складу робочої групи ввійшли півтора десятки професійних істориків із двох університетів, двох академічних інститутів, трьох музеїв та УІНП. За словами Г.Боряка, до складу групи свідомо не запрошували громадських діячів та представників громадських об'єднань, із тим, щоб залишити їм критичні висловлювання щодо готового тексту концепції. Також із міркувань логістики було запрошено лише спеціалістів із Києва, але водночас залучено рецензентів для подальшої апробації розробок – це понад 20 відомих фахівців із Києва, Львова, Острога, Одеси, Харкова, Рівного, Дніпра. Усі напрацювання оприлюднюються у спеціальному розділі на веб-порталі Інституту історії України НАНУ. На початку 2018 р. було завершено роботу над пілотним проектом створення концепції Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру. Нині цей текст перекладено англійською мовою. Г.Боряк подякував Йосифу Зісельсу за підтримку цієї частини проекту. Невдовзі англійський варіант концепції буде широко апробований за межами України, із залученням до рецензування кращих спеціалістів із країн Європи, США та Канади, котрі займаються цією проблемою.



Наприкінці минулого року розпочалася робота над презентованою концепцією комплексної меморіалізації Бабиного Яру. Цей документ має понад 100 сторінок, його також виставлено на веб-порталі Інституту історії України НАНУ. Окрім членів робочої групи до створення концепції комплексної меморіалізації залучено спеціалістів із музейної справи, правників та архітекторів.

Заступник голови робочої групи доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України в роки Другої світової війни Інституту історії України НАНУ *Олександр Лисенко* розповів про проблеми та виклики меморіалізації Бабиного Яру. Це місце у всьому світі відоме як один із найвизначніших символів Голокосту. Водночас як місце пам'яті воно має низку суттєвих відмінностей від інших місць масового знищення євреїв нацистами під час Другої світової війни. По-перше, під час німецької окупації Києва 1941–1943 рр. Бабин Яр став місцем страти та поховання не лише євреїв, а й інших груп, які були об'єктом нацистських переслідувань за расовими, політичними та іншими мотивами: ромів, українських націоналістів, комуністів, радянських військовополонених, душевнохворих, заручників, українських і радянських підпільників, в'язнів Сирецького концтабору. Вони склали близько третини від загальної кількості 90–100 тис. жертв Бабиного Яру. По-друге, у повоєнні часи тут відбулася техногенна Куренівська катастрофа 1961 р., що забрала життя, за деякими підрахунками, близько 1,5 тис. людей. Згодом Бабин Яр став місцем постійного зіткнення між громадськістю, насамперед єврейською, але також українською та російською, яка прагнула гідно вшанувати пам'ять жертв Голокосту, та владою, котра спершу намагалася взагалі знищити сам Яр і пам'ять про його жертви, а згодом наполегливо перетворювала його на складову міфу про «безіменні жертви» з числа військовополонених і «мирних радянських громадян». За незалежної України Бабин Яр став місцем конкуренції пам'ятей між різними групами та громадськими організаціями, що репрезентують нащадків жертв нацизму й комунізму. Це виявилось у встановленні численних пам'ятних знаків, присвячених цим жертвам. Слід також узяти до уваги той факт, що ще за часів Російської імперії Бабин Яр був оточений низкою кладовищ, які природним шляхом сформували багатоконфесійний і багатонаціональний некрополь. У повоєнний період він був майже повністю зруйнований та значною мірою забудований. Цей процес триває й надалі. Усе це призвело до того, що фактична історія Бабиного Яру набагато триваліша, ніж часи Голокосту та нацистської окупації, що має бути враховано й відображено в будь-яких проектах його меморіалізації. Станом на сьогодні Бабин Яр і прилеглий некрополь – це переважно невпорядкований простір громадського парку та лісопаркової зони, де у хаотичному порядку встановлено 31 пам'ятник і пам'ятний знак, що не створюють архітектурного й ландшафтного ансамблю. Кількість цих пам'ятних знаків збільшується чи не щорічно. Наразі громадська й державна ініціатива перейшла від встановлення окремих пам'ятників до проектів створення музеїв, великих меморіальних комплексів, а також повного чи часткового впорядкування меморіального простору. Слід зазначити, що досі в Києві не існує жодного окремого музею або постійної експозиції в одному з наявних музеїв, присвячених історії і трагедії Бабиного Яру. Основні проблеми, що обумовили окреслений стан, безпосередньо пов'язані з позиціями різних учасників, задіяних у процесі його меморіалізації, зокрема з боку держави і громадянського суспільства –

це відсутність комплексного підходу до вшанування пам'яті та облаштування меморіального простору, сприйнятті Бабиного Яру як «єврейського місця» на території України. Із боку єврейської спільноти – це прагнення до ексклюзивної пам'яті про трагедію як зворотна реакція на радянську політику замовчування, культивування пам'яті про Бабин Яр і Голокост насамперед через накидання провини іншим народам, зокрема українцям, як засіб запобігання антисемітизму та антисіонізму; прагнення до символічної «приватизації» меморіального простору через зведення масштабних споруд як засіб демонстрації історичного триумфу над нацизмом та антисемітизмом. Із боку інших спільнот, насамперед українців, ромів, киян, православних, – це прагнення до відокремленої ексклюзивної пам'яті про власні трагедії часів війни як прояв конкуренції з євреями. З боку усіх учасників процесу меморіалізації – це відсутність власної внутрішньої потреби у створенні інклюзивної моделі спільної пам'яті, навіть за щирої готовності вшановувати пам'ять про «чужі» трагедії; брак усвідомлення абсолютної неприпустимості будь-якого будівництва на території розстрілів і поховань. Проте слід чітко усвідомлювати, що зазначені проблеми стали наслідком набагато значніших проблем розвитку українського суспільства, як-от невизначеність остаточного цивілізаційного вибору нашої країни; відсутність сформованої цілісної візії та політики історичної пам'яті, боротьба різних моделей пам'яті; брак цілісної етнонаціональної політики, комплексної візії історії України в європейському та світовому контекстах, цілісної містобудівної політики, зокрема в Києві; відсутність суспільної солідарності та досвіду співпраці держави і громадянського суспільства. Без розв'язання зазначених проблем, напевно, неможливо остаточно вирішити питання комплексної меморіалізації такого знакового у світовому та українському вимірах простору, як Бабин Яр. Водночас послідовні зусилля з його меморіалізації суттєво сприятимуть вирішенню глобальніших питань.

Секретарка робочої групи кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця Інституту історії України НАНУ *Тетяна Пастушенко* ознайомила присутніх із загальною структурою та змістом концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру, що складається з дев'яти розділів. Проблема меморіального простору розглядається в історичному, меморіальному, пам'ятцевому, соціальному, цивілізаційному, містобудівному, юридично-правовому та адміністративно-фінансовому контекстах. Історичний контекст включає погляд на місце історії України в європейській історії та історії народів України й міжетнічних стосунків – в українській історії, осмислює проблему Бабиного Яру в історії України й Голокосту – у світовій історії. Такий підхід дає можливість показати відмінності та співзвучність історії України з широким загальноєвропейським контекстом, вужчим контекстом історії Центрально-Східної Європи. Це дозволить глибше зрозуміти національні тягарі історії, перебіг Голокосту на території окупованої нацистами України, його особливості та схожі риси з Голокостом у Центральній і Західній Європі, а також продемонструвати, як в Україні в повоєнні часи формувалася пам'ять про найбільші трагедії ХХ ст., якою була «війна за право на пам'ять» про Голокост і про Голодомор. Говорячи про меморіальний контекст проблем Бабиного Яру варто пам'ятати, що монументи в пам'ять про масові злочини у світі почали зводити переважно у ХХ ст. Лише за останні 20 років створено 80% сучасних подібних місць пам'яті. В Україні немає аналогічного прикладу вшанування пам'яті, який можна було б застосувати у випадку Бабиного Яру. З іншого боку,

выглядає оманливою поширена ідея скористатися світовим досвідом меморіалізації і просто перенести його до нашої країни без змін. Приклади створення меморіалів у пам'ять про масові злочини в Ізраїлі, США, Угорщині, Німеччині, Польщі показують, що такого єдиного рецепта не існує, у кожній державі є свої особливості. Тому Україна має повне право й повинна запропонувати свій спосіб/погляд ушанування пам'яті жертв Бабиного Яру та Голокосту.

У розділі концепції про пам'ятевий контекст розглядається специфіка індивідуальної, родинної пам'яті, етнічних спільнот і соціальних груп. Ці спільноти часто мають різні погляди на меморіалізацію історичних подій, що призводить, відповідно, до конфліктів пам'яті, які стають на заваді тій самій меморіалізації. Ураховуючи, що саме громадські організації національних спільнот (єврейські, українські, ромські) були та залишаються основними стейкхолдерами всіх меморіальних ініціатив, слід розуміти, що ці конфлікти притаманні не лише громадським організаціям, а й етнічним спільнотам як таким, ширше відбивають стан усього українського суспільства. У розділі концепції про соціальний контекст автори вбачають вирішення цієї проблеми у співпраці всіх зацікавлених сторін, яка стане конструктивною платформою для розв'язання й інших контраверсійних і конфліктних ситуацій національної пам'яті, узагалі розвитку країни. Основною рисою цієї моделі має бути професійний розподіл функцій та організована співпраця на кожному етапі втілення проекту, де держава в особі своїх найвищих очільників (президент, прем'єр-міністр) повинна виступити патроном усього процесу, перебрати на себе функції організатора й арбітра.

Сучасний стан меморіалізації Бабиного Яру відображає невизначеність в українському соціумі з цивілізаційним вибором. Причина не лише в тому, що ми живемо в розділеному пострадянському, постімперському суспільстві. Упродовж багатьох століть Україна перебувала на межі різних релігійних і пострелігійних цивілізацій: християнської та поганської, православної й мусульманської, православної та католицької; панславізму й визвольного націоналізму, комуністичної та нацистської, авторитарної або демократичної, соціалізму й лібералізму тощо. У контексті історії Другої світової війни, Голокосту та Бабиного Яру слід зазначити, що практично ціле ХХ ст. Україна перебувала не лише поза межами, а й поза безпосереднім контактом із ліберальною цивілізацією. У середині ХХ ст. вона перетворилася на «криваві землі» – територію зіткнення двох найпотужніших тоталітарних режимів сучасності, що випробовували тут найжахливіші способи масового винищення цілих народів і соціальних груп. Пропонована концепція, як наголосила Т.Пастушенко, ґрунтується на принципах гуманізму, європейського цивілізаційного вибору України, на приматі демократичних свобод і прав людини.

Меморіальний простір Бабиного Яру представляє вузол містобудівних проблем. Сьогодні на території колишніх розстрілів і поховань розташовано 17 зон та об'єктів, які підпорядковані різним суб'єктам господарювання. Тому подальший гармонійний розвиток території меморіального простору повинен ураховувати особливості роботи кожного з наявних тут об'єктів. У концепції передбачено також перелік ділянок, які знаходяться довкола меморіального простору, придатних під нове будівництво або реконструкцію існуючих споруд із подальшим пристосуванням під потреби музеїв Голокосту й Бабиного Яру. У документі також розглядаються юридичні підстави комплексної меморіалізації Бабиного Яру, меморіальні інституції, які опікуються цією проблемою, їх правовий

статус, аналізується відповідні питання співпраці державних і недержавних структур, пропозиції розв'язання юридичних проблем та аспектів адміністративно-фінансового управління майбутнього меморіального простору Бабиного Яру.

Заступник голови робочої групи провідний науковий співробітник Музею історії міста Києва, відповідальний секретар Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру *Віталій Нахманович* представив пропозиції щодо комплексної меморіалізації Бабиного Яру. За його словами, головна проблема сьогодні полягає в тому, що є Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр», але немає меморіального простору Бабиного Яру. Нині, як це не парадоксально, ми маємо Бабин Яр як деструктивний фактор суспільних конфліктів і лише позірної солідарності, що її демонструють зазвичай до пам'ятних дат. Натомість меморіальний простір Бабиного Яру покликаний перетворитися на позитивний і конструктивний фактор суспільного життя. Це має бути музейно-меморіальний комплекс, котрий повинен стати точкою консолідації українського суспільства. Він має доносити не інформацію про події – він має доносити насамперед об'єднавчі для українського суспільства цінності. Такий музейно-меморіальний комплекс включатиме у себе Меморіальний парк «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь», Український музей Голокосту, Меморіальний музей Бабиного Яру.

Меморіальний парк в ідеалі має обіймати місця розстрілів, поховань і знищення тіл жертв під час нацистської окупації, а також територію всіх навколишніх кладовищ: Кирилівського, Лук'янівського, Єврейського, Магометанського, Військового, навіть кладовище німецьких військовополонених, зону техногенної Куренівської катастрофи і природний заповідник «Кирилівський гай». Ідея полягає в тому, що цей меморіальний парк повинен стати взірцем нового для України підходу до меморіалізації. Адже від радянських часів у нас успадковане розуміння її як зведення пам'ятників чи якихось грандіозних меморіальних комплексів. Тобто розуміння простору як меморіалу, мінімалістично вирішеного засобами ландшафтного дизайну, у нас відсутнє. На переконання В.Нахмановича, людина, яка потрапляє в меморіальний парк, незалежно від того, які там стоять пам'ятники, уже має інакше налаштувати себе через те, що вона опиняється у просторі, організованому по-іншому. Це великий виклик, це набагато складніше, ніж побудувати найвеличніший музей. Адже музеї ми якось будувати вміємо, а от створювати простори пам'яті – ще не навчилися.

Щодо музеїв Голокосту та Бабиного Яру, В.Нахманович зауважив (не для дискусії, а для більш чіткого розуміння, про що йдеться) – нещодавно чергові кроки зробила група, яка займається створенням Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр». Натомість концепція, котру представляє робоча група при Інституті історії України НАНУ – це інший проект. Те, чим займається Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр» і те, що пропонується сьогодні – це не просто два різних проекти. Значною мірою вони навіть не паралельні, а «перпендикулярні» один одному. Але з сьогоднішнього дня ми маємо, за словами В.Нахмановича, те позитивне досягнення, що можемо продемонструвати власну альтернативу. Ідеться не просто про критику іншого проекту – пропонується певне нове бачення. Розробники концепції розраховують, що держава, яка замовила цю роботу й виявляє інтерес до комплексної меморіалізації Бабиного Яру, стане тим модератором, котрий здатний посадити за один стіл усі групи, зацікавлені у справжній меморіалізації всіх подій, пов'язаних із цією

місцевістю. Це дасть можливість дійти узгодженого рішення, яке ґрунтуватиметься не на чіяхось особистих уподобаннях, а на певному консенсусі.

В.Нахманович наголосив, що Музей Голокосту та Бабиного Яру мають бути розташовані безумовно поза територією розстрілів і поховань, отже поза межами меморіального парку. Адже все, що пропонується включити до меморіального парку, згідно з дослідженням, є територія розстрілів і поховань. Далі в розробників концепції така несподівана пропозиція, що вони повинні становити єдиний меморіальний комплекс. Тобто це мають бути два музеї, але архітектурно вони будуть одним меморіальним комплексом. І фізичною та змістовною точкою перетину цих двох об'єктів стане саме масовий розстріл київських євреїв, що відбувся 29–30 вересня 1941 р. Тобто дві окремі розповіді, які перетинаються в одній точці, але архітектурно – один комплекс.

Український музей Голокосту має показувати Голокост як загальноєвропейське явище світового значення. Він повинен сприяти інтеграції української історії до загальноєвропейської та розглядати єврейську трагедію як універсальний символ усіх геноцидів кінця XIX – початку XXI ст. Меморіальний музей Бабиного Яру розглядає історію цієї місцевості як таку, що почалася дуже давно і триває до сьогодні. Очевидно, що її кульмінацією, точкою, коли Бабин Яр увійшов до світової історії, став саме масовий розстріл євреїв 29–30 вересня 1941 р. Але історія Бабиного Яру тоді не почалася й тоді не завершилася. Вона розглядається як відображення всієї складної історії України щонайменше останнього сторіччя. І, на переконання розробників концепції, цей унікальний досвід минулого країни, котра побувала під двома тоталітарними режимами, слід показувати через особисті долі жертв і Праведників Бабиного Яру. Головним посланням меморіального простору, усіх його складових має стати те, що кожна людина несе особисту відповідальність за свої вчинки: перед Богом, перед людством, перед ближніми, перед самим собою. І в кожній ситуації людина повинна робити власний відповідальний вибір на основі загальнолюдських цінностей.

За словами В.Нахмановича, як пілотний проект розглядається створення невеликого Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру у приміщенні контори колишнього Єврейського цвинтаря. Про цей задум докладніше розповів генеральний директор Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» *Борис Глазунов*. Питання такого музею назріло давно, але були проблеми з тим, де його розташувати. Зрозуміло, що біля історичних місць розстрілів, а не на території самих поховань. Тому було ухвалено рішення робити музей на вул. Мельникова, 44 (сучасна вул. Ю.Ільєнка), в історичній споруді контори колишнього Єврейського кладовища. Це приміщення, збудоване 1894 р., стало німим свідком подій, пов'язаних із нацистською окупацією Києва. Але будівля перебувала у власності Київських профспілок разом із спорткомплексом «Авангард». Від часу створення заповідника «Бабин Яр» як адміністрація, так і громадськість постійно порушували питання, що потрібно його передати в державну власність. Лише в 2016 р., коли активно працював організаційний комітет із питань підготовки та проведення заходів у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру, завдяки політичній волі керівництва держави, зусиллям громадськості це приміщення вдалося повернути в державну власність і передати до сфери управління Міністерства культури України та згодом – до НІМЗ «Бабин Яр». У 2018 р. робоча група при Інституті історії України НАНУ розробила концепцію меморіального музею жертв Бабиного Яру. Уже зроблений архітектурний проект, дизайн-проект і тематико-експозиційний



план майбутнього закладу. Улітку проект пройшов державну експертизу, отримав позитивний висновок і в кінці 2018 р. розпочалися роботи з реставрації з пристосуванням приміщення до майбутнього Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру. За деякий час планується зробити повноцінну презентацію наукової концепції майбутнього музею, його архітектурних і художніх складових, наголосив Б.Глазунов.

Після завершення представлення концепції в рамках дискусії розпочалося її обговорення. До участі у презентації було запрошено співголову Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру *Семена Глузмана*. Він не зміг прийти особисто, але надіслав листа членам робочої групи, в якому висловив свої враження від підготовленого документа. На переконання С.Глузмана, відсутність ретельно продуманої концепції давала можливість усіляким «активістам» і псевдоекспертам заповнювати територію Бабиного Яру сфальсифікованою пам'яттю. Зараз, з ухваленням цього скорботного за тематикою, але чудового за виконанням документа, подібне буде неможливим. С.Глузман висловив жаль, що його не побачить Мирослав Володимирович Попович, із котрим вони не раз говорили про необхідність створення подібного тексту. Не побачать його й інші члени Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, які перейшли у кращий світ... Звісно, буде опір. Жорсткий опір усіляких «орендарів» землі Бабиного Яру і його околиць, шахраїв та звичайних, легко навіюваних, дурнів. Буде скрегіт зубів деяких чиновників із різних приводів, не тільки фінансових. Невже ця багаторічна волаюча ганьба безпам'ятства піде в минуле? – риторично зауважив С.Глузман.

На презентації в «Укрінформі» виступив голова Комітету Верховної Ради України із питань культури й духовності *Микола Княжицький*. За його словами, безумовно, те що ми досі не здійснили меморіалізацію Бабиного Яру, не вшанували гідно пам'ять загиблих наших співвітчизників різних національностей, передусім єврейської – це велика ганьба. Держава, Міністерство культури, Український інститут національної пам'яті зараз почали приділяти цьому питанню серйозну увагу. Є сподівання, що разом вдасться зрушити цей процес, і від нескінченних дискусій та розмов перейти до того, щоб об'єднати всіх охочих, у першу чергу під опікою держави, аби увічнити пам'ять загиблих. Це наш обов'язок.

Голова депутатської групи «Київська команда» в Київській міській раді *Сергій Гусовський* відзначив, що вже давно усвідомлено масштаб трагедії, яка відбулася в Бабиному Яру. Він давно переріс масштаб київської трагедії чи української трагедії – це світова трагедія. Украй важливо, щоб усі дії з боку держави та ініціативних груп було спрямовано на консолідацію суспільства. Слід запобігти різноманітним форматам чи намаганням робити якісь ексклюзивні конструкції, адже це закладатиме підвалини для майбутніх конфліктів і розбрату. Тому, на переконання С.Гусовського, із боку держави та з боку Києва буде повна підтримка в першу чергу комплексного вирішення питання меморіалізації трагедії Бабиного Яру. Спільними зусиллями вдасться досягти саме такої мети.

Голова Українського інституту національної пам'яті *Володимир В'ятрович* сказав, що трагедія Бабиного Яру – це не лише невід'ємний елемент нашого минулого, це та історія, крізь призму якої можна показувати весь трагізм історії України, мешканців нашого краю у ХХ ст. Добре, що концептуальний погляд щодо того, як має бути меморіалізована ця сторінка історії, формулюють саме українські історики. Тішить, що цей концептуальний погляд затребуваний державою, оскільки саме вона, в особі



Міністерства культури, виступила замовником презентованої концепції. І це знімає певні інсинуації, що нібито в Україні не приділяється достатньої уваги темі Бабиного Яру. В.В'ятрович висловив сподівання, що це один із перших кроків меморіалізації Бабиного Яру, що ця концепція втілюватиметься у життя. Український інститут національної пам'яті готовий долучатися до справи, готовий говорити з Міністерством культури про подальші адміністративні кроки, спрямовані на реалізацію концепції.

Співголова Асоціації єврейських організацій і общин України – Ваад *Йосиф Зісельс* також наголосив на важливості створення Концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру. За його словами, «ми давно очікували народження цієї концепції, і я можу вже зазначити, що вона позитивно відрізняється від попередніх концепцій, з якими ми мали можливість ознайомитися раніше». По-перше, це комплексний системний документ, що враховує історію Бабиного Яру і прилеглої території. Це надзвичайно важливий крок до його меморіалізації. Також ця концепція наголошує, що неможливо розглядати Голокост в Україні без розуміння того, що йому передувало – репресії, Голодомор, терор, адже ці поняття нерозривні. Ще одним важливим фактором стало те, що це саме український проект. Не лише тому, що створювали його українці, а тому, що модератором цього процесу виступила держава. Це важливо і для єврейської громади України, і для інших громад – незважаючи на війну та економічні кризи, держава знаходить можливості виділяти кошти на меморіалізацію Бабиного Яру й історію Голокосту.

Директор Українського центру вивчення історії Голокосту, а також заступник голови робочої групи при Інституті історії України НАНУ *Анатолій Подольський* наголосив, що з 1991 р. втрачено дуже багато часу, виросло ціле покоління людей у суверенній Україні, і весь цей час Бабин Яр та інші подібні місця продовжують уважатися неукраїнською історією. Натомість це – українська історія. Євреї та неєвреї, убиті у цьому місці – це частина української історії й культури. Ідеться не про «чужу», не про «іншу» – ми говоримо про власну історію. Після 75-х роковин трагедії Бабиного Яру держава дійсно нарешті звернулася до розв'язання проблеми меморіалізації цього місця пам'яті. За словами А.Подольського, важливо, що сьогодні – не засідання чергового організаційного комітету, і не засідання якогось приватного фонду, а представлення концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру, виконаної на базі академічної установи на замовлення Міністерства культури України. І так воно повинно бути й надалі. Така співпраця має бути пріоритетною, безумовно із залученням приватних фондів, іноземних експертів, громадських інституцій. Представлення цієї концепції, на переконання А.Подольського, свідчить, що Україна нарешті розуміє, що йдеться про українську історію. Тому перспектива величезна.

Провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса НАН України доктор історичних наук *Юрій Шаповал* у своєму виступі підкреслив, що йому випала честь бути одним із рецензентів першої Концепції створення меморіального музею Бабиного Яру, яку підготувала ця робоча група. Початкові сумніви абсолютно розвіялися, адже це концепція не лише тієї трагедії, що сталася 29–30 вересня 1941 р., а самого місця, яке має свою важку історію. Добре, що це все вписано в такий широкий контекст. Дуже важливо, що автори концепції не забули про Сирецький табір. Бабин Яр – це сумне місце, його треба розглядати в комплексі, крізь роки, не фіксуватися на одній події,

хоча абсолютно ясно, що єврейський акцент повинен бути головним. І авторам це вдалося. Ю.Шаповал подякував усім, залученим до розробки концепції, усім членам авторського колективу. За його словами, для нього це важлива тема ще й тому, що чи не кожен день доводиться їхати на роботу через Бабин Яр, ходити через парк на запис передач у телецентр. Тож усе, про що нині говориться, для нього всі ці речі абсолютно матеріальні, ці місця й ці задуми. Можливо, ми доживемо до такого дня, зауважив Ю.Шаповал, коли люди припинять смажити тут шашлики та вигулювати діточок. Можливо, це для них не такий уже великий злочин, але це абсолютно неприйнятні речі, з якими можна дуже делікатно розпрощатися.

Генеральний директор Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» *Геннадій Вербиленко* зазначив, що коли є такі далекоглядні ініціативи, як створення Концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру, потрібно уникати будь-якої можливості створювати конкуренції пам'яті чи конкуренції проектів. Це, насправді, головна відповідальність держави, Міністерства культури, котре взяло на себе таку місію, як створення загальної концепції. Є сподівання, що цю роботу буде виконано в дипломатичний спосіб, відкрито і прозоро. Г.Вербиленко висловив сподівання, що «нас не забудуть долучити до організаційного комітету, до робочої групи, про що ми неодноразово прохали. Тож ми готові до співпраці, і сподіваємося, що держава виявить готовність до такої інтеграційної роботи, а не створення певної зони конкуренції чи конфлікту. Ми дуже налаштовані на позитивний перебіг подій, на інтеграційну роль міністерства, і бажаємо успіху у цій роботі».

Відповідаючи на запитання політолога *Олександра Наймана* про те, чому в концепції згадується лише розстріл євреїв 29–30 вересня 1941 р., адже вбивства тривали й надалі, а загалом у Бабиному Яру було страчено близько 100 тис. євреїв, *Віталій Нахманович* наголосив, що під час Голокосту в Україні знищено 1,5 млн євреїв, але світовим символом його став саме Бабин Яр, де втратили життя не 100 тис., але точно 60–70 тис. Так само символічними датами Бабиного Яру стали 29–30 вересня 1941 р., коли було знищено половину з тієї загальної кількості жертв. Тобто є подієва історія, є символічна історія, і їх треба розрізняти при створенні таких об'єктів, як музеї, адже йдеться не про дисертацію.

У фіналі презентації міністр культури України *Євген Нищук* наголосив на важливості того, щоб «ми стали тим майданчиком», де можна буде знайти точки не просто дотику, а певних компромісів, адже тут є питання ресурсне, яке далі обговорюватиметься. «Я, як міністр і як просто людина, намагаюся всіляко знайти порозуміння різних груп, особливо, коли це стосується різних моментів історичної пам'яті. Також було багато дискусій в 2016 році, але ми за три місяці все ж таки реконструювали Алею скорботи, Алею Праведників, вже зараз відновили за архівними документами вхідну браму до Єврейського цвинтаря, якої до цього не було. Але те, що було на території Бабиного Яру до 29 вересня 2016 року і те, що є зараз – це неймовірно велика різниця. У цьому залі присутній свідок Голокосту пан Борис Забарко, можете його запитати. Насправді проведена велика робота, але дійсно, ми зараз перейшли в іншу фазу, фазу комплексного осмислення проблеми. Представлена концепція – це дуже важлива робота істориків. І ми маємо прийти до порозуміння, до допомоги один одному, і держави, і громадських інституцій, і меценатів». За словами Є.Нищука, усі мають усвідомлювати, що все ж таки лідером, замовником цього процесу стала держава.

## МІЙ КАНАДСЬКИЙ SPEAKING-TOUR У ЛИСТОПАДІ 2018 р.

Ця поїздка виявилася цікавішою, ніж попередні. В Оттаві, Монреалі, Торонто, Едмонтоні, Вінніпегу та Вікторії я презентував свою першу книжку англійською мовою «The Famine of 1932–1933 in Ukraine: An Anatomy of the Holodomor». Поява її стала можливою завдяки підтримці Фонду Темерті (The Temerty Foundation), Дослідно-освітнього консорціуму з вивчення Голодомору (Holodomor Research and Education Consortium, HREC) та Канадського інституту українських студій (Canadian Institute of Ukrainian Studies). Вдячний редакторів книги Богданові Кліді, перекладачу з української мови Алі Кінселлі, редакторів перекладу Мирославі Юркевичу. Книжку ілюстрували Людмила Гриневич та Оксана Юркова, покажчик підготували Анастасія Лещишин і Дарина Глазкова. Окрема вдячність – виконавчому директору видавництва KIUC Маркові Стеху за чудову поліграфію.

Презентація книги почалася в Оттаві на XIV дослідницькому семінарі з проблем сучасної України, який щорічно проводить Фонд ім. Володимира Юрія Даниліва (Wolodymyr George Danyliw Foundation). Пам'ятаю свій перший візит до Канади 1990 р. Тоді був запрошений Торонтським університетом на наукову конференцію «Україна під Сталіним» («The Ukraine under Stalin»). Зустрічався з Юрієм Данилівим, познайомився з його сім'єю. Орест Субтельний подарував мені свою книгу «Україна: історія», призначену для діаспорної аудиторії. Коли побачив, що видання корисне для наших читачів, які виховувалися на «історії СРСР», написав запальну рецензію в партійний журнал «Під прапором лєнінізму», а потім прийшов із книжкою та рецензією до видавництва «Либідь» із проханням перекласти її на українську мову. У першій половині 1990-х рр. праця О.Субтельного видавалася чотири рази, ставши улюбленим посібником для учнів, учителів і студентів. Той перший візит до Канади запам'ятався й тим, що втрюх – разом із Сергієм Максудовим (Олександром Бабьонішевим) і Стівеном Віткрофтом, демографами світового рівня, ми взялися за визначення кількості жертв Голодомору на підставі даних щойно відкритої демографічної статистики.

Виступаючи цього разу перед ученими (на семінарі), університетськими студентами та українськими громадами, я розповів про своє розуміння Голодомору, викладене в повному обсязі ще 10 років тому в монографії «Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення» (Київ, 2007–2008 рр.). Коли наголосив на цьому під час зустрічі в Монреалі, один студент зауважив: довелося 10 років чекати, поки до нас дійшли ваші думки, адже та книга була для нас недоступною. Справді, нове видання англійською мовою тепер доступне для всіх на Заході, а наклад можна додрукувати залежно від попиту. Воно втричі менше за обсягом, що має велике значення, концептуально тотожне книжці видання 2007–2008 рр. та одночасно, завдяки редакторів Б.Кліді, – більш доступне розумінню західного читача.

Перед тим, як зосередитися на основних ідеях презентованої праці, хочу зазначити, що одним із найбільших вражень цьогорічної поїздки до Канади стало знайомство з новою книгою Сергія Ціпка «Голодуюча Україна: Канадська реакція на Голодомор» («Starving Ukraine: The Holodomor and Canada's Response»). Я прочитав

її ще під час поїздки, а після повернення написав рецензію для «Українського історичного журналу»\*. Точніше, не рецензію, а радше роздуми на полях цієї книжки. Вражає кількість публікацій про голодуючу Україну в тогочасних канадських газетах (автор простудював їх майже сотню за 1932–1933 рр.). Ніколи не думав, що дописів могло бути так багато, а канадське суспільство – так добре поінформованим про українську трагедію, яку у СРСР зятато заперечували аж до грудня 1987 р. Запропонував перекласти видання українською мовою. Якщо це вдасться зробити, було б корисно побачити її в Україні. У мене є й особистий інтерес: немало фактів, оприлюднених у 1933–1934 рр. у канадських газетах, «підверстуються» під моє бачення Голодомору. Це важливо, адже не всі механізми терору голодом лягли на папір і відклалися в архівах. Спогади свідків тієї трагедії ми почали збирати через кілька десятиліть, а у цій книзі – зовсім свіжі свідчення з-під «залізної завіси»!

Отже наводжу основні тези, з якими довелося виступити в різних аудиторіях під час цього speaking-tour.

Голодомор досліджується як окрема проблема вітчизняної історії. Насправді він є одним з епізодів здійсненого у СРСР «соціалістичного будівництва». Обриси двофазного суспільно-економічного ладу (комуносоціалізму й повного комунізму) народилися в головах основоположників марксизму. Ідея повного комунізму з розподілом матеріальних благ за потребами не мала практичного значення, а комуносоціалізм із розподілом матеріальних благ за працею в умовах Західної Європи теж був утопічним.

К.Маркс та Ф.Енгельс уважали, що в результаті переможної пролетарської революції народиться комунізм, тобто суспільство, позбавлене приватної власності на засоби виробництва. Революція мусила завершитися утвердженням диктатури пролетаріату і загальнонародної власності на засоби виробництва, що означало, на їхню думку, появу комуністичного соціально-економічного ладу. Вони не брали до розрахунку, що ані пролетаріат (так само, як будь-який інший клас), ані народ (нація, суспільство) не мали внутрішньої структури з ієрархічно побудованими ланками, здатними здійснювати диктатуру й володіти (користуватися, розпоряджатися) засобами виробництва.

Серед лідерів російської соціал-демократії знайшовся ідеолог, який побажав стати вождем. В.Ленін із цією метою на засадах «демократичного централізму» створив фракцію соціал-демократів (згодом стала називатися більшовицькою), з абсолютним підпорядкуванням нижчих за ієрархією ланок вищим. Партія більшовиків була експропрійована своїми вождями та перетворена на інструмент завоювання політичної влади.

У 1917–1918 рр. відбулася й експропріація держави вождями більшовицької партії. В.Ленін перетворив ради – самодіяльні організації народних низів, виникнення яких було свідченням крайнього загострення соціальних відносин у самодержавній імперії, – на державні структури, заповнив їх представниками своєї партії і вигнав із них депутатів інших соціалістичних партій. Таким чином, партія більшовиків та ради солдатських і робітничих депутатів перетворилися на єдину політичну силу, названу В.Леніним у «Квітневих тезах» 1917 р. державою-комуною.

Починаючи з 1918 р., вождь більшовиків використав фразеологію революційного марксизму для встановлення диктатури не пролетаріату, і навіть не всієї партії більшовиків, а її вождів. Відтоді розгорнулася третя експропріація суспільства

\* Див.: Український історичний журнал. – 2018. – №6. – С.213–220 (прим. ред.).

державою-комуною. За допомогою об'єднаних у ради народних низів була експропрійована приватна власність буржуазії й поміщиків, унаслідок чого у країні утвердилася не загальнонародна, як стверджували марксистки, а власність опанованої вождями держави-комуні на засоби виробництва. Надалі, однак, В.Ленін зазнав невдачі з експропріацією власності найбільш чисельного селянського стану-класу: його представники не погодилися на організацію радянських господарств та сільськогосподарських комун. Державою-комуною не спромоглася створити рівновелику собі економічну основу, унаслідок чого була змушена вдатися у відносинах між містом і селом до продрозверстки, тобто довільних реквізицій продукції селянських господарств. Необхідна державі-комуні кількість хліба розверстувалася по губерніях, повітах і селах. Продаж хліба на ринку заборонявся, а за вилучену державою продукцію селяни практично нічого не отримували. Знаючи, що зерно заберуть, вони обмежували посіви до рівня, який задовольняв лише внутрішні потреби господарства. Тим часом держава, котра прагнула замінити ринок централізованим розподілом продукції, перебрала на себе постачання хліба міському населенню. Реагуючи на скорочення посівних площ, вона реквізувала частку зернової продукції, призначену для внутрішніх потреб селян. Унаслідок спаду зерновиробництва під впливом продрозверстки починало голодувати як міське, так і сільське населення. В.Ленін зробив спробу запровадити посівну розверстку, тобто встановити обов'язкові завдання на посів. Зустрівшись, однак, із загрозою відкритої війни всього селянства з владою, він зупинив комуністичні перетворення й перейшов до фіксованого продподатку та ринкового обігу товарів і капіталів. Так почалася нова економічна політика (неп).

Коли Й.Сталін захопив одноосібну владу в керівництві партії більшовиків (офіційна посада – генеральний секретар), тобто зрівнявся за статусом із В.Леніном, він відкинув неп і почав «соціалістичне будівництво» з того місця, на якому зупинився його попередник. Ішлося про ліквідацію приватної власності селян та всіх інших товаровиробників, а також ринку й товарно-грошових відносин, про налагодження регульованого державою-комуною продуктообміну. Поки село залишалося неекспропрійованим, відновилася під іншими назвами продрозверстка, яка була руйнівною для загальносоюзною економіки.

Розпочата з 1930 р. суцільна колективізація сільського господарства, включно з терористичною кампанією «ліквідацією куркуля як класу», не принесла очікуваних результатів. Наразившись на антирадянські повстання, Й.Сталін припинив колективізацію на півроку, а з осені 1930 р. відновив її уже не в комунній, а в артільній формі, тобто погодився на існування приватного присадибного господарства, що було істотним відступом від комуністичної доктрини. Наштовхнувшись на саботаж селян-колгоспників і на викликаний трирічною продрозверсткою економічний колапс, наслідком якого став повсюдний голод, Й.Сталін у січні 1933 р. припинив розверстку та, як В.Ленін у березні 1921 р., змінив її фіксованим продподатком. За селянами було визнано право власності на продукцію, вироблену в колгоспі й на присадибній ділянці, включно з правом реалізації цієї продукції на вільному ринку. Це був другий, не менш істотний, відступ від комуністичної доктрини. Побудований комуністичний соціалізм російсько-радянського зразка суттєво відрізнявся від первинного (марксистського) соціалізму як першої фази комунізму. Таким він зберігався аж до колапсу наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр.

Отже цілковита експропріація суспільства державою у СРСР не відбулася. Острівці приватної власності на селі зберігалися під іншими назвами. Збереглися й товарно-грошові відносини між містом і селом, а також засновані на них госпрозрахункові відносини в «націоналізованій», тобто одержавленій, промисловості.

Але! Українське селянство чинило радянській владі набагато сильніший опір, ніж російське. Як перший, так і другий відступи від комуністичної доктрини Й.Сталін здійснив під тиском саме українських селян. Коли в 1932–1933 рр. назрівав колапс радянської економіки якраз Україна була найбільшою загрозою для сталінської диктатури. А коли створилася небезпека послаблення силового поля центру, що утримувало в покорі наділені великими конституційними повноваженнями національні союзні республіки й, тим самим, відпадіння їх від Москви (це не гіпотеза, так справді сталося в 1989–1990 рр.), генсек завдав по Україні випереджувального удару.

У науковій літературі склалася думка, що Голодомор був спричинений терористичними хлібозаготівлями з урожаїв 1931 і 1932 рр. Справді, в УСРР мали місце терористичні хлібозаготівлі, які спричинили голод. У тому числі хлібозаготівлі зі врожаю 1931 р. Однак голод першої половини 1932 р., спричинений заготівлями зерна врожаю 1931 р., не може розглядатися як Голодомор-геноцид, хоч він супроводжувався багатьма десятками тисяч жертв. Безпосереднім наміром сталінського уряду тоді було максимально можливе стягнення хліба, а не заподіяння смерті селянам. Щоб не зірвати посівну кампанію 1932 р., Й.Сталін дозволив розвантажити готові відплисти судна з експортним зерном і закупити у трьох країнах невеликі партії хліба. Не заборонив генсек і поїздок голодуючих селян по збіжжя в Білорусію та Росію. Тоді зникли з місця до 3 млн селян.

По-іншому склалася ситуація з голодом, викликаним стягненням хліба врожаю 1932 р., який був істотно меншим, ніж у попередньому році. В останні місяці 1932-го й на початку наступного року відбулося замасковане під зимові хлібозаготівлі вилучення у селян усього продовольства тривалого зберігання, а не тільки зерна. Таким жахливим способом їх карали за величезні втрати врожаю під час його вирощування, обмолоту і транспортування. Знаючи, що держава все одно забере сільгосппродукцію за продрозверсткою, трудівники недбало поставилися до праці на колгоспному полі й зосередилися на присадибному господарстві, яке рятувало від голоду.

Технологія «нищівного удару по білогвардійцях і петлюрівцях» (як висловлювався Й.Сталін, не розкриваючи суті) цілком переконливо засвідчує намір нищення людей, а не заготівлі хліба для постачання міст та на експорт. Сталінський удар складався з трьох головних ланок: конфіскації всього істивного, заблокування селян у місцях їх проживання, щоб вони не могли рятуватися від голодної смерті в інших регіонах, та інформаційної блокади. Четвертою ланкою став відпуск зерна «на продовольчі потреби робітників радгоспів, машинно-тракторних станцій і майстерень, а також партійного і безпартійного активу колгоспників, які потребують допомоги». Постанови про продовольчу, фуражну й насінневу допомогу Україні та Кубані Й.Сталін почав підписувати з 8 лютого 1933 р. Надавалася вона через радгоспи та колгоспи тільки тим, хто зберіг фізичну здатність брати участь у посівній кампанії. В архіві ЦК ВКП(б) є десятки таких постанов, і коли ми кажемо про геноцид, наші іноземні колеги здивовано запитують: який же геноцид, коли держава годувала голодуючих?!

Натомість пункт 3 Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду й покарання за нього» визначає під нищенням «навмисне створення для якої-небудь групи



життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове знищення її». Хіба технологія сталінського удару, включно з продовольчою допомогою голодуючим, не засвідчує того, що терор голодом з останніх місяців 1932 р. набув рис геноциду? Й.Сталін намагався, як засвідчив генсек ЦК КП(б)У С.Косіор у довірчому листі до нього, «навчити селян уму-розуму». Ціною загибелі односельців їх змушували з усією віддачею працювати в колгоспах і радгоспах.

Існує дві концепції Голодомору як геноциду – Рафаеля Лемкіна й Роберта Конквеста. Погляди останнього викладено у книзі «Жнива скорботи: Радянська колективізація і терор голодом» (1986 р.). Р.Конквест розглядав конкретну подію: вилучення всіх запасів хліба в українському селі, тобто терор голодом. Автор Конвенції ООН Р.Лемкін виклав своє бачення цієї проблеми у промові, виголошеній на мітингу в Нью-Йорку у вересні 1953 р. Він пов'язував конкретну подію, якою був Великий голод, із тривалим процесом: винищенням української інтелігенції – мозку нації, священнослужителів – душі нації, та хліборобів – хранителів національного духу.

Визнаючи заслуги Р.Конквеста, який зробив безглуздим накладене ще Й.Сталіним блокування інформації про голод початку 1930-х рр., в Україні не приймають сформульованої ним причини Голодомору – терору голодом. Адже Конвенція ООН розглядає геноцид у рамках чотирьох людських груп: національної, етнічної, расової, релігійної. Наявна у визначенні Р.Лемкіна соціальна група була вилучена 1948 р. зусиллями радянських дипломатів. Терор голодом спрямовувався проти селян, тобто соціальної групи. Під правовим кутом зору смерть мільйонів селян мала кваліфікуватися як соціцид, котрий не підпадав під Конвенція ООН.

В одному з перших відгуків на книгу Р.Конквеста англійський фахівець з історії радянської Росії А.Ноув висловив таку думку: «Сталінський удар радше спрямовувався проти селян, серед яких було багато українців, аніж проти українців, серед яких було багато селян». Таким чином, його формула виводила Голодомор за рамки Конвенції ООН. Але ж, використовуючи дослідження цього явища за останні 30 років, можна переконливо довести, що сталінський удар радше спрямовувався проти українців, серед яких було багато селян, аніж проти селян, серед яких було багато українців.

Накладений на УСРР план хлібозаготівель у 1930 і 1931 рр. перевищував обсяг хлібозаготівель у чотирьох російських зерновиробних регіонах, разом узятих, – Центральній Чорноземній області, Північному Кавказі, Середній і Нижній Волзі. Ніколи раніше Україна не давала стільки товарного хліба: 437 млн пудів у 1930 р. і 415 млн пудів – у наступному. Хлібозаготівлі зі врожаю 1931 р., як уже зазначалося, стали причиною голодної смерті десятків тисяч селян. Заготівлі за підсумками 1932 р. зменшилися до 263 млн пудів, але тільки внаслідок занепаду продуктивних сил сільського господарства (тоді з УСРР вивезли навіть насінневий фонд).

Визначаючи хлібозаготівельні плани для регіонів, Й.Сталін не пояснював, чим він керувався. Тим часом пояснення лежить на поверхні: у першому кварталі 1930 р. в УСРР відбулися 3190 антирадянських повстань, а у Центральній Чорноземній області, на Північному Кавказі та Нижній Волзі, разом узятих, – 1618. Бунти в Україні були небезпечними для влади не тільки кількістю, а і якістю через її прикордонне становище з багатомільйонним українським населенням суміжної Польщі. Отже терористичні хлібозаготівлі в УСРР спрямовувалися проти селянства як національної, а не соціальної спільноти.

Населення СРСР поділялося на дві категорії – титульні нації й національні меншини. Національності, що становили більшість населення в певній ланці адміністративно-територіального поділу, визнавалися титульними націями, які мали окреслені права – різні, залежно від вагомості ланки. Титульна нація союзної республіки мала найбільші права, включно з правом на власну державність. Національні меншини не мали жодних прав. Це означало, що українці у СРСР поділялися на дві різних категорії – громадян у УСРР і представників національної меншини в інших республіках. До грудня 1932 р. існувала проміжна категорія українців у складі Північно-Кавказького краю РСФРР. Половина районів цього краю була українізована, у зв'язку з чим постало питання про возз'єднання Кубані з УСРР. 14 і 15 грудня 1932 р. двома постановами ЦК ВКП(б) усі українізовані райони за межами республіки було деукраїнізовано. Кубанським українцям навіть не дозволили залишатися національною меншиною в рамках краю – їх примусово зарахували до числа росіян. Випереджаючи ймовірні протести, Й.Сталін застосував на Кубані терор голодом у його найбільш нищівній формі (позбавлення їжі). Отже й у цьому випадку сталінський удар спрямовувався проти селянства як національної, а не соціальної спільноти.

В останні місяці 1932 р. технологія сталінського удару відпрацьовувалася на селах, поставлених на «чорну дошку», а у січні 1933 р. «нищівного удару» влада завдала по всій території України та Кубані. Проте одночасно Й.Сталін у масштабах країни замінив продрозверстку продподатком. Це теж доводить, що терор голодом у його геноцидній формі було застосовано проти селян і козаків України й Кубані як національної, а не соціальної спільноти.

Виходить, що можна впевнено стверджувати: сталінський удар радше спрямовувався проти українців, серед яких було багато селян, ніж проти селян, серед яких було багато українців. Р.Конквест мав рацію, бажаючи поєднати терор голодом із концепцією Р.Лемкіна, щоб довести відповідність Голодомору Конвенції ООН в її урізаному вигляді, тобто без соціальної групи. У відриві від тієї форми терору, яка була застосована проти українського села на рубежі 1932–1933 рр., концепція Р.Лемкіна втрачає доказовість. Її органічною вадою є ув'язування в одному понятті трьох різних форм нищення української нації – асиміляції, етноциду, геноциду. Імперська Росія претендувала на територію розселення українців, їхню багатовікову історію, етнічну самоназву та й на самих українців – нібито етнографічну «гілку» російського народу. Розгортаючи гібридну війну проти незалежної України, путінська Росія теж стверджує, що росіяни та українці – це «єдиний народ». Однак примусове, упродовж кількох століть, російщення українців слід уважати етноцидом, котрий, так само, як геноцид, не підпадає під формулювання Конвенції ООН про геноцид.

У грудні 2018 р. США визнали Голодомор геноцидом. Це трапилося через три десятиліття після того, як Конгрес погодився з висновком своєї тимчасової комісії з дослідження українського голоду 1932–1933 рр. про геноцид, сформульованим виконавчим директором Дж.Мейсом. Існували політичні причини офіційного невизнання Голодомору геноцидом: побоювання американців погіршити відносини з Російською Федерацією. Тепер таких причин немає. Однак були й інші причини невизнання: елементарна необізнаність Заходу з суттю сталінського «нищівного удару» по Україні й Кубані. Тому треба поширювати серед політиків і вчених західних країн правду про Голодомор. Дещо вже зроблено, але суттєва робота ще попереду.

## INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE “THE BYZANTINE HERITAGE OF RUS’-UKRAINE”\*

International scientific conference “The Byzantine Heritage of Rus’-Ukraine” took place on October 25–26, 2018 in Kyiv at the Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine organized by Tatiana Vilkul, Institute of History of Ukraine, and Basil Lourié, *Scrinium, Journal of Patrology and Critical Hagiography*. The contributions of scholars from Oxford, St. Petersburg, Moscow, Tel Aviv, Erevan, Kyiv, Lviv and Chernivtsi were presented.

The main problems of the Byzantine studies look in a quite particular way from Kyiv, because Kyiv itself has been one of the centres of the Byzantine Commonwealth. Even after the fall of Byzantium in 1453, Ukraine preserved its connexion to the former Empire and remained involved into the cultural circle of “Byzance après Byzance”, as the Romanian Byzantine scholar Nicolae Iorga coined this phenomenon. Today we cannot forget this fact due to the social impact of the current ecclesiastical events related to the Kyivan Metropolia of the Patriarchate of Constantinople. Ukraine is one of the parts of the world, where Byzantium continued to live and to bear fruits. For the Ukrainian identity, it is impossible to imagine one’s own origin without Byzantine roots.

*Sergey A. Ivanov* (Moscow, Higher School of Economics), “Alexandr Rystenko (1880–1915) – the portrait of a forgotten scholar”.

Rystenko, a Byzantinist from Odesa, died young of tuberculosis and did not manage to finish his doctoral dissertation: the publication of the Life of St. Nephon of Constantiane. This huge and highly interesting piece of Byzantine literature is by far the most underestimated masterpiece of Greek hagiography. The paper brings to light numerous letters which Rystenko kept sending to his supervisor Academician Istrin while preparing his edition. The paper also traces the history of the galley-proofs of the publication which miraculously survived the turmoils of the Odesa history in 1917–1921 and were published, under the disguise, by the Odesa library in 1928. The present speaker is now preparing a critical edition of the Life of Nephon and wants to pay tribute to his late predecessor.

*Basil Lourié* (St. Petersburg, *Scrinium, Journal of Patrology and Critical Hagiography*), “The Armenian and Syrian Population of the Northern Macedonia in the Eighth and Ninth Centuries and the Historical Background of the Baptism of Bulgaria”.

The Armenian and Syrian population has been removed to the northern Macedonia by Constantine Copronymus in the 750<sup>s</sup> from the regions of Theodosiopolis in Armenia (now Erzerum) and Melitene. The historical witnesses related to this population (preserved in Greek, Arabic, Syriac, and Armenian) have never been so far collected in full nor studied in details. This Christian population in Macedonia constructed towns for themselves and

---

\* 25–26 жовтня 2018 р. в Києві відбулася міжнародна наукова конференція «Візантійська спадщина України-Руси». Організаторами її виступили Інститут історії України НАНУ (Київ, в оргкомітеті – д-р іст. наук Т.Вілкул) та *Scrinium, Journal of Patrology and Critical Hagiography* (Leiden, в оргкомітеті – В.Лур’є, д-р філософ. наук, головний редактор часопису). На конференції було представлено здобутки вчених з Оксфорда, Санкт-Петербурга, Москви, Тель-Авіва, Єревана, Києва, Львова, Чернівців із проблематикою візантиністичних студій і тем, що стосуються сусідів візантійської співдружності націй.

provided specialists for constructing Khan Krum's palaces in Pliska in the 810<sup>s</sup>. The earliest post-Roman churches in the northern Macedonia, archaeologically datable to the period from the 8<sup>th</sup> to the 10<sup>th</sup> century and so far attributed to the Slavs/Bulgarians after the Baptism of Bulgaria despite their obviously non-Byzantine but Syrian and Armenian architecture, are to be attributed to the same population and dated to the period from the late eighth to the middle of the ninth century. In the late 830<sup>s</sup>, the land populated by these Syrians and Armenians became a part of the Bulgarian Kingdom. This fact has certainly affected the future Christianity in Bulgaria, as one can see, e.g., in the cult of the 15 Martyrs of Tiberiopolis/Strumica (an important piece related to the epoch of the Baptism of Bulgaria): their leader Bishop Theodore is an avatar of the most venerated saint of Theodosiopolis/Erzerum, its bishop Theodore (the leading person of the 591 Council of Theodosiopolis, where the Chalcedonite Armenian Church has been established); both Theodore of the Armenian Theodosiopolis and the 15 Martyrs of Theodosiopolis/Strumica have the same commemoration date, November 28.

*Eugene K. Chernukhin* (Kyiv, Institute of History of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine), "Reflexions of the Byzantine education in Ukrainian Barocco: the epigram of hieromonk Cyprian to the poem of Simon Pecalidi *De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis...*

The epigram was written in a form of some kind of elegiac distich in 12 verses. The main task of the epigram was to praise the role of the Ostroh princes in one of the local conflicts with the Kozaks in 1593. The description of four Coats of Arms of their antecessors is presented in a poetic way, mostly in Ancient Greek style with a number of Modern Greek elements and a number of orthographic mistakes. Besides, the subjective attitude of the author towards the war and its disasters is also obvious. This combination of various literature and language styles, of intimacy and official approval makes the epigram a short predecessor of the future Ukraine Barocco literature.

*Vera Tchentsova* (Maison française d'Oxford, Oxford / UMR 8167 Orient et Méditerranée, Paris), "Meletius of Ohrid and the Sinaites in Nizhyn in the end of the 17<sup>th</sup> century (additions to the history of Greeks in Nizhyn)".

In her paper "Meletius of Ohrid and the Sinaites in Nizhyn in the end of the 17<sup>th</sup> century" Vera Tchentsova proposed a hypothesis of an alternative solution to the accomplished in 1686 transfer of the right to consecrate metropolitans of Kyiv from the patriarchs of Constantinople to the patriarchs of Moscow. A possible candidate to ordinate high clergy in Ukrainian territories could be the former archbishop of Ohrid, "entitled patriarch" Meletius of Ohrid or "Ahrida". Meletius stayed in Nizhyn for a long time and is known to consecrate clergymen in the diocese of Kyiv. He received considerable donations from the hetman Ivan Samoilovych "for his life support" (a village, a residence in Nizhyn, where Meletius started to build a church of St. Michael the Archangel). It could not be excluded that such graces provided to Meletius by Samoilovych are to be explained by hetman's designs that the "entitled patriarch" would be able to make ordinations to the episcopal chairs or even to the metropolitan throne. After his death, Meletius of Ohrid bequeathed his possessions in Nizhyn to the monastery of Sinai.

*Anna A. Pichkhadze* (Moscow, Institute of Russian language of the Russian Academy of

Sciences), “Some grammatical features of the Slavonic translation of the *Studite typikon* and the problem of its origin”.

The paper is dedicated to the provenance of the Slavonic translation of the *Studite typikon* in the recension of Patriarch Alexius Studite. It is known that it has been translated in 1060–1070<sup>s</sup> for the Kyiv Monastery of the Caves (and was afterwards used in other Russian monasteries), but who translated it and where remains unclear. The Slavonic translation contains many lexemes specific to East Slavic dialects and foreign to South Slavic vocabulary, but a few South Slavic words can also be found. This allows supposing that the translation was made by South Slavs for Russian readers. This hypothesis has been checked against grammatical data and, especially, syntax. Many instances of an incorrect use of case forms were provided in the paper (including the forms governed by prepositions), in particular, examples of contamination of the Genitive and Dative cases, which is a feature of Bulgarian texts and may be considered as an argument in favour of the supposition that South Slavs participated in the translation.

*Oleksii Komar* (Kyiv, Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine), “The influence of the Byzantine metric system on the Old Rus’sian measurement systems”.

Problem of the origin of the Old Rus’sian metric system traditionally has been considered within the framework of the two polar conceptual approaches. The first approach considered metrological systems as a product of the interaction of different peoples in processes of exchange and trading. The second approach insisted on the function of the metric system within a particular society. Respectively, some researchers considered the metric system of Old Rus’ as completely borrowed abroad, while the second part defended the independent origin of the Old Rus’sian units of measurement. The influence of Byzantium was seen in measures of weight and length.

Archaeological data does not support the use of Byzantine weight units in Old Rus’ outside the monetary system. Silver ingots of the Kyiv type weighing 1/2 Byzantine litra appear no earlier than the 2<sup>nd</sup> half of the 12<sup>th</sup> century. But by the middle of the 13<sup>th</sup> century ingots lose some weight, no longer matching the standard of litra. Units of length, which coincide with the Byzantine unites, penetrated into Rus’ along with the architectural traditions of Byzantium. The main unit of measurement in architectural projects was *sazhen*’ or Byzantine ὄργια. Derived units of it were the *Tmutarakan*’ *sazhen*’ (the hypotenuse of the triangle sided in the *sazhen*’) and *Lokot*’ (1/4 *sazhen*’). Only latest wooden standard of *lokot*’ found in Novgorod matches the Byzantine πήχυς.

The total number of borrowed of Byzantine standard units of measurement in Rus’ confirmed by archeology is quite small. It corresponds to the picture of the limited influence of Byzantium, which did not cover all spheres of life in Old Rus’.

*Natalia Khamaiko* (Kyiv, Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine) “The Shestovytsia aquamanile”.

In 1948, during archaeological investigation in Shestovytsia, David Blifeld have discovered an aquamanile. It was founding a cremation grave performed with Slavic burial rites and typical Old-Rus’ian artifacts dated to the second half of the tenth century. The aquamanile was made in pottery and has been broken into several fragments, some of

them were missing. David Blifeld reconstructed this aquamanile as a vertically standing jar with three handles and two necks and it was subsequently restored according to this reconstruction. The vessel published this way seemed unique, and no one has offered any analogy to it. Besides this a beautiful Scandinavian ornament with three woven snakes was carved at the bottom of the vessel.

A new study shows that aquamanile should be turned in horizontal position, and, instead of the handles, four legs should be reconstructed. The snake graffiti at the bottom of the vessel becomes visible. Head of aquamanile was missing but we can be sure that its body imitated animal. Pottery clay composition shows Oriental origin of aquamanile from Shestovytsia, but engraved decoration connects it also with the Scandinavian region. This fact is not surprising, given that the Shestovytsia burial ground was located in the tenth century on the trade route from the Varangians to the Greeks. Bought somewhere in the Middle East by a Scandinavian or Rus'ian Varangian merchant, the Shestovytsia aquamanile illustrates time and ways of penetration of the tradition of using aquamaniles by the population of the North of Europe long before the Crusaders started to use them.

*Oleksandr Fylypchuk* (University of Chernivtsi), “The *Chronicon Bruxellense* and the first Rus' attack on Constantinople”.

The *Chronicon Bruxellense* (anonymous Greek language chronicle) contains some unique information about the first attack of the fleet of Rus' on Constantinople. The present study explores the original composition of the structure of the chronicle and the historical notes assigned to the reign of every emperor in the third part. Special attention is given to the some sources of the *Chronicon Bruxellense*. The author argues that the dates of the attack of the fleet of Rus' (on June 18, 860) were computed by the mediaeval editor of the chronicle.

*Konstantin Bondar* (Tel Aviv University) “*Psalter of Feodor: 110 years later*”.

The paper deals with the *Psalter of Feodor the Jew*, a monument of Jewish-Slavic cultural contacts of the 15<sup>th</sup> century and discusses the problems of its further study and modern re-edition.

This text is preserved in two lists of the fifteenth century and attributed to “Feodor the newly baptized” on the ground of the colophon that precedes the text, and, contrary to the title, is not the Psalms of David but prayers for the New Year and the Judgment Day of the medieval East European (Ashkenazi) ritual, containing quotations, inclusions and paraphrases from the biblical Psalms.

From the beginning of the study of the monument, a concept that links its appearance with the activities of heretics, the “Judaizers”, has arisen. Nikolay S. Tikhonravov and the first publisher of the text Mikhail N. Speranskiy mentioned this suppose.

After the only edition of Speranskiy (1907), more than 100 years passed, “The Psalter” has become a bibliographical rarity and needs re-edition. The plan of the new edition was developed by the author jointly with Constantine Zuckerman (Paris).

This plan involves reproduction of the text by M. Speranskiy, comparison of the two available manuscripts, because, in both of them, the folios with our text are inserted later. In several past decades, the understanding of textual history and codicology of Efrosin's collections has greatly expanded and needs to be taken into account by the future publisher and the commentator.



Further, the new edition will contain parallels from the prayer book for the New Year and Judgment Day of the Ashkenazi ritual (with an English translation). Moreover, it will contain a study in biography of Speranskiy related to the appearance of his *editioprinceps*: it is possible that some notes and drafts preceding his 1907 publication as well as those made later are preserved. It would be desirable to characterize the language of the monument. It is necessary to raise again the question of the time, prerequisites, historical and cultural circumstances of the translation, to consider the identity of Feodor, as well as the metropolitans of Jonah and Philip. Finally, the new edition discusses the place of the text in the aspect of the Kiev humanistic translation circle of the second half of the 15th century.

*Tatiana Vilkul* (Kyiv, Institute of History of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine), “Chronographical impact: The Old Slavonic version of the *Doctrina Jacobi nuper baptizati* and the George Hamartolos’s *Chronicle*”.

The *Doctrina Jacobi nuper baptizati* (AD 634) is known in the Slavonic version as the *Book of Yakov Zhidovin* (Book of Jacob the Jew). This work was quite important for Old Rus’ intellectuals; for instance, the authors of the *Sermon on the Law and the Grace*, the *Tale of Bygone Years*, and the *Chronograph of Tikhonravov* have borrowed in it. Therefore, the Slavonic translation is datable to the period prior to the middle of the eleventh century. However, several parts of this translation show a strong affinity with the Slavonic translation of the *Chronicle* by George Hamartolos. This fact could be explained as either usage of the Slavonic Hamartolos by the Slavonic translator of the *Doctrina Jacobi* himself or borrowings made by some later editor of the Slavonic recension of the latter.

*Alexey V. Barmin* (Moscow, Institute of the World History of the Russian Academy of Sciences), “The *Useful tale about the Latins* – the problem of its dating and origin”.

The *Useful tale about the Latins* is akin to the Greek writings where the doctrine of Filioque and the use of unleavened bread are traced back to Charlemagne, but it is different from them in many aspects. The last editor of the writing A. Nikolov dated it to the late 11<sup>th</sup> – the early 12<sup>th</sup> century citing some parallels between the *Useful tale*, on the one hand, and the *Tale of Bygone Years* and the Bulgarian apocryphal chronicle, on the other. But there are reasons to doubt that there was a direct connection between the *Useful tale* and the *Tale of Bygone Years*. It is also not clear if the *Useful tale* was used as a source for the Bulgarian apocryphal chronicle or inversely. The contents of the *Useful tale about the Latins*, i.e. its criticism of the Roman Popes, strongly favors its creation in the time after 1204, when the question of subordination of the Greek Church to the Pope for the first time went acute for the general population of Byzantium and its Slavic neighbor states.

*Hayk Hakobyan* (Erevan), “The Identity of ‘Armenians’ in the Writings of Agathangelos, John of Odzun, Tovma Artsruni, and Other Armenian Sources”.

The paper presents an analysis of the formation of the Armenian identity in the periods from the fourth to the eighth and from the twelfth to the thirteenth centuries. Each instance where the influence of Christianity on the final Armenification of different parts of the Greater Armenia is evident, will be studied in details. The role of the Armenian Apostolic Church is discussed from the data provided in the writing of the Armenian Middle Age historians and theologians. The Armenian identities were, however, splitted between the Armenian Apostolic Church (anti-Chalcedonian) and the Armenian Chalcedonites.

# ЮВІЛЕЇ



**ОЛЕКСАНДР РЕЄНТ (Київ)**  
**ОЛЕКСАНДР ДАНИЛЕНКО (Київ)**

## **ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА Б.АНДРУСИШИНА**



Богдан Іванович Андрусишин – історик, правознавець, педагог – народився 10 січня 1959 р. у с. Хоростець Бережанського (нині Козівського) району Тернопільської області в родині сільських інтелігентів – Ганни Василівни та Івана Петровича Андрусишиних. Ганна Василівна, людина активна і творча, працювала вчителькою молодших класів, а Іван Петрович був секретарем сільської ради, весь час перебував у стрімкому вирі сільського життя, захоплювався мистецтвом, клубною роботою.

Юний Богдан із сестрами Марією і Лесею навчався у Хоростецькій восьмирічній школі, яку закінчив із похвальною грамотою. У шкільні роки жваво цікавився історією України, рідного краю. Невеличка сільська бібліотечка, яка на все життя виховала

інтерес в юнака до історичного минулого, та спогади односельців, учасників війни, які оповідали про свою участь у ній, – були першими «історичними університетами». Крім захоплення книгами, Богдан активно займався спортом, грав у шахи, залюбки малював, з однокласниками брав участь у постановках драматичного гуртка.

У 1974 р. розпочався його шлях до науково-педагогічної царини – тривалістю вже у більш, ніж сорок цікавих, непростих, захоплюючих і переможних років – спочатку це навчання у Чортківському педагогічному училищі, яке він закінчив у 1978 р. з відзнакою. Професійне, громадянське й наукове становлення Б.Андрусишина було продовжено в Національному педагогічному університеті ім. М.Драгоманова (до 1991 р. – Київський педагогічний інститут ім. О.Горького): тут він пройшов шлях від студента до доктора історичних наук, професора, академіка, заслуженого діяча науки і техніки України, завідувача кафедри теорії та історії держави і права, директора інституту політології та права, проректора цього найвідомішого педагогічного навчального закладу України.

Ставши студентом історичного факультету Київського державного педагогічного інституту ім. О.Горького (1978 р.), Б.Андрусишин вчився лише на «відмінно», на V курсі отримував стипендію ім. К.Маркса. На молодших курсах захоплювався археологією, активно займався науковою роботою у студентському науковому товаристві, брав участь у наукових студентських конференціях. Пізніше в нього сформувався інтерес до проблем етнодержавотворення на українських землях, походження і розселення слов'ян, історичної спадщини Київської Русі, висвітлення яких знайшли своє місце у його численних наукових працях.

Після закінчення інституту вчителював у Білоцерківській середній школі №13, звідки його було призвано на дійсну військову службу до лав радянської армії. Служив у військах протиповітряної оборони, де отримав звання старшого сержанта, кваліфікацію механіка-водія II класу, обирався комсоргом батареї, членом комітету комсомолу та народного контролю полку. Згодом став офіцером запасу.

Восени 1986 р. Богдан Іванович вступив до аспірантури історичного факультету Київського державного педагогічного інституту ім. О.Горького за спеціальністю «Історія СРСР». За керівництва професора М.Березовчука підготував кандидатську дисертацію на тему «Наркомпраці України та його діяльність (листопад 1918 – серпень 1919 рр.)», яку успішно захистив у березні 1990 р. у Київському державному університеті ім. Т.Шевченка. У написаній на межі історії та правознавства дисертаційній роботі уперше у вітчизняній історіографії було розглянуто взаємовідносини між більшовицькою владою і профспілками як форму громадянського суспільства.

Науково-педагогічну діяльність Б.Андрусишин продовжив уже у «рідному» йому на той час педінституті – з листопада 1989 р. на посаді асистента кафедри історії СРСР та УРСР історичного факультету. Пройшов шлях від асистента до професора (у 1990–1994 рр. – заступник декана дефектологічного факультету). Із цього часу розпочався новий, надзвичайно плідний, етап його наукової та педагогічної діяльності. Молодий учений, зокрема, розробив і читав власний курс лекцій з історії України для студентів історичного та інших факультетів. Разом із В.Борисенком і Д.Баланом узяв участь у підготовці й виданні робочої програми «Історія України для студентів усіх спеціальностей» (1990 р.), яка з неупереджених позицій відображала українську історію й неодноразово згодом перевидавалася (1992, 1994 рр.) та лягла в основу багатьох програм інших закладів вищої освіти України, а її основні положення, за всіх зрушень у суспільних науках, до цього часу залишаються фактично незамінними.

Знаменним у житті історика став 1990-й рік, коли глибинні зрушення в українському суспільстві вимагали адекватних змін і в системі вищої освіти, особливо історичної. Новостворена 2 квітня того року кафедра історії України стала першою в педагогічних вишах республіки, яка започаткувала нові підходи до вивчення, осмислення і висвітлення національної спадщини українського народу. Водночас постала проблема кадрів. «Але готовність перейти на кафедру історії України виявили тільки молоді, національно зорієнтовані викладачі Б.Андрусишин і Д.Балан, які й стали її ядром та найліпшими помічниками завідувача», – згадував згодом перший очільник кафедри В.Борисенко.

25 вересня 1997 р., після закінчення докторантури в Інституті української археології та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, Б.Андрусишин

захистив докторську дисертацію на тему «Робітнича політика українських урядів (1917–1920 рр.)» (науковий консультант – член-кореспондент НАНУ, доктор історичних наук, професор П.Сохань). Дисертаційна праця висвітлює політику урядів Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР та УСРР стосовно окремих груп трудящих, формування соціальної політики державних утворень, розв'язання ними соціальних конфліктів, підготовку трудового права та права соціального забезпечення. Привертає увагу насамперед сама постановка й розробка досліджуваної теми, її виокремлення з ряду традиційних для історичної науки тем в окрему, самостійну та цілісну наукову проблему і запровадження нових концептуальних підходів до їх висвітлення.

Праці Б.Андрусишина містять ідеї зближення історичних знань з іншими: правовими, політологічними, економічними, культурологічними, релігійними, етнопсихологічними, філософськими. Він сказав своє слово у таких напрямках історичних досліджень, як нова економічна історія, нова соціальна історія, психоісторія, мікроісторія.

У листопаді 1997 р. вченого призначено на посаду професора кафедри історії України історичного факультету, заступником, а з червня наступного року – деканом соціально-гуманітарного факультету, створеного 1992 р., і невдовзі завідувачем кафедри правознавства (з 1999 р. – теорії та історії держави і права). Із цього часу коло наукових інтересів Богдана Івановича розширюється й охоплює проблеми історії держави і права, політології, методики викладання правознавства, канонічного права.

Професор Б.Андрусишин на базі соціально-гуманітарного факультету створив нову структуру в університеті – інститут політології, соціології та права, з якого згодом відокремилися інші структурні підрозділи. Із вересня 2006 р. він – директор цього інституту (з 2016 р. – факультет політології та права). Здобув другу вищу освіту в Київському національному університеті внутрішніх справ за фахом юриста.

Сфера наукової та педагогічної діяльності Богдана Івановича надзвичайно широка. Він читає лекції з історії держави і права та канонічного права, брав участь у понад 100 міжнародних, всеукраїнських конференціях, круглих столах, інших наукових форумах. Був організатором багатьох із них за участю вчених із США, Німеччини, Росії, Італії, Польщі, Чехії, Словаччини, Білорусі, Казахстану, Киргизії, Португалії, Туреччини, Фінляндії, Грузії, Литви, Латвії, Румунії та ін.

До сфери наукових інтересів вченого входять, зокрема, питання української археографії. Йому вдалося віднайти і видати історичне джерело – рукопис мемуарів отця Павла Олійника – греко-католицького священика з Тернопільщини, написаних на початку 1960-х рр., в яких той, крім власних спогадів, виклав своє бачення історії не лише краю, а й усїєї України. Мемуари під назвою «Зошити», які побачили світ з обширними коментарями, упорядкуванням і вступною статтею Б.Андрусишина, були опубліковані в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України. Ґрунтовно у спогадах відбито події кінця XIX – початку XX ст., а саме період Першої світової війни, визвольних змагань українського народу, боротьбу проти Польщі в 1920–1930-х рр., репресивну політику радянських органів 1939–1941 рр., нацистський окупаційний режим, боротьбу ОУН і УПА з німецькими загарбниками та радянськими каральними

органами в 1940–1950-х рр., історію церкви. У книзі відображено, а в коментарях дається аналіз ролі Української греко-католицької церкви у формуванні менталітету українського народу, його етнопсихології. Окремі сюжети «Зошитів» публікувалися в «Українському історичному журналі».

Богдан Іванович долучився до серії видань Інституту історії України НАНУ під назвою «Історичні зошити», в якій побачили світ матеріали, що висвітлювали малодосліджені в історичній науці проблеми, так звані «білі плями». Співпраця з одним з авторів цього тексту мала наслідком появу збірника документів «З'їзд поневолених народів (8–15 вересня 1917 р.) (21–28 вересня н. ст.)» (1994 р.), в якому знайшли відображення спроби народів колишньої Російської імперії знайти безболісний вихід із кризової ситуації восени 1917 р.

У співавторстві з В.Ульяновським Б.Андрусин підготував до друку документи з архіву Міністерства сповідань Української Держави 1918 р., які висвітлюють державно-правове становище церкви за гетьманування П.Скоропадського.

З-під пера вченого у співавторстві з А.Гузом побачив світ збірник «Пам'ятки історії держави і права України. Київська Русь», де документи вказаного періоду, узяті з першоджерел, подано в українському перекладі.

Професор Б.Андрусин по праву належить до когорти широко знаних та авторитетних істориків нашої країни. Про визнання його заслуг і професійного рівня свідчать запрошення до опонування із захисту дисертацій. Серед докторських дисертацій, що сприяли впровадженню в українську історичну науку новітніх концептуальних ідей, і офіційним опонентом яких виступав науковець, були, зокрема, роботи В.Коцура «Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920–30-х рр.: історіографія», І.Тюрменко «Проблеми української державності в діяльності та науковій спадщині Івана Огієнка», І.Срібняка «Полонені та інтерновані вояки-українці в Європі (1914–1924 рр.)», Н.Стоколос «Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.)», О.Мовчан «Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (1920-ті рр.)», О.Завальнюка «Утворення і діяльність державних українських університетів 1917–1921 рр.)», А.Чуткого «Київський комерційний інститут (1906–1920 рр.): становлення та еволюція в контексті інтелектуальної, економічної та політичної історії України» й ін.

Опонування кандидатських дисертацій також торкалося тих питань української історії, які були раніше здебільшого заборонені офіційною наукою, а саме проблеми української державності 1917–1920 рр., історія українських православної та греко-католицької церков, товариства «Просвіта», діяльність дипломатичних представництв, історія профспілок, соціально-економічне та культурне становище національних меншин в Україні, питання археографічної комісії ВУАН, життя і діяльності окремих визначних персоналій (В.Зіньківського, С.Петлори, С.Шелухіна), музеєзнавства, педагогічних бібліотек, дослідження історії політичних партій, історія науки і техніки, а також теорія та методика навчання історії, політології тощо.

Вивчаючи діяльність українських урядів, соціальні конфлікти, Б.Андрусин формулює своє бачення і рішуче стає на бік історії дослідження соціального миру, яка своїм інструментом передбачає реформу та соціальне партнерство у зв'язку з тим, що, на його думку, ця теорія виявилася значно дієвішою і працездатною. У своїх працях 1990-х рр. науковець наголошує на злободенності таких питань, як

страйки, безробіття, охорона праці, роль профспілок в умовах переходу до ринку тощо. Ідеться про той час, коли в Україні з'явилася можливість вільно висловлювати не тільки свої думки, але й найрізноманітніші точки зору на ту чи іншу проблему, що яскраво продемонстрував у своїх наукових працях Б.Андрусишин. На основі ретельного опрацювання джерел, аналізу численної літератури як вітчизняної, так і зарубіжної, він вніс багато нового до скарбниці української наукової історичної думки, поставивши завдання дослідити теоретичні підвалини основних моделей суспільного розвитку та місця в них робітничого класу, ставлення до робітничого питання діячів українського національно-визвольного руху, роль української національної еліти, яка, піклуючись про відновлення української державності, недостатньо усвідомила важливість розв'язання соціальних питань, завдання знайти консенсус між соціальним і національним в Українській революції, не змогла консолідувати українське суспільство, допустила зіткнення різних соціальних груп української людності в боротьбі за соціальну справедливість на тлі національної проблеми – створення держави української нації.

У науковому доробку вченого є і вдалі історіографічні огляди, присвячені, зокрема, вивченню співвідношення понять «революція» і «громадянська війна» в історико-правовій термінології.

Професор Б.Андрусишин був причетний до формування нової парадигми дослідження української історії, на передові рубежі якої виходять проблеми державотворення доби Української революції 1917–1921 рр. Його докторська дисертація та численні наукові праці значною мірою були присвячені розвитку державно-правових інститутів в Україні, тобто традиційному об'єктові вітчизняних історико-юридичних досліджень. Автор глибоко вивчив сучасну історико-правову літературу з проблеми, нормативні джерела, правотворчу і правозастосовчу практику. Зважаючи й аргументовано він аналізує конституційну політику Української Центральної Ради стосовно робітництва, ґрунтовно опрацьовує матеріали щодо організаційних адміністративних заходів гетьманського уряду П.Скоропадського, Директорії УНР, більшовиків. Залучення до наукового аналізу праць представників суміжних наукових спеціальностей (юристів, політологів, економістів) забезпечило можливість, з одного боку, здійснити порівняльний та всебічний аналіз досліджуваної проблеми, а з іншого – виділити специфічні аспекти, що властиві лише працям автора.

Проблеми історії Української революції продовжували розроблятися в подальших працях вченого. Світ побачили десятки його наукових статей, присвячених різним її аспектам, зокрема проблемі соборності. За керівництва Б.Андрусишина захищена кандидатська дисертація І.Вівсяної «Національно-культурна співпраця українців Галичини і Наддніпрянщини у 1917–1920 рр.» (2003 р.), яка мала беззаперечні позитивні досягнення в розкритті проблеми соборності.

Водночас наукові інтереси професора не обмежуються лише тематикою доби Української революції 1917–1921 рр. Не менш помітний внесок зробив цей багатогранний учений у висвітлення історії церкви, формування державно-церковних відносин на українських землях, зокрема в Українській Державі гетьмана П.Скоропадського, поглядів і політики С.Петлюри доби Директорії УНР та пізнішого часу тощо. Монографія Б.Андрусишина «Церква в Українській Державі



(доба Директорії УНР)» (1997 р.), написана на основі раніше закритих архівних матеріалів, стала першою ґрунтовною працею, присвяченою вкрай складним і надзвичайно важливим для розуміння долі української державності 1917–1921 рр. проблем, а саме дослідженню політики урядів Директорії щодо релігії і церкви, юридичним аспектам церковної політики, боротьбі прихильників патріаршої (РПЦ) та Української автокефальної православної церков.

Ряд праць Б.Андрусина присвячено історії профспілок України, зокрема розділ III у фундаментальних колективних «Нарисах історії професійних спілок України» (2002 р.). Значну увагу приділено аналізу поглядів М.Грушевського, П.Скоропадського, С.Петлори, М.Драгоманова та інших на шляхи розвитку української державності. До наукових досягнень професора слід віднести численні рецензії на праці вчених Інституту історії України НАНУ, серед яких 15-томне видання «Україна крізь віки», монографічні дослідження О.Реєнта, В.Даниленка, С.Кульчицького, Д.Яневського, В.Солдатенка, публікації товариства «Меморіал» ім. В.Стуса, «Реабілітовані історією» та інші (окремі з них публікувалися на шпальтах «Українського історичного журналу»). Із працями вченого можна ознайомитись у бібліотеках Києва, Мінська, Кракова, Праги, Берліна, Торонто, Нью-Йорка, Лондона, Сіднея, Лісабона, Вільнюса, Риги, Гельсінкі, Умео, Стамбула й інших міст Європи та світу.

Богдан Іванович керує науковою працею молодого покоління вчених. Під його очільництвом було підготовлено і захищено чотири докторських і двадцять кандидатських дисертацій з історії та права, які присвячені актуальній науковій тематиці, а ще група аспірантів та здобувачів із різних закладів вищої освіти України завершують кандидатські та докторські дисертаційні роботи.

Свій внесок зробив Б.Андрусин і в розвиток краєзнавства Тернопільщини, що знайшло відображення в ряді публікацій та у виступах на наукових конференціях.

Співпраця з Міністерством освіти та науки України і видавництвом «Генеза» дозволила реалізувати науково-методичні потуги вченого-педагога. У співавторстві з В.Борисенком 2000 р. було підготовлено й видано навчальний посібник для 7-го класу загальноосвітніх середніх шкіл «Історія України в художньо-літературних образах» (2015 р. вийшло друге видання оновленого та доопрацьованого посібника). Ще на зорі української незалежності, коли гостро відчувалася потреба в неупереджених матеріалах з української історії, він на замовлення Міністерства освіти України взяв участь у підготовці методичного посібника «Історія України: Матеріали до лекцій та методичні поради для викладачів навчальних закладів системи підготовки молодших спеціалістів» (1992 р.). Як посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти допущено його книгу «Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР) (1997 р.), поряд із книгами В.Ульяновського, що вийшли тоді ж у видавництві «Либідь», і присвячені державно-церковним відносинам у добу Центральної Ради та гетьманату.

Б.Андрусин неодноразово був членом журі всеукраїнських олімпіад з історії і правознавства, постійно зустрічається з учителями, учнівською молоддю. Тривалий час працював у складі колегії Головного управління освіти і науки Київської обласної державної адміністрації.

Умілий організатор, талановитий педагог, блискучий лектор і багаторічний член спеціалізованих вчених рад із захисту кандидатських дисертацій зі

спеціальностей «Теорія і методика навчання історії» (вчений секретар), «Історія України», «Політологія» при НПУ ім. М.Драгоманова, у 2006–2011 рр. був членом експертної ради ВАК України з історії. У 2008–2016 рр. Б.Андрусиншин очолював та був заступником голови спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій із теорії та історії держави і права.

Значний внесок професора у розвиток української історичної науки й освіти було належно оцінено науковими та громадськими інституціями. У 1999 р. доктор історичних наук, професор Б.Андрусиншин став академіком-засновником Української академії історичних наук, 2005 р. – обраний академіком АН вищої школи України, 2006 р. – членом-кореспондентом, а у 2010 р. – академіком Української академії політичних наук. Із 2011 по 2016 рр. він – проректор із навчально-методичної роботи гуманітарних інститутів НПУ ім. М.Драгоманова.

Професор Б.Андрусиншин тісно співпрацює з МОН України в питаннях підготовки державних стандартів з історії, правознавства, політології, випуску підручників для середніх загальноосвітніх шкіл та вищих навчальних закладів, проводить велику роботу як редактор та член редколегій багатьох наукових журналів і збірників.

Науково-педагогічна та громадсько-суспільна діяльність професора Б.Андрусиншина відзначена знаками МОН України «Відмінник освіти України», подякою кївського міського голови, нагрудним «Знаком пошани» кївського міського голови, Почесною грамотою Кабінету Міністрів України, знаком МОН України «Василь Сухомлинський», Грамотою Верховної Ради України, подякою Президії НАН України, почесним знаком Генеральної дирекції з обслуговування іноземних представництв, почесною грамотою ВАК України, медаллю «Будівничий України» Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т.Шевченка, званням заслужений діяч науки і техніки України, почесний краєзнавець України, знаком НАПН України «К.Д.Ушинський», медаллю «Незалежність України» III ступеня Міжнародної академії рейтингових технологій і соціології «Золота фортуна», медаллю і почесним дипломом лауреата премії імені героя України Михайла Сікорського, почесною відзнакою Асоціації українських правників, грамотою Президії НАН України, званням заслужений професор Переяслав-Хмельницького університету ім. Г.Сковороди, відзнаками громадських і релігійних організацій, подяками ректора та відзнаками Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова.

Вітаючи Богдана Івановича з ювілеєм, наукове співтовариство висловлює щирі побажання творчого натхнення й великих досягнень у науково-педагогічній діяльності!

## НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

**VII Міждисциплінарні гуманітарні читання: Тези доповідей Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, Київський будинок вчених НАН України, 21 листопада 2018 р.) / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 119 с.**

**АВЕ: До 100-ліття гетьманату Павла Скоропадського / За заг. ред. Л.Івшиної; відп. ред. А.Мотозюк; упор. І.Сюдюков. – К.: Українська прес-група, 2018. – 680 с.**

**Академічні установи Західного наукового центру НАН України і МОН України: Ювілейне видання / Гол. редкол. З.Т.Назарчук. – Л.: ПАІС, 2018. – 244 с.**

**Аристов В. Алексей Шахматов и раннее летописание: Метод, схема, традиция. – К.: Laurus, 2018. – 316 с.**

**Бекірова Г. Пів століття опору: Кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки): Нарис політичної історії / Передм. М.Джемілева, післям. Р.Чубарова. – К.: Критика, 2017. – 487 с.**

**Величківський М. Під двома окупаціями: Спогади і документи / Підгот. Т.Гунчак. – Нью-Йорк: Наук. т-во ім. Шевченка в Америці, 2017. – 232 с.**

**Виклики й інтеграційні перспективи України в контексті російської агресії в Криму та Донбасі: аналіз оцінок зарубіжних аналітиків і експертів / Авт. кол.: М.Кармазіна, Т.Бевз, Н.Ротар, В.Нападиста. – К.: ШІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2017. – 184 с.**

**Відлуння Великого терору: Зб. док. у 3 т. / Авт.-упор.: С.Кокін, Д.Росман; редкол.: В.Бірчак, Г.Боряк, В.Васильєв та ін. – Т.2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.), кн.1: НКВС Молдавської АРСР, Дорожньо-транспортний відділ ГУДВ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області. – К.: Захарченко В.О., 2018. – 728 с.**

**Війна двох правд: Поляки та українці у кривавому ХХ столітті / Уклад. й передмова В.Кішані. – Х.: Віват, 2017. – 302 с. (серія «Бібліотека "Історичної правди"»)**

**Водотика Т. Простір можливостей: Україна в добу заліза та пари. – К.: Кліо, 2018. – 240 с.**

**Галушка А., Браїлян Є. Змова диктаторів: Поділ Європи між Гітлером і Сталінім 1939–1941. – Х.: Глобус, 2018. – 367 с.**

**Гальчак С. Герої Вінниччини. – Вінниця: Балюк І.Б., 2016. – 340 с.**

**Гётте Г. Казачество: Исторические метаморфозы. – Кёльн: Изд-во Г.Гётте, 2018. – 457 с.**

**Глобалізація і культурна ідентичність: український вимір / Авт. кол.: О.Білий, О.Гомілко, С.Лозниця, В.Вовк та ін.; відп. ред. О.В.Білий. – К.: Наук. думка, 2018. – 279 с.**

**Головко В. «Владу створюють...»: Політична біографія Леоніда Кучми / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 242 с.**

**Головченко В., Матвієнко В. Дипломатична історія України: Підручн. – К.: Ніка-Центр, 2018. – 420 с.**

**Гуржій О. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII – початок XX ст.) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 365 с.**

**Гутник Л. Український кіноплакат 1947–1994 років з фондів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського: науковий каталог / Відп. ред. Г.М.Юхимець. – К.: Академперіодика, 2018. – 576 с.**

**Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 278 с.**

**Державник і Держава: до 100-річчя проголошення Павла Скоропадського гетьманом України: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. Г.Папакін; упор.: Д.Гордієнко, Л.Бевз. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2018. – 240 с.**

**Дідик А., Лемішовський В. Бюджетні установи: облік та оподаткування, кадри та зарплата, звітність: Навч. посібн. – Л., 2018. – 1200 с.**

**Дончик В. З віків і на віки. – К.: Наук. думка, 2018. – 1024 с.**

**Друг О.**

**Вулицями старого Києва.** – Л.: Світ, 2013. – 544 с. (серія «Історичні місця України»)

**Енциклопедія Голодомору 1932–1933**

років в Україні / Вступ. сл. Є.Нищука; передм., авт. текст В.Марочка. – Дрогобич: Коло, 2018. – 576 с.

**Енциклопедія історії України / Гол.**

редкол. В.А.Смолій. – Т. «Україна – Українці», кн.1. – К.: Наук. думка, 2018. – 608 с.

**Енциклопедія сучасної України /**

Співгол. редкол.: І.М.Дзюба, А.І.Жуковський, О.М.Романів. – Т.19: МАЛІШ – Медицина. – К.: Конві Прінт, 2018. – 688 с.

**Енциклопедія сучасної України /**

Співгол. редкол.: І.М.Дзюба, А.І.Жуковський, О.М.Романів. – Т.20: Медична – Мікоян. – К.: Конві Прінт, 2018. – 688 с.

**З лабораторії творення «Енциклопедії**

українознавства» / Відп. ред. М.Железняк. – К.: Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. – 352 с.

**Забуті жертви: Вінниччина в роки**

нацистської окупації 1941–1944 рр. / Упор.: П.Кравченко, О.Мельничук, Т.Пастушенко. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. – 98 с.

**Зарубіжні періодичні видання**

у фондах Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського та бібліотек наукових установ НАН України (надходження 2015–2016 рр.): Наук.-допом. бібліограф. покажч. / Уклад.: І.А.Лавриненко, Є.А.Рибак, О.Б.Вихристюк; відп. ред. О.М.Василенко. – К.: НБУВ, 2018. – 223 с.

**Затоплений рай: Андруші у спогадах та**

документах / Авт.-упор. М.Михняк. – К.: Український пріоритет, 2018. – 400 с. (серія «Затоплені села Переяславщини»)

**Зелена хвиля незалежності: Українська**

екологічна асоціація «Зелений світ» / За ред. Ю.Самойленко; авт. кол.: Ю.Самойленко, Ю.Щербак, С.Курикін та ін. – К.: Український пріоритет, 2017. – 304 с.

**Іванець А.**

**Перший курултай:** від кримськотатарських установчих зборів до національного парламенту (1917–1918 рр.). – К.: Кліо, 2018. – 160 с.

**Карпінчук Г.**

**Михайло Новицький** – шевченкознавець: До 125-річчя від дня народження. – К.: Наук. думка, 2018. – 240 с.

**Касьянов Г.**

**Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років.** – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Кліо, 2018. – 248 с.

**Книга пам'яті України:** Миколаївська область / Співгол. редкол.: О.Ю.Савченко, В.В.Москаленко. – Т.16: м. Миколаїв. – Миколаїв: Іліон, 2018. – 412 с.

**Князі Олельковичи-Слуцькі / Авт.:**

А.Скеп'ян, Я.Затилюк, Б.Черкас та ін. – К.: Балтія-Друк, 2017. – 296 с.

**Князі Острозькі / Авт.:**

О.Дзярнович, Р.Рагаускене, І.Тесленко, Б.Черкас та ін. – К.: Балтія-Друк, 2017. – 280 с.

**Козацька скарбниця: Гетьманські читання**

до 25-річчя Музею гетьманства: Зб. наук. ст. / Упор. Є.М.Луняк; редкол.: Г.І.Ярова, Л.П.Бевз, О.В.Кривошея та ін. – Вип.8. – К.; Чернівці: Букрек, 2017. – 148 с.

**Коцур В., Гуржій О., Лоха В.**

**Переяславський соціум** на перехресті епох: люди, події, факти: До 1111-річчя першої літописної згадки про Переяслав. – К., 2019. – 624 с.

**Кувалек Р.**

**Табір смерті** у Белжеці. – К.: Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2018. – 304 с.

**Липовецький С.**

**Меч «Щербець»** та Українські Ворота: Україно-польські взаємини від Речі Посполитої й до сьогодні. – К.: Темпора, 2018. – 476 с.

**Литвин С.**

**Симон Петлюра** у боротьбі за самостійну Україну. – К.: Смолоскип, 2018. – 680 с.

**Лукінова Т.Б.**

**Нариси з історії** славістики в Україні / Відп. ред. В.Г.Скляренко. – К.: Наук. думка, 2018. – 759 с.

**Маєвський О.**

**Політичні плакат і карикатура** як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. / Відп. ред. О.Є.Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 268 с.

**Михайловський В.**

**Бібліографія парламентаризму** на українських землях до 1648 року: Польське королівство, Велике князівство Литовське, Річ Посполита. – Т.П: Студії з історії парламентаризму на українських землях в XIV–XX ст. – К.: Темпора, 2018. – 192 с.

**Міжнародні зв'язки України:**

наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий зб. наук. пр. / Відп. ред. С.В.Віднянський. – Вип.27. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 383 с.

**На межі між Сходом і Заходом:**

Мат. Міжнар. конф., присвяч. 90-літтю від дня народження Ярослава Дашкевича (13–14 грудня 2016 р., м. Львів) / Упор.:

А.Фелонюк, Н.Халак, І.Скоцилас. – Вип.3: Львівські історичні праці. Матеріали засідань і конференцій. – Л.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2018. – 456 с.

**Нариси з соціокультурної історії українського історієписання:** субдисциплінарні напрями / За заг. ред. В.Смолія; авт.: О.Удод, Я.Верменич, О.Ковалевська, О.Ясь. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 288 с.

**Національна академія наук України – 100:** головні тенденції розвитку і здобутки: Документи і матеріали / Гол. ред. О.С.Онищенко; упор.: О.С.Онищенко (наук. кер. проекту), Л.М.Яременко, Г.В.Індиченко та ін. – Кн.1: 1918–1945. – К.: НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, Ін-т архівознавства, 2018. – 952 с. (серія «Джерела з історії науки в Україні»)

**Національна академія наук України – 100:** Головні тенденції розвитку і здобутки: Документи і матеріали / Гол. ред. О.С.Онищенко; упор.: О.С.Онищенко (наук. кер. проекту), Л.М.Яременко, Г.В.Індиченко та ін. – Кн.2, ч.1: 1946–1970. – К.: НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, Ін-т архівознавства, 2018. – 1088 с. (серія «Джерела з історії науки в Україні»)

**Національна академія наук України – 100:** Головні тенденції розвитку і здобутки: Документи і матеріали / Гол. ред. О.С.Онищенко; упор.: О.С.Онищенко (наук. кер. проекту), Л.М.Яременко, Г.В.Індиченко та ін. – Кн.2, ч.2: 1971–1991. – К.: НАН України, Нац. б-ка ім. В.І.Вернадського, Ін-т архівознавства, 2018. – 1136 с. (серія «Джерела з історії науки в Україні»)

**Національна академія наук України – 100:** Головні тенденції розвитку і здобутки: Документи і матеріали / Гол. ред. О.С.Онищенко; упор.: О.С.Онищенко (наук. кер. проекту), Л.М.Яременко, Г.В.Індиченко та ін. – Кн.3: 1992–2018. – К.: НАН України, Нац. б-ка ім. В.І.Вернадського, Ін-т архівознавства, 2018. – 584 с. (серія «Джерела з історії науки в Україні»)

**Національна академія наук України (1918–2018):** До 100-річчя від дня заснування / Гол. ред. Б.Є.Патон. – К.: Академперіодика, 2018. – 336 с.

**Папакін Г. Павло Скоропадський та Українська академія наук:** До 100-річчя НАН України. – К.: Українські пропілеї, 2018. – 336 с.

**Пашенко О. Матеріали до життєпису / Упор., авт. передм. В.Адамський. – Хмельницький: Мельник А.А., 2012. – 469 с.**

**Пиріг Р. Відносини України і Центральних держав:** негипова окупація 1918 року. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2018. – 358 с.

**Плохій С. Козацький міф / Авториз. пер. з англ. М.Климчука. – Х.: Глобус, 2018. – 400 с.**

**Плохій С. Царі та козаки:** Загадки української ікони / Авториз. пер. з англ. Т.Григор'євої. – К.: Критика, 2018. – 160 с.

**Польсько-українська військова співпраця** протягом історії: Мат. конф. – К.: Дух і літера, 2018. – 264 с.

**Пономаренко Р. Галицькі добровольчі полки СС: 1943–1944.** – Тернопіль: Мандрівець, 2018. – 264 с. (серія «Невідома Україна мілітарна»)

**«Прикладом своїх предків...»:** Історія парламентаризму на українських землях в 1386–1648 рр.: Польське королівство та Річ Посполита / За ред. В.Михайловського. – Т.1: Студії з історії парламентаризму на українських землях в XIV–XX ст. – К.: Темпора, 2018. – 384 с.

**Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років / Гол. ред. В.Верстюк. – Вип.13. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 238 с.**

**Реабілітовані історією: Рівненська область / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Кн.8. – Рівне: ДМ, 2018. – 552 с.**

**Реабілітовані історією: Тернопільська область / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Кн.5. – Тернопіль: Терно-граф, 2018. – 664 с.**

**Реабілітовані історією: Черкаська область / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Черкаси: ІнтролігаТОР, 2017. – 640 с.**

**Реєнт О.П. Торговельний баланс України на початку XX ст. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 237 с.**

**«Репресовані» щоденники: Голодомор 1932–1933 років в Україні / Упор., вступ. ст., заг. ред. Я.Файзуліна. – Кн.10. – К.: Фенікс, 2018. – 352 с.**

**Скубій І. Торгівля в Харкові в роки непу (1921–1929):** економіка та повсякденність / Відп. ред. В.В.Калініченко. – Х.: Раритети України, 2017. – 308 с. (серія «Структури повсякденності»)

**Слово про свободу й відповідальність:** Ініціативна група «Першого грудня» в документах і текстах / Упор.: О.Шарговська, Я.Ясиневиц. – К.: Дух і літера, 2018. – 424 с.



**Сторінки воєнної історії України** / Гол. редкол. В.А.Смолий. – Вип.20. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 294 с.

**Толочко П.П.**

**Київ и Новгород в X–XIII вв.:** Исторические очерки. – К.: ИД Д.Бураго, 2018. – 256 с.

**Томазов В.**

**Патони: родинна хроніка** / За заг. ред. В.А.Смоля. – К.: Академперіодика, 2018. – 316 с.

**Філософська думка західної української діаспори XX століття: ідеї та постаті** / Відп. ред. С.Л.Йосипенко; авт. кол.: С.Йосипенко, Н.Поліщук, І.Валявко та ін. – К.: Наук. думка, 2018. – 272 с.

**Чорновол І.**

**Компаративні фронтери:** Світовий і вітчизняний вимір = The Frontier Thesis: A Comparative Approach and Ukrainian Context. – К.: Критика, 2015. – 376 с.

**Чорновол І.**

**Нариси з історії Галичини.** – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2017. – 432 с.

**Чорновол І.**

**Українська фракція Галицького крайового сейму.** – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2018. – 370 с.

**Эхо большого террора** / Сост.: В.Васильев, В.Линн, Р.Подкур. – Т.1: Партийные собрания и оперативные совещания сотрудников Управлений НКВД УССР (ноябрь 1938 – ноябрь 1939 гг.). – Москва: Пробел, 2017. – 736 с.

**Эхо большого террора** / Сост.: С.Кокин, Д.Росман. – Т.2: Документы из архивных уголовных дел на сотрудников органов НКВД УССР, осужденных за нарушения социалистической законности (октябрь

1938 г. – июнь 1943 г.): кн.1. НКВД Молдавской АССР, Дорожно-транспортный отдел ГУГБ НКВД Северо-Донецкой железной дороги, УНКВД по Житомирской области и УНКВД по Одесской области. – Москва: Пробел-2000, 2018. – 720 с.

**Яцко Б.А.**

**Гольй король и другие:** Сб. ст. – К.: Карпенко В.М., 2008. – 144 с.

**Die rolle der schriftlichkeit in den geistlichen ritterorden des mittelalters:** innere organisation, sozialstruktur, politik / Herausgeben von Roman Czaja und Jurgen Sarnowsky. – Vol.XV: Ordines militares Colloquia Totunensia Historica. – Torun: Wyd-wo Naukowe Un-tu Mikołaja Kopernika, 2009. – 327 S.

**Karas M.**

**Alternatywna wizja historii:** Prace historyczne Davida Irvinga. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2013. – 195 s.

**Krochmal A.**

**Pomoc Żydom podczas II wojny światowej w świetle źródeł archiwalnych.** – Przemyśl: Archiwum Państwowe, 2018. – 110 s.

**Švorc P.**

**Od pluhu do senátorského kresla:** Jurko Lažo a jeho doba (1867–1929). – Prešov: Universum, 2018. – 271 s.

**Švorc P., Derfiňák P.**

**Podkarpatská Rus a východné Slovensko v súradniciach času (1918–1939).** – Prešov: Vyd. Prešovskej univerzity, 2017. – 236 s.

*Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська*



# CONTENTS

## HISTORICAL ARTICLES

- RUSYNA O. Ukrainian Aspects of Michalonus Lituanus's Literary Output ..... 4
- ZAIATS A. (*Lviv*). The Legal Status of Volynian Burghers in the 16<sup>th</sup> and the First Half of 17<sup>th</sup> Centuries ..... 25
- DOMANOVA H. (*Chernihiv*). Chernihiv Magistrate During of Hetman K.Rozumovskiy: Problem of the Relationship with the Local Cossack Administration ..... 54
- VERSTIUK V. Unity in the Ukrainian Socio-Political Thought and Real Politics (To the 100<sup>th</sup> Anniversary of Reunion Act) ..... 67
- BYKOVA T. The Kremlin's Policy on Islam in the Crimean ASSR (1921–1928) ..... 94

## METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- MASHTALIR V. From the History of the Main Military Historical Museum-Archive at the General Staff of Ukrainian People's Republic ..... 121
- MELNYK O. (*Torchyn*), TROFYMOVYCH V. (*Ostroh*). "They Believed in Me and I Believed in Them" (M.Kovalskiy's Scientific School Features) ..... 137

## DISCUSSIONS

- REIENT O. (*Kyiv*), VELYKOCHYI V. (*Ivano-Frankivsk*). State-Building Processes in Western Ukrainian Lands Through the Prism of the National-Democratic Revolution of 1914–1923 ..... 166

## HISTORIAN'S REFLECTIONS

- YAKYMOVYCH B. (*Lviv*). The Causes of the Defeat of the West Ukrainian People's Republic: Invasion, Inactivity or Treason? ..... 180

## BOOK REVIEWS AND SURVEYS

- Face to Europe: Dnipro Ukraine in European Scientific and Educational Relations (Second Half 19<sup>th</sup> – Early 20<sup>th</sup> Centuries): Collection of Documents and Materials (*O.Cherevko*) ..... 194
- Serhii Yefremov: Journalism in "Knyhar" of the Age of War and Revolution (1917–1920) (*I.Hyrych*) ..... 199

## CHRONICLES

- PASTUSHENKO T. Presentation of the Concept of Complex Memorialization of Babyn Yar ..... 208
- KULCHYTSKYI S. My Canadian Speaking-Tour in November 2018 ..... 218
- VILKUL T. International Scientific Conference "The Byzantine Heritage of Rus'-Ukraine" ..... 224

## ANNIVERSARIES

- REIENT O., DANYLENKO O. To the 60<sup>th</sup> Anniversary of the Doctor of Historical Sciences, Professor B.Andrusyshyn ..... 229

- Publications Received** by the Library of Institute of History of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine ..... 236